

म. ग्रं सं ठाणे.

विषय

काव्य

सं. क्र.

३६९८

रवीन्द्रनाथांच्या

१०१

कविता

REFBK-0013502

REFBK-0013502

रवीन्द्रनाथांच्या

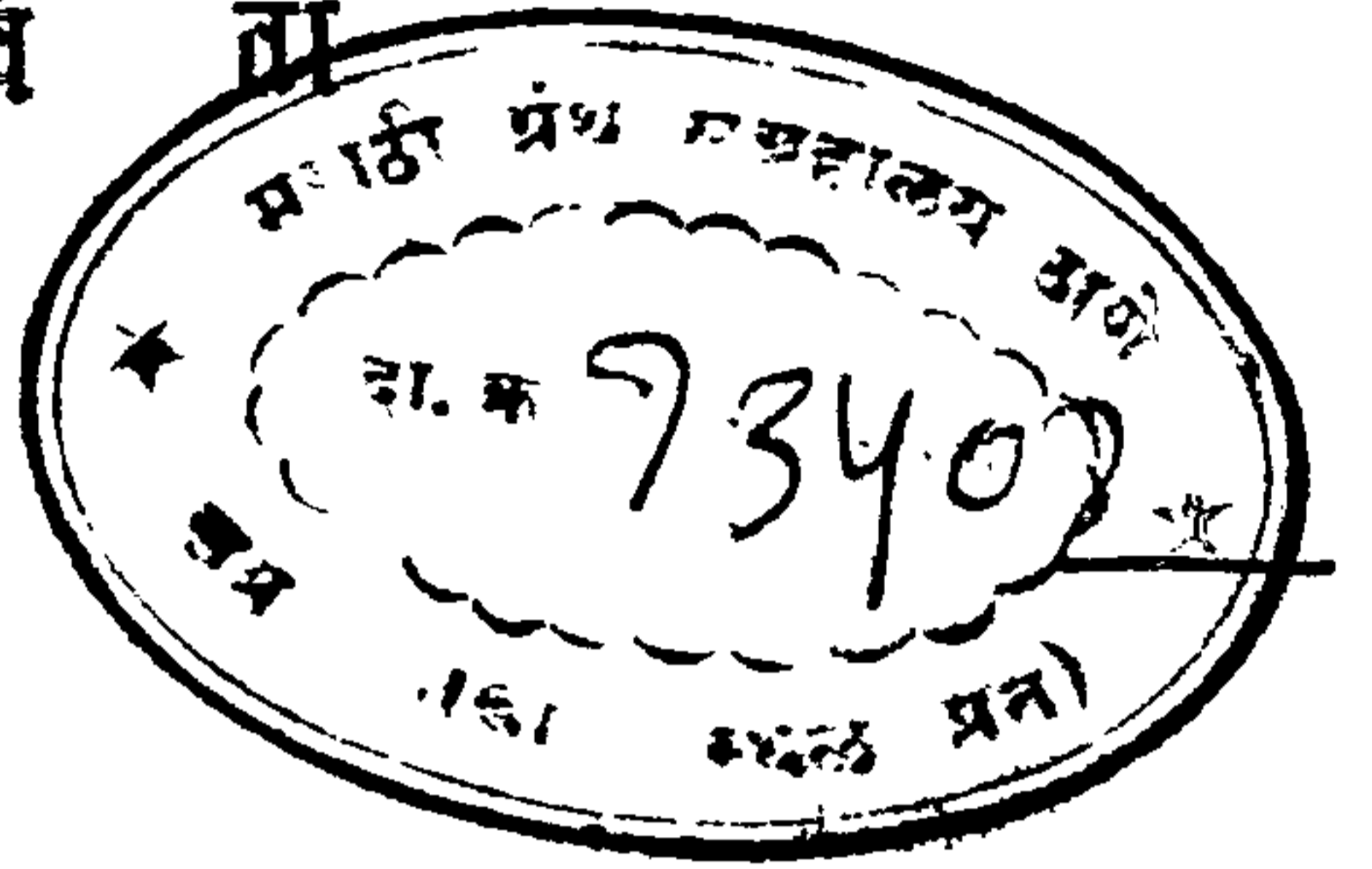
१ ० १

क वि ता

रवीन्द्रनाथांच्या

१ ० १

क वि ष

अनुवादक

आचार्य भागवत, गोपीनाथ तळवलकर, चिं. द्वा. देशमुख,
ज्यं. र. देवगिरीकर, वि. म. बेडेकर, श्रीकांत गोगटे,
श्रीपाद जोशी, सौ. सिंधु जोशी

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे. स्थळप्रत.
अनुक्रम ३६८३६ वि: काव्य
क्रमांक १६१८ नोंद वि: ६५६८

REFBK-0013502

साहित्य अकादेमी नवी दिल्ली

Ravindranathanchya Ek-she-ek Kavita. Marathi Translation of 101 Poems of Tagore by Acharya Bhagwat, Gopinath Talwalkar, C. D. Deshmukh, T. R. Devagirikar, V. M. Bedekar, Srikant Gogate, Sripad Joshi and Smt. Sindhu Joshi. Sahitya Akademi, New Delhi, 1963. Price Rs. 14.00

© साहित्य अकादेमी १९६३

प्रमुख वितरक :
पॉप्युलर बुक डेपो,
३५ सी, ताडदेव रोड,
मुंबई ३४, डब्ल्यू. बी.

याशिवाय मिळण्याचे ठिकाण :
साहित्य अकादेमी,
रवींद्र-भवन,
नवी दिल्ली, १

मुद्रक :
मा. ह. पटवर्धन
संगम प्रेस प्रा. लि.,
३८३ नारायण पेठ, पुणे २

किंमत : १४.००

अनुक्रमणिका

प्रकाशकीय निवेदन	
भूमिका : प्रो. हुमायून कबीर.	
१. निर्झराचा स्वप्नभंग (निर्झरेर स्वप्नभंग)	... १
२. प्राण	... ३
३. निष्फळ कामना (निष्फल कामना)	... ४
४. वधू	... ७
५. व्यक्तप्रेम	... ११
६. मेघदूत	... १४
७. अहल्येप्रत (अहल्यार प्रति)	... २१
८. सुवर्ण नौका (सोनार तरी)	... २४
९. हि. टि. छट्	... २६
१०. दोन पक्षी (दुइ पाखी)	... ३०
११. जाऊं देणार नाहीं (येते नाहि दिव)	... ३२
१२. दोला (झुलन)	... ३७
१३. विदाय-अभिशाप (विदाय-अभिशाप)	... ४०
१४. वसुंधरा	... ४९
१५. निरुद्देश यात्रा	... ६१
१६. आतां मला परत फिरव (एबार फिराओ मोरे)	... ६२
१७. ब्राह्मण	... ६६
१८. पुरातन भृत्य	... ६९
१९. उर्वशी	... ७२
२०. स्वर्गाचा निरोप घेतांना (स्वर्ग हडते विदाय)	... ७५
२१. जीवनदेव (जीवनदेवता)	... ७९
२२. रात्रीं व प्रभातीं (रात्रे ओ प्रभाते)	... ८१
२३. ताई (दिदि)	... ८३
२४. दुःसमय	... ८४
२५. टळलेला मुहूर्त (भ्रष्ट लग्न)	... ८६
२६. स्वप्न	... ८८
२७. मदनदहनानंतर (मदनभस्मेर पर)	... ९०
२८. देवतेचा ग्रास (देवतार ग्रास)	... ९२

२९. अभिसार	...	९७
३०. कर्णकुंतीसंवाद	...	१००
३१. गांधारीचें आवेदन (गांधारीर आवेदन)	...	१०६
३२. वैशाख	...	१२०
३३. नववर्षा	...	१२३
३४. विरह	...	१२५
३५. कृष्ण-कळी (कृष्णकलि)	...	१२६
३६. आविर्भाव	...	१२८
३७. उद्बोधन	...	१३०
३८. प्रतिज्ञा	...	१३२
३९. यथास्थान	...	१३३
४०. तो काळ (सेकाल)	...	१३५
४१. न्यायदंड	...	१३९
४२. प्रार्थना	...	१४०
४३. मुक्ति	...	१४१
४४. परित्राण (त्राण)	...	१४२
४५. प्रतिनिधि	...	१४३
४६. जन्मकथा	...	१४५
४७. वीरपुरुष	...	१४७
४८. लपंडाव (लुकोचुरि)	...	१५०
४९. जगत्सागराच्या तीरावर (जगत्-पारावारेर तीरे)	...	१५२
५०. अपयश	...	१५४
५१. समदुःखी (समव्यथी)	...	१५५
५२. समालोचक	...	१५६
५३. गोष्ट सांग (कथा कओ)	...	१५७
५४. मरीचिका	...	१५८
५५. शुभक्षण	...	१५९
५६. अनावश्यक	...	१६१
५७. कृपण	...	१६३
५८. निरोप (बिदाय)	...	१६५
५९. बंदी	...	१६७
६०. भारततीर्थ	...	१६८
६१. अपमानित	...	१७०
६२. धूलिमंदिर (धुलामंदिर)	...	१७२

६३. प्रयाणाचा दिवस (यावार दिन)	...	१७३
६४. शंख	...	१७४
६५. चित्र (छवि)	...	१७६
६६. शहाजहान (शा-जाहान)	...	१८१
६७. चचला	...	१८७
६८. दान	...	१९१
६९. न्याय (विचार)	...	१९३
७०. मधुमालती (माधवी)	...	१९५
७१. प्रेमाचा स्पर्श (प्रेमेर परश)	...	१९६
७२. दोन स्त्रिया (दुइ नारी)	...	१९७
७३. बलाका	...	१९८
७४. मुक्ति	...	२०१
७५. हरवून जाणें (हारिये याओया)	...	२०४
७६. आठवण (मने पडा)	...	२०६
७७. तपोभंग	...	२०७
७८. पूर्णता	...	२१२
७९. आशा	...	२१४
८०. भय (आशंका)	...	२१७
८१. निरोप (बिदाय)	...	२१९
८२. पांथ	...	२२१
८३. प्रश्न	...	२२२
८४. मृत्युंजय	...	२२३
८५. प्रथम पूजा	...	२२४
८६. पक्ष्याची जायची वेळ झाली (यावार समय हल विहडगेर)	...	२२९
८७. शेवटच्या प्रहराच्या प्रकाशानें लाल (प्रहर शेपेर आलोय राडा)	...	२३०
८८. चैतन्य विलुप्त होण्याच्या गोरज वेळीं (अवसन्न चेतनार गोधूलिवेलाय)	...	२३१
८९. जन्मदिन	...	२३२
९०. जपाची माळ (जपेर माला)	...	२३६
९१. ऋणाची फेड (ऋणशोध)	...	२३७
९२. माझ्या कीर्तीवर माझा विश्वास नाहीं (आमार कीर्तिरे आमि करि ना विश्वास)	...	२३८

९३. एकमेळ (ऐकतान) ... २३९
९४. हिंस्र रात्र चुपचाप येते (हिंस्र रात्रि आसे चुपेचुपे) ... २४२
९५. या जीवनांत सुंदराचा मधुर आशीर्वाद
मला मिळाला आहे (ए जीवने सुन्दरेर पेयेछि
मधुर आशीर्वाद) ... २४३
९६. मधुमय पृथ्वीची धूलि (मधुमय पृथिवीर धूलि) ... २४४
९७. रिकामी खुर्ची (शून्य चौकि) ... २४५
९८. माझ्या या जन्मदिवसामध्ये मी हरवलों
(आमार जन्मदिन-माझे आमि हारा) ... २४६
९९. रुयनारायण नदीच्या तीरावर (रूप-नारानेर तीरे) ... २४७
१००. प्रथम दिवशींच्या सूर्यानें (प्रथम दिनेर सूर्य) ... २४८
१०१. पथ तुझिया सृष्टीचा (तोमार सृष्टिर पथ) ... २४९

भूमिका

... .. टा. स्थानपुत.
... .. वि: ...
... .. तो दि: ...

रवीन्द्रनाथ हे अशा साहित्यनिर्मात्यांपैकी आहेत, कीं ज्यांना कालाच्या परिमितीमध्ये बांधून ठेवतां येत नाहीं. केवळ रचना-परिमाणाच्या दृष्टीनें हि त्यांची बरोवरी करणारे लेखक कमीच आहेत. त्यांनीं एक हजारांहून अधिक कविता आणि दोन हजारांहून अधिक गीतें रचिलीं आहेत. या व्यतिरिक्त बऱ्याचशा कथा, कादंबऱ्या, नाटके आणि धर्म, शिक्षण, राजनीति व साहित्य यांसारख्या विविध विषयांसंबंधीं निबंध त्यांनीं लिहिले आहेत. एका शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे ज्या ज्या विषयांत माणसाची अभिरुचि दिसून येते त्या त्या सर्व विषयांकडे त्यांची नजर गेली आहे. रचनांच्या गुणविषयक मूल्यमापनाच्या दृष्टीनें पाहातां ते अशा उंचीपर्यंत गेलेले आढळतात की जेथें कधीं कधीं कांहीं महान् व्यक्ति पोचतात. जेव्हां आपण त्यांच्या रचनांचें विशाल क्षेत्र व महत्त्व लक्षांत घेतों, तेव्हां त्यांचे प्रशंसक त्यांना इतिहासांतील कदाचित् सर्वश्रेष्ठ साहित्यकार मानतात या गोष्टींचें आपणांस आश्चर्य वाटत नाहीं.

कोणा एखाद्या महान् प्रतिभावंत व्यक्तीचा जन्म कां होतो याचें कारण दाखविणें कठिण आहे; कारण ती व्यक्ति सर्वसामान्यांच्या व्यतिक्रमासारखी असते. त्याच-बरोबर प्रतिभाशाली व्यक्तीचें वैशिष्ट्य हें आहे कीं ती समाजाच्या जागृत व अर्धजागृत मनाला प्रेरणा देणाऱ्या आवेगांना व भावनांना आकार देते. अशाप्रकारें आपल्या समाजाबरोबर तिचा एक प्रकारचा संबंध प्रस्थापित होतो. जेव्हां प्रतिभाशाली व्यक्तीचा जन्म होतो तेव्हां लोक श्रद्धेनें व आश्चर्यानें तिचें अभिनंदन कां करतात हें यावरून समजून येतें. ज्यांचें किंचितसें स्पंदन मात्र अनुभवलें, पण ज्या आपण व्यक्त करूं शकलों नाहीं, अशा आपल्या भावनांचें व आशाआकांक्षांचें मूर्त स्वरूप लोकमनाला त्या व्यक्तीच्या शब्दांत व कार्यांत आढळून येतें. प्रतिभाशाली व्यक्तीलाहि या प्रकारच्या संबधामुळें लाभ होतो. समाजाच्या बुद्धीला प्रेरणा देणाऱ्या अपरिपक्व भावनांपासून व अस्पष्ट आशा-आकांक्षांपासून ती व्यक्ति शक्ति मिळवीत असते. या दोन्ही दृष्टींनीं हि रवीन्द्रनाथ प्रतिभाशक्तीचा अपूर्व नमुना आहेत. त्यांच्या असामान्यपणावद्दल प्रश्नच उत्पन्न होत नाहीं. पण त्याबरोबरच ज्या सर्वसामान्य लोकांवर त्यांनीं प्रेम केलें व ज्यांच्यासाठीं ते जगले, त्या सामान्य लोकांच्या जीवनाशीं त्यांचा गाढ व घनिष्ठ संबंध होता.

जन्मस्थळ व काळ यांच्या दृष्टीनें हि रवीन्द्रनाथ भाग्यवान् होते. पारिचमात्य लोकांच्या आगमनानें भारतीय जीवनाच्या शांत प्रवाहांत खळबळ उत्पन्न झाली होती,

आणि सर्व देशांत एका नव्या जागृतीचा प्रसार होत होता. त्या आरंभीच्या धक्क्यामुळे भारतीय मन दिपून गेलें होतें आणि त्या काळच्या सुरुवातीच्या सुधारकांना तिनें पश्चिमेचे अंधानुयायी करून टाकलें होतें. रवींद्रनाथांचा जन्म अशा-वेळीं झाला, जेव्हां ही पहिली-वहिली अंधश्रद्धा नाहीशी झाली होती, पण पाश्चिमात्य लोकांनीं आणलेले आदर्श अजूनहि क्रियाशील व शक्तिमान् होते. त्यावरोबरच वारश्यात आलेल्या भारतीय मूल्यांचा स्वीकार करण्याची प्रवृत्तिहि वाढत जात होती. म्हणूनच तो काल अशा एका वैशिष्ट्यपूर्ण प्रतिभेच्या आविष्काराला फार उपयुक्त होता, जो आपणांमध्ये पौरात्य व पाश्चिमात्य मूल्यांचा समन्वय साधूं शकला.

केवळ काळच नव्हे तर स्थानहि त्याला अनुकूल होतें. भारतवर्षाच्या इतर भागांच्या तुलनेनें कदाचित् वंगालला त्या धक्क्याचा अधिक अनुभव आला होता. वंगाल्यांतहि जीवनांतील या नव्या स्पंदनाचा प्रभाव सर्वांत अधिक कलकत्यामध्ये दिसून आला रवींद्रनाथांच्या प्रतिभेच्या विकासांत त्यांचें कौटुंबिक वातावरणहि साहाय्यकारक झालें होतें. त्यांचें कुटुंब भारतीय जागृतीच्या अग्रदूतांपैकी एक होतें. त्यानें प्राचीन वारसा न सोडतांहि नव्या युगाच्या या आव्हानाचा स्वीकार केला होता. ब्राह्मण असल्या कारणानें रवींद्रनाथांनीं प्राचीन भारतीय परंपरा अतिशय सहज व स्वाभाविक रीतीनें आत्मसात् केल्या. केवळ साहित्यामुळेच नव्हे, तर संस्कृतीमध्ये मिसळून गेलेल्या धार्मिक व सांस्कृतिक आदर्शांमुळेहि ते प्रभावित झाले होते. ते जमीनदार वर्गातील असल्यामुळे मध्ययुगीन मोगल दरवारच्या संमिश्र संस्कृतीचा स्वीकार न विचकतां करणें त्यांना शक्य झालें. या दोन्ही गोष्टींवावत त्या काळच्या इतर ब्राह्मण जमीनदारांहून ते बहुधा भिन्न नव्हते, परंतु त्यांपैकीं बहुतेकांपेक्षां वेगळ्या प्रकारें ते आधुनिक जगाच्या नव्या प्रवाहासंबंधांत जागरूक होते. त्यांचें कुटुंब प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय परंपरांनीं भरलेलें होतें, व त्यावरोबरच पाश्चात्य शिक्षण व जीवनप्रणाली यांवावतच्या अग्रगामी कुटुंबांपैकीं एक होतें. रवींद्रनाथांचा भारतीय वारसा अत्यंत समृद्ध होता आणि त्यांच्या मनांत व्यक्त किंवा अव्यक्त अशा प्रकारचें द्विधापण किंवा द्वंद्व नव्हतें. त्यांची कौटुंबिक पार्श्वभूमि जर लक्षांत घेतली तर ही गोष्ट कळणें कांहीं कठिण जाणार नाही. ज्या प्रकारचा भेदभाव त्यांच्या वन्याचशा समकालीनांच्या शक्तीचा न्हास करीत होता, तसल्या भेदभावांपासून त्यांचें समंजस व्यक्तित्व मुक्त होतें.

खरोखरच रवींद्रनाथ या वावतींत भाग्यवान् होते कीं प्राचीन व मध्ययुगीन मूल्यें न सोडतांहि ते नवीनांचें आवाहन स्वीकारूं शकले. जे लोक आपल्या संस्कृतीपासून विन्मुख होत चालले होते व पश्चिमेकडून मिळालेल्या प्रेरणांवरच अवलंबून राहूं लागले होते, ते राष्ट्रीय जीवनापासून निखळून पडले. त्यामुळे त्यांच्या प्रेरणाचा प्रवाह क्षीण होत गेला व त्यांचें आध्यात्मिक मांडवल संपुष्टांत आलें.

याच कारणानें त्यांच्यापैकीं अनेकांना प्रतिभावंत व गुणज्ञ असूनहि, भारतीय जीवन व साहित्य यांवर खोलवर परिणाम घडवून आणतां आला नाहीं. प्रतिभावान् महान् व्यक्ति ही राष्ट्राच्या अंतरंगांतील गूढ प्रेरणांसह स्वतःला एकरूप करून जी शक्ति प्राप्त करून घेते, तिचा त्या लोकांत अभाव होता.

आणखी दुसऱ्या एका गोष्टीमुळे रवीन्द्रनाथांना स्वतःला लोकजीवनाशीं एकरूप होण्यामध्ये मदत लाभली. जीवनाच्या प्रारंभींच्या काळांत ते पद्मानदीच्या तीरावर महिनेच्या महिने एका मोठ्या नौकेंत राहिले व अशा प्रकारें त्यांनीं देशांतील ग्रामीण संस्कृतीशीं गाढ व निकट परिचय साधला. देशाच्या या विभागांत त्यांना जीवनाची जी अनुभूति झाली, तिचें मूळ देशाच्या आदिकालीन व प्राचीन इतिहासांत होतें. मध्ययुगांत वहरलेल्या नागर संस्कृतीपेक्षां ह्या संस्कृतीनें आपलीं मुळे लोकांच्या जीवनांत अधिक खोलवर रुजविलीं होतीं. अशा रीतीनें रवीन्द्रनाथांनीं अशा एका जगांत प्रवेश मिळविला कीं ज्यापासून शहरचे लोक अपरिचित असतात. राष्ट्रीय चैतन्याच्या अत्यंत खोल तळापर्यंत त्यांचीं मुळे गेलीं. सामान्य लोकांच्या संपूर्ण जीवनाचा स्पर्श हाच त्यांच्या समग्र सृजनशक्तीच्या बुडाशीं होता, व या कारणानेंच त्यांना प्रेरणाशक्तीची कमतरता कधींहि जाणवली नाहीं.

रवीन्द्रनाथांचें जीवन व त्यांची रचना यांचा विचार करीत असतां त्यांच्या प्रतिभेच्या अद्भुत जीवनशक्तीनें वारंवार चकित झाल्याशिवाय कोणीहि राहात नाहीं. ते मुख्यतः कवि होते, परंतु त्यांच्या हृदयाचें आकर्षण कवितेपर्यंतच मर्यादित नव्हतें. साहित्याच्या विविध क्षेत्रांतील त्यांच्या देणगीचा उल्लेख अगोदरच केला आहे. साहित्याचा आपण जरी अत्यंत व्यापक अर्थ घेतला तरीहि आपणाला असें आढळतें कीं या क्षेत्रालाहि त्यांची समग्र उत्क्षुब्धता सामावून घेतां आली नाहीं. ते संगीतज्ञ होते तसेच फार मोठे चित्रकारहि होते. त्याशिवाय, धर्म व शिक्षण यासंबंधींचें तत्त्वचिंतन, राजनीति व सामाजिक सुधारणा, नैतिक उत्थान व आर्थिक पुनर्रचना या क्षेत्रांतहि त्यांनीं घातलेली भर फार महत्त्वाची आहे. खरोखरच या क्षेत्रांतील त्यांचें कार्य इतकें महत्त्वाचें आहे कीं त्यांची आधुनिक भारताच्या निर्मात्यांत गणना होऊं शकते

जीवन हे संपूर्ण व अविभाज्य एकत्व आहे असें मानण्यांत रवीन्द्रनाथांच्या शक्तीचें निधान आहे. आदर्श व संस्कृति यांच्या द्वंदांत व विभाजनांत त्यांनीं आपली शक्ति कधींहि विभागून टाकली नाहीं. म्हणूनच, कला व जीवन यांना त्यांनीं वेगवेगळें मानलें नाहीं, यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस सौंदर्य-शास्त्राच्या एका नव्या सिद्धांतानें आपलें आधिपत्य युरोपखंडावर प्रस्थापित केलें होतें. पुष्कळ लोक असे होते कीं ज्यांचें म्हणणें, केवळ कलेच्या उद्देशासाठींच कला असली पाहिजे, असें होतें; जीवनाशीं तिचा संबंध असणें जरूरीचें नव्हते. हवेतील हवेल्या किंवा हस्तिदंती मनोरे हेच कलात्मक प्रयासांचें प्रतीक व नमुने बनले होते

त्या सिद्धांताचे पूजक सांगू लागले होते कीं कवि व कलाकार हे सर्वांत आधीं स्वप्न-जीवी असतात. कला जीवनापासून विच्छिन्न आहे, या मताचा स्वीकार रवीन्द्रनाथांनीं कधींहि केला नाही. त्यांनीं सौंदर्याचा शोध केलाच, पण तो जीवनाच्या अभिव्यक्तीच्या रूपांतच केला. त्यावरोवरच त्यांचा असाहि विश्वास होता कीं जोंवर जीवन सौंदर्यानें माखलें जात नाहीं तोंवर त्यांत माधुर्य येत नाहीं. रवीन्द्रनाथांच्या दृष्टीनें कविधर्म हाच मानवधर्म होय.

२

जगांतील अत्यंत श्रेष्ठ गीतिकार कवींमध्ये रवीन्द्रनाथांची गणना होते. संवेदनांचें सच्चेपण व भावचित्रांची सजीवता हीं त्यांच्या पदांच्या संगीताशीं मिळून जाऊन अशी एक काव्यसृष्टि उत्पन्न करतात कीं शब्द विसरून गेल्यावरहि पद-संगीत वाचकाचें मन व्यग्र करून सोडतें. संवेदना, भावचित्र व संगीत यांचा मिलाफ त्यांच्या प्रारंभींच्या जीवनापासून दिसून येतो. 'निर्झरेर स्वप्नभंग' कवितेची रचना ते वीस वर्षांचेहि नव्हते अशा वेळीं झाली; तरीपण ती आजहि बंगालींतील, व खरें विचाराल तर कोणत्याहि भाषेंतील, सर्वश्रेष्ठ कवितांपैकीं एक आहे. ही कविता केवळ आपल्या संगीतामुळें व तीव्रतेमुळेंच वैशिष्ट्यपूर्ण नाही, तर आंतील भावचित्रांच्या प्रभावीपणामुळेंहि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे; आणि कदाचित् याहूनहि महत्त्वाची ही गोष्ट आहे कीं त्यांत निसर्ग व मनुष्य यांना एकतेच्या कधींहि न तुटणाऱ्या संयोग-रज्जूनें बांधून ठेवले आहे. निसर्ग व मनुष्य यांचें हें सायुज्य म्हणजे रवीन्द्रनाथांच्या काव्याचें अत्यंत मोठें वैशिष्ट्य ठरलें आहे आणि ही गोष्ट त्यांच्या जीवनांत नेहमीं राहिली आहे.

धरित्रीवर इतकें निस्सीम प्रेम करणारा कोणी दुसरा कवि कदाचित् झालाहि नसेल. रात्र किंवा दिवस किंवा ऋतुचक्र यांची क्वचितच एखादी भावच्छटा किंवा क्षण असा असेल कीं ज्याचें गान रवीन्द्रनाथांनीं आपल्या कवितेंत केलें नाही. त्यांच्या काव्याच्या जादूनें बंगालच्या दृश्य रूपांचें मोहकत्व आणि ध्वनीचीं दृश्यें वारंवार आपल्यामध्ये उतरून घेतलीं आहेत. कालिदासाच्या कालापासूनच भारतीय कवींनीं वर्षाऋतूचें गुणगान अपूर्व उल्हासानें केलेलें आहे. आपल्या शेंकडों गीतांत व कवितांत रवीन्द्रनाथांनीं वर्षाऋतूच्या बदलत्या रूपाचें चित्रण केलें आहे. प्रत्यक्षांत त्यांचीं वर्षाऋतुविषयींचीं गीतें व कविता आपल्या राष्ट्रीय वारश्याचें एक अंग होऊन बसलीं आहेत. पावसाच्या आगमनापूर्वीं बराच काळ होरपळून गेलेल्या धरणीची प्रतीक्षा पहिल्या-पहिल्या सरींनंतर ओल्या मातींतून निघणारा गोड गोड सुगंध, नवथर उगवलेल्या गवताच्या अंकुरांतील प्राणांचें स्पंदन, प्रातःकाळीं स्वच्छ प्रकाश अंधुक करणारे व सायंकाळीं सांजलींत जादू भरणारे काळे-काळे ढग, रात्रींच्या स्तब्धतेंत अविरत होणारा पावसाचा टपटप आवाज, हीं आणि अशींच शेंकडों इतर चित्रें रवीन्द्रनाथांच्या मनोहर काव्यांत जिवंत होतात. त्यांत

त्यांनीं मानव-हृदयाच्या सुखदुःखांचे आडवे-उभे धागे विणून टाकले आहेत, व ते इतके कीं निसर्ग व मनुष्य एकमेकांची मनोदशा प्रतिबिंबित करूं लागतात आणि त्यांचें वेगळेंपण दूर होतें.

रवीन्द्रनाथांनीं दुसऱ्या ऋतूनाहि दृष्टीआड होऊं दिलें नाहीं. शरद् आणि वसंत यांच्या भिन्न-भिन्न भावांचें चित्रण त्यांनीं केलें आहे. नव वसंताचा उद्दाम उन्माद, शिशिर ऋतूचा बंधनांपासून मुक्ति मिळविण्याचा भाव, जलद गतीनें स्फुटित होणारे रंग व ध्वनी इत्यादि गोष्टी त्यांच्या पुष्कळशा कवितांत व गीतांत प्रतिबिंबित झाल्या आहेत. त्यांत केवळ वसंताचा आनंद व शक्तिमत्ताच नव्हे, तर त्याची अनित्यता व क्षणभंगुरता हे भावहि प्रतिबिंबित झाले आहेत. पूर्णता व परिपक्वता या भावच्छटासाठीं शरद् ऋतूचें मेघांनीं धुतलेलें आकाश रवीन्द्रनाथांच्या वऱ्याचशा कवितांत विशेषत्वानें आढळतें. त्यांच्या एका अत्यंत यशस्वी गीति-नाट्याची रचना शरद् ऋतूच्या आधारानें झाली आहे व त्यांत कार्यव्यापृततेच्या भारापासून मुक्ति मिळविण्याचा भाव आहे. शीत व उष्ण काळाचाहि त्यांना विसर पडला नाहीं. आपल्या एका सुप्रसिद्ध कवितेंत रवीन्द्रनाथांनीं ग्रीष्म हा एक असा कठोर तपस्वी दाखविला आहे कीं जो श्वास रोधून नवजीवनाच्या आविष्काराची मार्गप्रतीक्षा करीत बसला आहे.

रवीन्द्रनाथांना केवळ निसर्ग-सौंदर्यानेंच धरणीवरोवर इतक्या अभेद्य बंधनांत बद्ध केलें नाहीं. त्यांनीं धरणीवर एवढ्यासाठीं प्रेम केलें की ती मानवाचें निवासस्थान आहे. असंख्य कवितांमधून व गीतांतून त्यांनीं आपलें मानवावरचें प्रेम ओतलें आहे. मनुष्याच्या हृदयाची क्वचितच एखादी अशी संवेदना असेल कीं जिच्यामुळें त्यांचें हृदय स्पंदित झालें नसेल. सुखदुःखानें भरलेल्या मानवाच्या गहन प्रेमलीलांची अभिव्यक्ति अशा कांहीं शब्दांत घडवली गेली आहे कीं जी आपण विसरूं शकणार नाहीं. नैराश्य, मनाची व्यथा आणि निष्फळ प्रतीक्षा यांच्या असह्य वेदनांचें जिवंत चित्रण वाचकाला विस्मयचकित करतें. त्यांनीं मनुष्याच्या भावावेगांचा चिरंतन साथी म्हणूनहि निसर्ग चित्रित केला आहे. त्यांना माहीत होतें कीं जीवन हें नाना संघर्षांनीं व व्यापारांनीं भरलेलें आहे आणि संसार चुकांशिवाय असत नाहीं, परंतु त्यांचा असा विश्वास होता कीं चुका, दोष, क्लेश व लालसा यांमुळें आपलें हें सांसारिक जीवन मनुष्याला अधिकच प्रिय होत असतें.

रवीन्द्रनाथांनीं संसार ही केवळ अशी एक रंगभूमि मानली नाहीं कीं जिथें मनुष्य जीवनांतील पूर्णता प्राप्त करून घेण्यासाठीं प्रयास करीत असतो. उलट, त्यांनीं जगाला स्नेहमय मातेच्या स्वरूपांतहि पाहिलें आहे, जी जीवनांतील विविध अनुभवांतून सारगर्भ अर्थ शोधून काढण्याच्या साधनेंत गढलेल्या माणसाची निगा ठेवीत असते. रवीन्द्रनाथ कोणी संन्यासी नव्हते, किंवा ते सुखविलासी, इंद्रिय-सर्वस्ववादीहि नव्हते. एकीकडे त्यांनीं शरीरधर्म व नानाविध भोग यांचा त्याग

करणान्या आदर्शांचा जाणूनबुजून प्रतिकार केला, तर दुसरीकडे त्यांनीं केवळ इंद्रियसुख किंवा भोगेच्छा यांना सर्वस्व मानलें नाहीं. जीवनाचें सम्यक् ज्ञान मिळविण्याच्या साधनेंत सतत तल्लीन असणें ह्यालाच ते जीवनाची खरी प्रतिष्ठा मानीत. जीवनाची ही परिपूर्णता प्राप्त करून घेण्याची आकांक्षा त्यांच्या कवितांत वारंवार प्रगट झाली आहे. ' वसुंधरा ' नांवाच्या आपल्या कवितेंत पृथ्वीचें समृद्ध जीवन आणि सृष्टीच्या आदिम शक्तीचा उसळता उद्रेक यांच्याशीं जडलेल्या माणसाच्या अंतरंग-संबंधाचें गीत त्यांनीं गायिलें आहे. आपल्या एका ' स्वर्ग हइते विदाय ' (स्वर्गाचा निरोप घेतांना) नांवाच्या गीतांत त्यांनीं निःश्वासरहित शांत स्वर्ग-सुखाबरोबर सांसारिक जीवनांतील असंख्य सुख-दुःखांच्या भरती-ओहोटीची तुलना केली आहे. त्यांना कोणतें जीवन पसंत आहे याबाबतींत रवीन्द्रनाथांनीं आपणांस कोणत्याहि प्रकारच्या भ्रमांत ठेवलेलें नाहीं.

रवीन्द्रनाथ मुख्यत्वेन गीतिकार आहेतच, परंतु त्यांचें सृष्टिप्रेम व जीवनांतील वैविध्य यांबरोबरच असलेल्या त्यांच्या अंतरंगपरतेनेंहि त्यांच्या वन्याचशा कवितांत एक सुसमृद्ध नाट्यगुण आणला आहे. रवीन्द्रनाथांचा गंभीर मानवधर्म व न्यायासाठीं त्यांची तळमळ यामुळेच ते सामाजिक व राजकीय विषयांकडेहि आकृष्ट झाले होते, याचें कांहीं आश्चर्य वाटत नाही. कांहीं एका तऱ्हेचा विशिष्ट अनुभव कदाचित् सामयिकच राहिला असेल. परंतु त्यांनीं ज्याला म्हणून स्पर्श केला तो तो विषय उच्च पातळीवर पोचला आणि सार्वभौम झाला. आपल्याच लोकांच्या पूर्वग्रहांविरुद्ध व कुसंस्कारांविरुद्ध त्यांनीं कित्येक कटु व्यंगचित्रें आलेखिलीं आहेत. परंतु अशा रचनांतहि अशी एखादी रचना क्वचितच असेल कीं जिच्यांत त्यांच्यामधली मानवता त्यांच्या रोषाच्या व क्रोधाच्या पातळीहून उंच उठून दिसत नाहीं. आणि हें इतकें कीं त्यांच्या देशभक्तिपूर्ण कविताहि समग्र मानव्याच्या भावनेनें प्रेरित झालेल्या आहेत. रवीन्द्रनाथांना देशप्रेम हा एक सहजगुण वाटत होता, ज्यांत देशाचें व देशबांधवांचें प्रेम तर होतेंच पण इतर देशांच्या लोकांवद्दल घृणा किंवा हिंसाभाव नव्हता, आणि अशा प्रकारें तें देशप्रेम नकारात्मक कधींहि झालें नाहीं; याचें एक अत्यंत सुंदर उदाहरण त्यांच्या ' गुरु गोविंद ' कवितेंत आढळतें. त्यांत त्यांचें आपल्या देशावद्दलचें व देशवासियांवद्दलचें गंभीर प्रेम समग्र मानवतेच्या प्रेमाच्या गाढ प्रेमांत परिणत होतें. रवीन्द्रनाथांनीं ही गोष्ट कधींहि मान्य केली नाहीं, कीं ज्यांत मानवी तत्त्व आहे असें कांहींहि आपणांस कधींहि विदेशी वाटेल. आपली एक सुप्रसिद्ध कविता ' प्रवासी ' यामध्ये त्यांनीं म्हटलें आहे कीं सर्व ठिकाणीं माझे घर आहे. आणि जगांतील सर्व भागांत माझा देश आहे. समग्र मानवजातीबरोबरच्या एकात्मतेचा हा भाव अतिशय सुंदर तऱ्हेनें आपल्या राष्ट्रगीतांत प्रकट झाला आहे. त्यांत रवीन्द्रनाथांनीं भारतभाग्य-विधात्याच्या रूपांत समग्र विश्वाच्या जनगणमन-अधिनायकाला आवाहन केलें आहे.

रवीन्द्रनाथांचें हें मानवाबद्दलचें प्रेम अजाणतां व अपरिहार्यपणें भगवंताच्या प्रेमाचें रूप धारण करतें. आपण हें पाहिलेंच आहे कीं त्यांच्या कल्पनेंत जीवनाच्या अभिरुचीचा जो विकास झाला आहे त्यांत निसर्ग व मानव एकरूप होऊन गेले आहेत. त्यांच्या विचारांत असें कधींहि आलें नाहीं कीं ईश्वर ही मनुष्याच्या जीवनाहून दूरची व वेगळी गोष्ट आहे. त्यांच्या मते प्रेम हाच ईश्वर होय. संतानाबद्दलचें मातेचें वात्सल्य किंवा प्रेयसीबद्दलचें प्रेमिकाचें प्रेम हे त्या महान् प्रेमाचें उदाहरण आहे व तें प्रेमच परमात्मा आहे. आणि हें प्रेम केवळ गूढवादी भावाकुलतेंत प्रकट होतें असें नाहीं तर साधारण माणसाच्या नित्याच्या जीवनयात्रेंतहि तें प्रकट होतें. रवीन्द्रनाथांनीं वारंवार सांगितलें आहे कीं जीवनाच्या सहज-साधारण संबंधांत व ज्यामुळें विश्व टिकून राहिलें आहे त्यांत नित्याच्या त्याच्या कार्यपरंपरेंत भगवंताचा साक्षात्कार घडला पाहिजे. रवीन्द्रनाथांवर वैष्णव काव्य आणि सूफी गूढवाद यांचा अतिशय प्रभाव पडला होता यांत मुळींच शंका नाहीं. त्यांच्या कविता व त्यांचीं गीतें अशा तऱ्हेच्या भावचित्रांनीं भरलेलीं आहेत, आणि त्यांचा वक्तव्य-विषय अशा तऱ्हेचा आहे कीं त्यामुळें आपणांला गूढवाद्यांचा भावोल्लास आठवावा. परंतु त्याबरोबरच त्यांत दैनंदिन जीवनगतींतील वास्तविकतेबद्दल तीव्र जाणीवहि आहे. त्यांच्या शब्दांत व वाक्यांशांत आविष्काराची अशी एक समर्पकता आहे कीं जी व्यक्तिगत अनुभवावांचून संभवत नाहीं. संवेदनांच्या चित्रणांतील बारकावे सृष्टीच्या भिन्न भिन्न भावरूपांशीं इतके मिसळून गेले आहेत कीं जगांतील काव्य-साहित्यांत असें चित्रण क्वचितच पाहावयास मिळतें.

त्यांच्या गूढवादी काव्याच्या विशेषत्वाची कांहीं चर्चा करावयास पाहिजे. 'गीतांजली' चा अनुवाद प्रथम प्रकाशित झाला तेव्हां युद्धामुळें जर्जर व कटु बनलेल्या जगांत त्यांतील प्रेमाच्या व शांतीच्या संदेशाचें पाश्चिमात्य देशांनीं खूप उत्साहानें स्वागत केलें. त्या लहानशा आवृत्तींतील कविता गंभीर शांतीच्या भावनेनें ओतप्रोत भरलेल्या आहेत, यांत शंकाच नाहीं.

त्या पुस्तकांत रवीन्द्रनाथांच्या कवितांचा जो विषय आहे, तो आमच्या दैनंदिन अभिज्ञतेंतूनच घेतलेला आहे. त्यांतील भाषा बोलभाषेंतील असून भाव-चित्रें साधीं आहेत. असें असूनहि सौंदर्याचा व सुदूर-सूचनेचा असा एक गुण त्यांत आहे कीं ज्याचें वर्णन करतां येत नाहीं. युरोप व अमेरिका येथील वाचकांना तर त्या कविता आश्चर्यमिश्र हर्ष उत्पन्न करणाऱ्या नवीन आविष्कारासारख्या वाटल्या. परंतु रवीन्द्रनाथांच्या रचना मूळ बंगालींतून वाचणाऱ्या वाचकांना मात्र त्या कविता त्यांच्या प्रारंभीच्या रचनांची स्वाभाविक परिणतिच वाटल्या. सृष्टि व मानव यांबद्दलचें त्यांचें प्रेम अजाणपणें भगवंताबद्दलच्या त्यांच्या प्रेमांत विलीन होऊन गेलें होतें. त्यांच्या खाजगी जीवनांतील गंभीर व्यथनें त्यांच्या भावचित्रांना

व वक्तव्य-विषयाला अत्यंत मधुर व गहन बनविलें. त्यांच्या अनुभवाच्या विकासक्रमानें त्यांना हें द्रंढरहित सत्य गवसलें कीं समग्र जीवन रहस्यानें वेढलेलें आहे. मानवी जीवनांतील करुणा व विस्मय यांमुळे त्यांच्या रचनांना एक नवी सहानुभूति व मर्मस्पर्शित्व लाभलें.

रवीन्द्रनाथांच्या अखेरच्या दिवसांतील बऱ्याचशा गीतांचें एक वैशिष्ट्य असें कीं तीं अत्यंत सहज-सरळ आहेत. प्रारंभीच्या काळांतील त्यांच्या रचनांत, त्यांनीं संस्कृतांतील बरेचसे प्रसंग व ध्वनिसाम्ये यांचा सर्वांत अधिक प्रयोग केला. बऱ्याचशा कवितांत प्राचीन भारतीय साहित्यांतील कथानके व भावच्छटा यांचा समावेश झाला आहे. त्यांनीं जुन्याला नव्या सांच्यांत ओतलें याबद्दल मुळींच संदेह नाही, परंतु त्यांचा सुसमृद्ध भारतीय पुराण-साहित्याशीं गाढ संबध होता असें मानणें चुकीचें ठरणार नाही. मानव व परमात्मा यांविषयींच्या त्यांच्या कवितांत त्यांनीं सर्व प्रकारचे अलंकार वर्ज्य केले. त्यांनीं सत्याबद्दल आपली अनुभूति व्यक्त करण्याकडे मनुष्याच्या अत्यंत सामान्य परिस्थितीचाहि उपयोग करून घेतला आहे. त्यांची भाषाहि सर्वसामान्यांच्या भाषेसारखी सहज, सरळ व स्पष्ट झाली आहे. नंतरच्या त्यांच्या बऱ्याचशा गीतकाव्यांत व गीतांत अनुभूतीच्या सामीप्याचा साक्षात्कार आपणांस होतो. शब्द अगदीं पारदर्शक व स्वच्छ बनले आहेत. विशुद्ध संगीतांतील ध्वनींप्रमाणें त्यांत अशी एक सबलता व स्पष्टता आली आहे कीं तिच्यापुढें आपण बहुधा निःशब्द बनून जातो.

आपण हेंहि विसरूं नये कीं रवीन्द्रनाथ आपल्या समग्र जीवनांत सत्याचे निर्भीक व खरे शोधक होते. आपलें दैन्य लपविण्यासाठीं निर्माण केलेल्या वंचनांच्या व पाखण्डांच्या बाह्य दिखाऊ स्वरूपाला त्यांनीं बुद्धीच्या तेजानें छिन्न-भिन्न करून टाकलें आहे. ज्यांनीं त्यांच्या रचना मुळांतून वाचल्या नाहीत अशा बऱ्याचशा लोकांना त्यांच्या रचनांतील ऊर्जस्वलता व शौर्य हे गुण परिचित होत नाहीत. याचें एक कारण असें आहे कीं, त्यांनीं अनुवादासाठीं निवडलेल्या रचनाच वाचलेल्या असतात. आणि त्यांत अशा कांहीं कविता नसतात कीं ज्यामुळे रवीन्द्रनाथांच्या बुद्धीची तीक्ष्णता व प्रसार यांचा पत्ता लागला असता. याचें दुसरें कारण असें आहे कीं बरेचसे अनुवाद छायारूप आहेत, आणि त्यांत मुळांतील खरखरीतपणा व दुर्दम शक्तिमत्त्व बहुधा नाहीसें झालेलें असते. मानव व त्याची नियति यांविषयीं रवीन्द्रनाथांना असलेलें आकर्षण त्यांच्या जीवनाच्या प्रारंभीच्या काळापासूनच दिसूं लागतें. त्यांच्या पहिल्या-पहिल्या काव्यसंग्रहांतील 'सन्ध्या संगीत' कवितेंत ते मानवाच्या अस्तित्वाची समस्या घेऊन झगडत असतांना आपणाला आढळतात. मानवाचा स्वार्थ प्रेमाचा बहाणा करूं लागला कीं त्यांतून एक प्रकारची असुंदरता निर्माण होते. अल्पवयी तरुण असतांनाहि

रवींद्रनाथांनीं या असुंदरतेचें वर्णन केलें आहे. 'नैवेद्य' संग्रहापावेतो पंचपर्यंत त्यांत ही दार्शनिक छटा गंभीर व गहिरी होऊन जाते. परंतु बौद्धिकता व भावावेग यांच्या समन्वयाचें सर्वांत सुंदर रूप कदाचित् 'बलाका' मध्येच आढळतें. 'बलाका' संग्रहांतील कवितांत विचार व संवेदना यांचा समन्वय प्रकट झाला आहे; आणि या समन्वयाचें फलस्वरूपच असे तात्त्विक सिद्धांत त्यांत विशुद्ध गीतिकाव्याचें स्वरूप घेतात.

आपल्या जीवनाच्या अंतिम दिनापर्यंत जणूं रवींद्रनाथ नव्या अनुभूति व नव्या अभिव्यक्ति साध्य करण्याबाबत सतत प्रयास करीत होते. साठव्या वर्षानंतर त्यांच्या गीतरचनांना जणूं पूर आला होता; आणि त्या रचना त्यांच्या युवावस्थेच्या प्रारंभीच्या उत्कृष्ट रचनांबरोबरहि स्पर्धा करतील अशा आहेत. या काळांतील कवितांत, दुःखानें तापून विशुद्ध झालेला असा गंभीर संवेदनांचा व भावोद्वेगांचा एक नवा सूर आहे. या दशकांत व्यक्तित्वाचे जे घनिष्ठ सूर व स्वकीय भाव आढळतात त्यांचें स्थान त्यानंतरच्या दशकांत एका गहन-गंभीर मानवधर्माचें घेतलें आहे. त्यांच्या आरंभिक रचनांत भाव व भाषा यांचें जें प्राचुर्य होतें, त्याच्याऐवजीं आतां भाव व भाषा यांबाबत एक अपूर्व काटकसरीपणा दिसून येतो. अखेरच्या त्यांच्या कांहीं कवितांत सामर्थ्य व आत्मविश्वासाचा जो एक भाव आहे, त्याचें बुद्धितेज आपणांला चकित करतें. या व्यतिरिक्त जीवनाच्या अंतिम लक्ष्याबाबत त्यांनीं कांहीं प्रश्न नव्या दृष्टिकोणांतून उभे केले आहेत आणि त्याबरोबरच मोठ्या शांत व स्निग्ध भावनेनें जीवनाचा स्वीकार, त्यांतील सर्व उणीवा व शक्यतांसह, केला आहे.

३

रवींद्रनाथांनीं एक हजारापेक्षां अधिक कविता व दोन हजारांहून अधिक गीतें लिहिलीं आहेत. ते पंधरा वर्षांचे असतील-नसतील तोंच त्यांचें पहिलें पुस्तक प्रकाशांत आलें आणि त्यांची अंतिम कविता अगदीं मृत्यूपूर्वींच लिहिली गेली होती. यावरूनच याची सहज कल्पना करतां येईल कीं त्यांच्या रचनांची निवड करणें इतकें कठिण कां आहे ? खरोखरसा हित्यिक रचनांचा संग्रह तयार करणें हें नेहमींच कठिण काम असतें. कोणताहि संग्रह संकलनकर्त्याच्या स्वतःच्या विचाराप्रमाणें व रुचीप्रमाणें होत असतो व त्यांतील निवड सर्वांना संतोष देऊं शकेल अशी आशा करणें शक्य नाही. याच कारणास्तव कोणत्याहि संग्रहामुळें आपणांला पुरा संतोष होत नाही. आणि गद्याच्या बाबतींत जर ही गोष्ट खरी असेल, तर काव्याच्या बाबतींत तर ती अधिकच खरी असली पाहिजे. वेगवेगळ्या वाचकांची वेगवेगळी रुचि असते. याशिवाय, कोणत्याहि कवितेचें आस्वादन वाचकाच्या स्वतःच्या अनुभवावर व मनोवस्थेवर अवलंबून असतें. कोणती एकच कविता एखाद्या वाचकाच्या हृदयाला मुक्त करते, तर दुसऱ्या वाचकाला निरुत्साह करून

टाकते. हें इतकें होतें कीं एकाच वाचकावर भिन्नभिन्न काळीं व भिन्नभिन्न मनः-स्थितींत वेगवेगळा प्रभाव पडत असतो. निवड कितीहि बुद्धि-चातुर्यानिं केलेली असो व संकलनकर्ता कितीहि विवेकी असो, त्यानें केलेला संग्रह सदासर्वदा सगळ्या वाचकांना संतुष्ट करूं शकेल हें अशक्यच आहे.

रवीन्द्रनाथांच्या रचनांची परिमिति, विस्तार, आणि वैचित्र्य हीं एका दृष्टीनें निवडीचें काम कठिण करतात, तर दुसऱ्या दृष्टीनें निवड करणें आणखीच आवश्यक करतात. मोठ्यांतला मोठा कवि असला तरी तो सर्वकाळ अंतःप्रेरणेच्या उच्च शिखरावर राहूं शकत नाहीं. प्रसंगोपात्त त्याला खालीं दरींतहि उतरावें लागतें. सरासरी वाचकाला वेळ मिळत नाहीं आणि शिवाय त्याची वृत्तिहि अशी नसते कीं त्या महान् साहित्यकाराच्या सर्व रचना वाचण्याचे श्रम घेऊन त्यांतून त्याची सर्वोत्कृष्ट कृति शोधून काढील व त्याचा आनंद लुटेल. परदेशस्थ वाचकां-मध्ये रवीन्द्रनाथांच्या कीर्तीला धक्का पोंचला आहे, कारण मुख्यतः त्यांच्या रचनांचा एकच पैलू त्यांच्यापुढें मांडला गेला आहे, आणि असेंहि नाहीं कीं नेहमींच तो त्यांचा सर्वोच्च व सर्वश्रेष्ठ पैलू होता. ही गोष्ट फक्त परदेशी वाचकांनाच लागू पडते असें नव्हे तर ती बंगालबाहेरच्या भारतीय वाचकांनाहि तशीच लागू पडते. दोन्ही अर्थानीं हें एक राष्ट्रीय दुर्दैव आहे. एक या अर्थानें कीं भारतवर्षातील बहुसंख्य लोक भारतवर्षाच्या सर्वांत मोठ्या कवीच्या सर्वोत्कृष्ट रचनांनाविषयीं अपरिचित राहिले; आणि दुसऱ्या या अर्थानें कीं भारतवर्षाच्या दृष्टीचा प्रसार कोठपर्यंत झाला आहे, हें समजण्याची किंवा कळण्याची संधि बाहेरच्या जगाला मिळाली नाहीं. म्हणूनच राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीनें रवीन्द्रनाथांच्या रचनांचा एक नवा संग्रह तयार करणें अवश्य झालें आहे. साहित्य अकादेमीनें या आन्धानाचा स्वीकार केला आहे आणि रवीन्द्रनाथांच्या निवडक कवितांचा, गीतांचा, नाटकांचा, कादंबऱ्यांचा, कथांचा व निबंधांचा असे आठ वेगवेगळे संग्रह काढावयाची तिची योजना आहे. सर्व भारतीय भाषांतील वाचकांना रवीन्द्रनाथांच्या प्रतिभेचें तेज, तीक्ष्णता व विस्तार यांचें ज्ञान करून देणें हें या संग्रहाचें प्रथम उद्दिष्ट. याखेरीज दुसरा हेतु असा कीं जगांतील इतर देशांच्या वाचकांना हाच उपहार भेट म्हणून देतां येऊं शकेल.

एकशेंएक कवितांचा हा संग्रह याप्रमाणें ठरविलेल्या निवडक रचनांचा पहिला खंड आहे. ह्या कविता प्रथम देवनागरी लिपींत प्रकाशित केल्या जात आहेत व नंतर त्या भारतांतील सर्व भाषांत अनुवादित होतील. त्यानंतर त्या जगांतील प्रमुख भाषांतहि अनुवादित करणें शक्य होईल. उत्तर भारताच्या सर्व भाषांमध्ये असा एक निकट संबंध आहे कीं, ज्या भाषेंत रवीन्द्रनाथांनीं लिहिलें ती वंगाली भाषा न जाणणारे वाचकहि जर एखादी कविता वाचूं शकले तर ती त्यांना समजते. हा निकट संबंध फक्त भाषेंतच नव्हे तर समान परंपरा, समान अनुभूति,

समान कथाप्रसंग यांमधून उत्पन्न होणाऱ्या भावावेगांत व मनोभावांतहि आहे. दक्षिण भारताच्या भाषांमध्ये अर्थात्च, मौखिक रूपांत निःसंशय वेगळेंपण आहे, परंतु आवेग, अनुभूति आणि परंपरा यांच्या क्षेत्रांत त्या दोहोंचा अत्यंत धनिष्ट संबंध आहे. अनुवादांच्या मदतीनें बहुशः सर्व भारतीय भाषांतील वाचक देवनागरी लिपींत प्रकाशित केलेल्या रवीन्द्रनाथांच्या मौलिक रचनांचें सौंदर्य व अभिव्यंजना नोटपणें पारखावयास समर्थ होऊं शकतील. त्यानंतर जेव्हां या कवितांचा अनुवाद जगांतील इतर भाषांत होईल तेव्हां आजपर्यंतच्या संग्रहांपेक्षां व अनुवादांपेक्षां त्या अधिक प्रातिनिधिक होतील आणि रवीन्द्रनाथांना अधिक समजून घ्यायला सहाय्यकारी ठरतील अशी आशा करणें शक्य आहे.

एकशें एक (१०१) ही संख्या कांहीं खास पवित्र आहे असें नाहीं. जर कुणी वाचक म्हणेल कीं ही संख्या दुप्पट केली तरीहि त्यांत केवळ उत्कृष्ट रचनाच देतां येतील, तर कमींत कमी मी एवढें म्हणें कीं हें म्हणणेंहि चुकीचें नाहीं. आणखी मी ह्या आरोपाचाहि स्वीकार करीन कीं या संग्रहांत न आलेल्या अशा कांहीं कविता बाजूलाच राहिल्या आहेत, कीं ज्या या संग्रहांतील कवितांहून अधिक चांगल्या नसल्या तरी कमींत कमी त्यांच्याएवढ्या चांगल्या तरी नक्कीच आहेत. कोणा महान कवीच्या कोणत्या एकशें किंवा दोनशें कविता उत्कृष्ट आहेत, या बाबतींतहि मतभेदाला जागा असूं शकते. तसा या संग्रहाच्या बाबतींत दोन गोष्टींचा दावा मी जरूर करीन. यांत कोणतीहि अशी कविता नाहीं कीं जी पहिल्या प्रतीची नाहीं. त्याचप्रमाणें, हा संग्रह प्रातिनिधिक आहे आणि यांत या गोष्टीकडेहि लक्ष देण्यांत आलें आहे कीं रवीन्द्रनाथांच्या भिन्न भिन्न शैली व मनोवस्था यांचा परिचय करून देणाऱ्या कांहीं कविता नमुन्यादाखल यांत याव्यात. परंतु एका गोष्टीकडे लक्ष वेधणें अवश्य आहे कीं या संग्रहातून गीतें जाणून बुजून वगळण्यांत आलीं आहेत. रवीन्द्रनाथांच्या संगीतपर गीतांत त्यांच्या कांहीं उत्कृष्ट कविताहि आहेत, याबद्दल शंकाच नाहीं, परंतु गीतांचा एक संग्रह वेगळाच काढावयाची योजना आहे, म्हणून या संग्रहांतून तीं वगळणेंच योग्य असें ठरविण्यांत आलें.

या संग्रहाचा प्रारंभ 'निर्झरेर स्वप्नभंग' (क्र. १) या कवितेनें झाला आहे व तिची चर्चा मीं केलीच आहे. रवीन्द्रनाथांनीं ही कविता म्हणजे आपल्या काव्य-प्रतिभेचें प्रबोधन मानलें आहे. यांत गीतिकाव्याचा जो सूर आहे त्याचें रवीन्द्रनाथांच्या प्रदीर्घ कवि-जीवनांत वारंवार आवाहन केलें गेलें आहे. केव्हां केव्हा हा सूर रहस्यात्मक उत्कंठा व तीव्र इच्छा यांनीं रंगलेला असतो, जसा आपणांला 'सोनार तरी' (क्र. ८) किंवा 'निरुद्देश यात्रा' (क्र. १५) यांमध्ये दिसतो; आणि कधीं कधीं तर हा सूर गंभीर मानवी वासना व अभिप्राय यांनीं ओतप्रोत भरलेला असतो, जसा 'येते नाहीं दिव' (क्र. ११) 'वसुंधरा' (क्र. १४) किंवा 'भारत तीर्थ' (क्र. ६०) यांमध्ये आहे. केव्हां-केव्हां संगीत मुख्य बनतें व अशा वेळीं

ऐन्द्रियिकता व बौद्धिकता यांचा सुंदर समन्वय पाहावयास सांपडतो, जसा 'उर्वशी' (क्र. १९) 'छवि' (क्र. ६५) किंवा 'चंचला' (क्र. ६७) यांत आढळतो. या समन्वयाचा एक अतिशय उत्कृष्ट नमुना 'प्रहरशेषेर आलोय रांडा' (सं. ८७) नांवाच्या लहान कवितेंत सांपडतो.

रवीन्द्रनाथांच्या दृष्टीनें मनुष्याचें सर्वांत मोठें कर्तृत्व आपली वैयक्तिक व्यथा व जगाची प्रचंड वेदना यांवर विजय मिळविण्यांत आहे. स्वार्थपरतेमुळें उत्पन्न होणाऱ्या दुःखावर व वैयक्तिक कलहांवर मनुष्य विजय मिळवितो. तो त्या गंभीर वेदनेच्याहि वर जातो जो जीवनाच्या क्षणभंगुरतेचा अनिवार्य परिणाम आहे. 'ब्रिदाय-अभिशाप' (क्र. १३) मध्ये कच जेव्हां देवयानीच्या शापाच्या ऐवजी वर देतो, तिचें मंगल चिंतितो, तेव्हां तो खरोखरचा माणूस ठरतो. 'ब्राह्मण' (क्र. १७) मध्ये गुरूला हें समजलें आहे कीं मनुष्याचें महत्त्व वंशगौरवांत नाही, तर कोणत्याहि लपवालपवी, किंवा आंतरिक द्विधावृत्तीला सोडून तो सत्याचा स्वीकार करतो, या गोष्टींत आहे. 'येते नाहि दिव' (क्र. ११) यांत कवीला ही गोष्ट समजली आहे कीं कधीं-कधीं एखादा लहान मुलगाहि मानवप्रकृतीचें स्वाभाविक सत्य प्रकट करूं शकतो, जेव्हां अधिक शहाणपणाचा दावा करणारे स्त्रीपुरुषहि त्यांत निष्फळ ठरतात. 'गान्धारीर आवेदन' (क्र. ३१) तसेंच 'कर्णकुंतीसंवाद' (क्र. ३०) यांत स्नेह, आकांक्षा किंवा भय यांवर मानवी गौरवाच्या विजयाचा आविष्कार अत्यंत सुंदर तऱ्हेनें झाला आहे. मानवी संबंधांतील सौंदर्य व करुणभाव हीं आपणांला 'जन्मकथा' (क्र. ४६) या कवितेनें आरंभ झालेल्या शिशुविषयक कवितामालेंत आढळतात.

रवीन्द्रनाथांनीं प्रायः परंपरासंमत प्रसंग व विषय घेतले आहेत. प्राचीन भारतीय साहित्य त्यांचा जीवनाधार आहे. तसें पाहिलें तर त्यांनीं ज्या गोष्टीला स्पर्श केला त्याचें रूपांतर करून टाकलें आहे. कालिदासावर रवीन्द्रनाथांची अतिशय श्रद्धा होती व त्यामुळें ते विमुग्ध झाले होते, परंतु जेव्हां त्यांनीं त्याच्या-पासून एखादा प्रसंग किंवा विषय घेतला तेव्हां त्याला अशा तऱ्हेनें वळण दिलें आहे कीं त्यांची स्वतःची रचना मुख्यत्वेन आधुनिक बनली आहे. रवीन्द्रनाथांना 'मेघदूत' (क्र. ६) म्हणजे कोणा पौराणिक यक्षाचा आपल्या प्रियेला पाठविलेला संदेश नाही, तर प्रत्येक युगांतील व काळांतील सर्व प्रेमिकांच्या तीव्र उत्कंठेची अभिव्यंजना आहे. 'अहल्यार प्रति' (क्र. ७) 'भ्रष्ट लग्न' (क्र. २५) व 'स्वप्न' (क्र. २६) यांत कोणा एका लुप्त झालेल्या अतीताचें वातावरण त्यांनीं फिरून परत आणलें आहे, परंतु हें स्पष्ट केलें आहे कीं अतीत भूतकाल फिरून आपल्या आजच्या आवेगांत व मनोदर्शेंतच वसत आहे. भूत व वर्तमान, तसेंच पुराण व अनुभव यांचे संबंध जितक्या कुशलतेनें 'मदनभस्मेर पर' (क्र. २७) सारख्या कवितांत प्रस्थापित केले गेले आहेत, तसे ते क्वचितच कोठें दिसून येतात. भूत-

कालांतील परंपरा पुन्हां घेऊन त्यांत प्राणप्रतिष्ठा करण्याची प्रवृत्ति त्यांच्या अंतिम कवितांत दिसून येत नाही. 'तपोभंग' (क्र. ७७) मध्ये एका प्राचीन पौराणिक कथेचे अत्यंत मार्मिक विवरण केलेले आहे व त्याला सुंदर रूप दिलेले आहे. या कवितेत संन्यासावर नूतन जीवनाच्या उद्रेकाच्या विजयाची घोषणा केली गेली आहे.

रवीन्द्रनाथांनी केवळ विषय व प्रसंग यांतच प्रयोग केले असे नव्हे, तर काव्याच्या रूपरचनेतहि केले आहेत. आपल्या पूर्वगामी कवीमुळे ते कधीं भारावून गेले नाहीत. बंगालींतील परंपरागत वैष्णवकाव्यांतून त्यांनी निःसंकोचपणे बरेंच घेतले आहे व स्वतःच बिहारीलालांसारख्या बंगाली कवीचे आभार मानले आहेत. आपल्या वातावरणापासून किंवा युगापासून अस्पृष्ट असे कोणीहि राहू शकत नाही. त्या दिशेचे प्रयास कमी यशस्वी होतात आणि प्रत्यक्षांत असे प्रयास म्हणजे साधारणपणे कवीमधील आत्मविश्वासाचा अभाव मात्र दर्शवीत असतात. रवीन्द्रनाथांचा विकास आपल्या समकालीन समाजाच्या प्रभावाखालीच झाला; परंतु विकासाच्या या प्रक्रियेनेच त्यांना असे सामर्थ्यशाली बनविले की योग्य समयीं ते त्या सर्वांहून वर चढले. एकदां माध्यमाच्या बाबतींत निश्चय केल्यानंतर आपल्या कवितेचे वक्तव्य विषय व रूपनिर्माण या दोहोंतहि प्रयोग करायला ते बिचकत नसत आणि अशा अनुभवक्षेत्रांतूनहि प्रेरणा घेत कीं ज्याकडे बंगाली काव्यानें लक्षच दिलेले नव्हते. खरी गोष्ट अशी आहे कीं त्यांनीं कवितेचा विषय कोणता आहे व कोणता नाही याबाबतीतील वादच बहुतेक नाहीसा करून टाकला. 'क्षणिका' - संग्रहांत आपणांला ते असे प्रसंग निवडतांना आढळतात कीं पहिल्या दृष्टिक्षेपांत त्यांत कांहीं काव्यविषयक शक्यता दिसत नाही; परंतु आपल्या प्रतिभावाने ते त्यांना सामान्य धरातलावरून वर उचलतात आणि सौंदर्याच्या तेजाने प्रकाशमय करून सोडतात. वर्डस्वर्थच्या या दाव्याला कीं गंभीरतम अनुभूति सहज रीतीनें अभिव्यक्त करतां येते व दैनंदिन जीवनांतील वास्तविक गोष्टी गूढरहस्याच्या प्रकाशाने प्रकाशमय करतां येतात, रवीन्द्रनाथांच्या या काळांतील बऱ्याचशा कवितांतून समर्थन मिळते. हास्य व शोक, विनोद व आवेग परस्परांत मिसळून अभिलाषा, उत्कंठा व तीव्र उपहास यांचे विलक्षण संयोग संपन्न होतात. 'कृष्णकलि' (क्र. ३५) 'यथास्थान' (क्र. ३९) आणि 'सेकाल' (क्र. ४०) इत्यादि कवितांत मनुष्याच्या चित्तवृत्तीच्या, आवेगांच्या व संवेदनांच्या आश्चर्यजनक क्रिया-प्रतिक्रिया आपणांस पाहावयास मिळतात.

रवीन्द्रनाथांची प्रतिभा मुख्यतः भावकाव्यात्म होती, परंतु कधीं-कधीं आपणांला त्यांत समाजांतील वाईट चालींविरुद्ध कटूक्तिचे नव्हे तरी व्याजोक्तीचे तीव्र स्वर अवश्य आढळतात. त्यांना हें माहीत होते कीं प्रचलित समजुतीप्रमाणे आध्यात्मिकतेच्या बाबतींत भारतीयांचा जो दावा आहे, तो म्हणजे बहुतेक विचार करण्याची अक्षमता किंवा अनिच्छा यांशिवाय दुसरें कांहीं नाही. आपली कविता 'हि. टि.

छट्' (क्र. ९) मध्ये रवीन्द्रनाथांनीं निर्मम भावनेनें गंभीरतेचा हा आव छिन्नभिन्न करून टाकला आहे, जो बहुधा पोकळ मेंदूला झांकून ठेवीत असतो. 'दुइ पाखी' (क्र. १०) मध्ये त्यांनीं असल्या निष्प्राण परंपरा व अर्थहीन आधार यांची न्दर उडविली आहे, ज्यांनीं जीवन जटिल करून टाकलें आहे. 'देवतार ग्रास' (क्र. २८) यांत त्यांनीं दृढमूल रूढी व मानवी धर्म यांमध्ये होणाऱ्या संघर्षांचें चित्रण केलें आहे आणि कोणत्या रीतीनें बाह्य आचारांवर सत्याचा अंतिम विजय होतो तें दाखविलें आहे. बाह्य आचारांमुळे मनुष्य सत्य हरवून बसतो. 'अपमानित' (क्र. ६१) व 'बुलामंदिर' (क्र. ६२) मध्ये मनुष्याच्या अपमाना-विरुद्ध घृणेचें व रोषाचें अंतर दिसून येतें. उपजीविकेसाठीं स्वीकारलेल्या व्यवसायाच्या आधारावर कोणालाहि लहान किंवा मोठा मानण्याला ते केव्हांहि तयार नव्हते.

कोणी समीक्षक असा आक्षेप आणूं शकतील कीं या संग्रहांत त्यांच्या उत्तर-कालीन जीवनांतील कविताच अधिक आहेत. या तक्रारींत कदाचित् कांहीं तथ्यहि आहे, कारण या संग्रहांत इ. स. १९२८ ते इ. स. १९४१ पर्यंतच्या कविता विसापेक्षां जास्त आहेत. आणि इ. स. १८८२ ते इ. स. १९२४ पर्यंतच्या अवध्या ऐशीं कविताच घेतलेल्या आहेत. याचें एक कारण असें आहे कीं आतांपर्यंतच्या मूळ बंगाली संग्रहांतून अथवा दुसऱ्या भाषेंतील अनुवादांतून प्रारंभींच्या काळच्या रचना, एकंदर दृष्टीनें पाहातां, पुष्कळच चांगल्या व बऱ्याच जास्त समाविष्ट झालेल्या आहेत. उत्तरकालीन रचनांची थोडी अधिक निवड करावयाचें दुसरें कारण असें आहे कीं या काळच्या कवितांत विचार व अभिव्यंजना यांच्या दृष्टीनें अधिक संयम पाळलेला आढळतो. तंत्राची श्रेष्ठता व विचारांची गहनता यांचा समन्वय झाल्यामुळे या काळच्या कविता अधिक गंभीर व मार्मिक आहेत. आपल्या यौवनाच्या प्रारंभींच्या काळांत रवीन्द्रनाथांनीं प्रेमविषयक बऱ्याचशा सुंदर कविता लिहिल्या आहेत, परंतु त्या जीवनाच्या वरवरच्या थराला स्पर्श करणाऱ्या वाटतात व जिथें मनोरागाची आग जळत असते अशा सखोलतेपर्यंत पोचत नाहीत. अनेकदां समीक्षकांनीं हें दाखविलें आहे कीं प्रेमाच्या अनुभूतीच्या तुलनेनें पाहतां त्यांनीं शब्दांकडे व अभिव्यक्तीकडे जास्त लक्ष दिलें आहे. परंतु हें संपूर्ण सत्य नाही, कारण 'रात्रे ओ प्रभाते' (क्र. २२) किंवा 'स्वर्ग हडते विदाय' (क्र. २०) मधील तीव्र लालसेनें भरलेल्या ओळी आपणांपुढें आहेत. पण या कविता जर उत्तरकाळांतील एखाद्या कवितेबरोबर तोलून पाहिल्या तर ही गोष्ट मान्य करावीच लागेल कीं नंतरच्या कवितांत जी सखोलता किंवा वजन आहे ते पहिल्या कवितेंत कमी आहे. कोणत्याहि भाषेंत अशा कविता कमीच असतील कीं ज्या संयम व मनोभावाची गाढता यांबाबत 'पूर्णता' (क्र. ७८) किंवा 'आशंका' (क्र. ८०) यांची बरोबरी करूं शकतील.

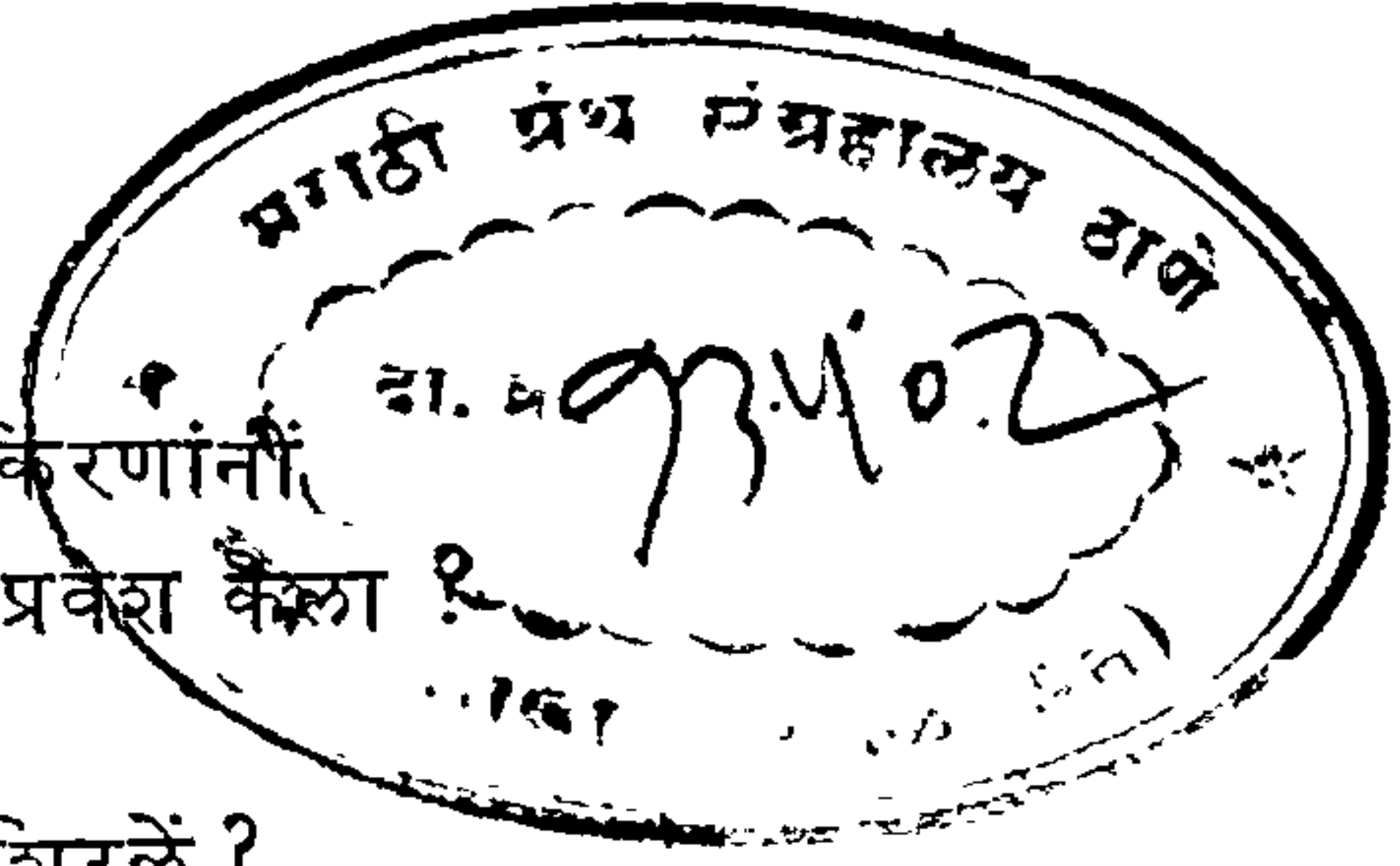
तीव्रतेची व प्रगाढतेची अभिवृद्धि होत गेली तशी त्यांच्या उत्तरकालीन कवितांत जीवनाच्या रहस्यावद्दलचें त्यांचें आकर्षणहि वाढत जातांना आढळतें. पुष्कळ समृद्धि व वैचित्र्य असूनहि बंगाली कवितेंत प्रादेशिकतेचा गुण बहुधा दृष्टीस पडतो. तो इतका कीं, कांहीं अत्यंत सुंदर वैष्णव भावकाव्येहि प्रादेशिक वातावरणानें ओतप्रोत भरलेलीं आहेत व तीं त्यांतून वर येणें कठिण आहे. रवीन्द्रनाथांचें एक अतिशय मोठें कृतित्व असें कीं त्यांनीं सार्वभौमिकतेचा व अभिजातेतचा एक नवा सूर बंगाली काव्यांत आणला. यामुळेच त्यांच्या कविता ज्याप्रमाणें बंगालमधल्या कोणा माणसावर प्रभाव पाडतात, त्याप्रमाणेंच अमेरिका किंवा युरोपमधील माणसावरहि पाडतात. सार्वभौमिकता व अभिजातता यांचा हा सूर त्यांच्या दीर्घ जीवनांत उत्तरोत्तर गाढ होत गेला व त्यांच्या अखेरच्या दिवसांतील कवितांत तो याहूनहि अधिक स्पष्टपणें दिसून येतो. मानवाचे प्रयास व व्यापार, त्याच्या आशा व अपयश, तसेंच आपल्या आकांक्षा व चिरंतनाविषयींचीं आपलीं कर्तव्ये याबरोबरच स्वतःला एकरूप करण्याचे प्रयास हीं याच उत्तरकालीन कवितांत विशेष दिसून येतात. आपल्या अखेरच्या दिवसांत रवीन्द्रनाथांना जे शारीरिक कष्ट सोसावे लागले त्यांची अभिव्यक्ति या कवितांत इतकी स्पष्ट व तीव्र आहे कीं त्याची जोड क्वचितच कोठें आढळून येत असेल. 'अवसन्न चेतनार गोधूलिवेलाय' (क्र. ८८) किंवा 'ऋणशोध' (क्र. ९१) इत्यादि कवितांत भाषा व अभिव्यक्ति या संबंधांत जो संयम दिसून येतो त्यांत व युवावस्थेच्या प्रारंभकालांतील रचनांत जें प्राचुर्य व बेफिकिरी दिसून येते त्यांत फार मोठें अंतर आहे. उत्तरकालीन कवितांत फक्त संयम व काटकसर यांचेंच अस्तित्व नाही, तर त्यांत पूर्णता व समाधान-वृत्तीचा भावहि प्रतीत होतो. असें वाटतें कीं जणू जगत् व जीवन यांबरोबर त्यांनीं तह केला आहे. संसारांत दुःख व कष्ट असतात, जीवनांत मृत्यूची छाया सदैव पाठीमागें लागलेली असते, परंतु या सर्व उणीवा असूनदेखील जीवन अर्थपूर्ण असतें. 'ए जीवने सुन्दरेर' (क्र. ९५) किंवा 'मधुमय पृथिवीर घूलि' (क्र. ९६) इत्यादि कवितांत मृत्यूच्या दरीच्या छायेंतहि जीवनाच्या विजयाचा भाव प्रतीत होतो.

कोणाही कवीच्या मानसिक विकासावर प्रकाश टाकणें अशक्य नसलें तरी कठिण नक्कीच आहे. अनुभवांच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत विकासाचा एक क्रम असतो, जो कांहीं नियमांना अनुसरत असतो. परंतु जिथें काव्याचा प्रश्न येतो तिथें अंतःप्रेरणेमध्ये गूढ रीतीने भरती-ओहोटी होत असते आणि त्याची व्याख्या करतां येत नाही. कधी कधी एखाद्या कवीच्या उत्कृष्ट कविता त्याच्या युवावस्थेच्या सुरुवातीच्या काळीं लिहिलेल्या असतात तर प्रौढावस्थेतील रचना सामान्य व परंपरानिष्ठ असतात. रवीन्द्रनाथहि याला अपवाद नाहीत. त्यांच्या सुरुवातीच्या काळच्या कित्येक कविता उत्कृष्ट आहेत आणि नंतरच्या कित्येक

कविता अशा आहेत कीं त्या कोणत्याहि प्रेरणेचांचून लिहिल्या गेल्या आहेत असें वाटावे. तें कसेंहि असो, तरी ऐगीं वर्षांच्या आपल्या प्रदीर्घ आयुष्यांत त्यांनी आपली अन्तःप्रेरणा ज्या तऱ्हेनें जिवंत जोपासली, त्यामुळेच त्यांना युगानुयुगे अमर राहाणाऱ्या महान कवींच्या कोटींत स्थान प्राप्त झालें आहे. ज्या उद्दाम तेजामुळे, उद्यमामुळे व जीवनशक्तीमुळे ते असें करूं शकले. त्यांच्या मार्गे त्यांच्या व्यक्तित्वाची पूर्णता व अखंडता आहे. ज्यांच्या योगें आजच्या भारताची समन्वयात्मक संस्कृति निर्माण झाली आहे, त्या विभिन्न सूत्रांना त्यांनी आपगामध्ये एकत्रित केले हें तें. भारताच्या बहुमुखी जीवनाचे भिन्नभिन्न पैलू त्यांनी घेतले व त्यांना प्रकाशमान केले, या गोष्टीचें श्रेय त्यांनाच दिलें जाईल. संस्कृत साहित्यांतून त्यांनी पुष्कळसें घेतले आणि बंगाली शब्दभांडार व छंद समृद्ध केले. वैष्णव गीतिकाव्यात्मता व सूफी गूढभावना यांचें पूर्ण एकीकरण करण्याचें श्रेय त्यांनाच आहे. मध्ययुगांतील सरंजामशाही प्रथेंत ज्या दरबारी थाटाचा विकास झाला, त्याचें विवरण करण्यांत त्यांनी पूर्ण सहानुभूति व कल्पना यांचा वापर केला. याबरोबरच सामान्यांच्या जीवनांतूनहि त्यांनी असें कांहीं तरेचसें घेतले कीं ज्याचा उपयोग त्यापूर्वी केला गेला नव्हता. बंगालच्या गांवांचीं भावचित्रें व प्रतीके यांचे आडवे-उभे धागे त्यांच्या कवितेंत फार कुशलतेनें विणलेले आहेत. बंगाली साहित्यांत त्यांनी युरोपांतील आदर्शांचा व चिंतनाचा सुंदर समन्वय साधला. 'बलाका' संग्रहांतील बऱ्याचशा कवितांत जो शक्ति व गति यांचा समावेश झाला आहे तो युरोपांतील प्रेरणांमुळे म्हणतां येईल. मनुष्यजातीनें अतिप्राचीन काळींच हें जाणलें होतें कीं सर्व कांहीं क्षणजीवि आहे. याला सर्व वस्तूंत गुप्तपणें असलेल्या गतीचें प्रतीक बनवून रवीन्द्रनाथांनी त्यांत एक नवा अर्थ भरला आहे.

थोडक्यांत सांगावयाचें तर, प्राचीन भारतीय साहित्याचा वारसा, मोगल दरबारांतील विशिष्ट थाट, बंगालच्या सर्वसामान्य जीवनांतील सहजसत्य आणि आधुनिक युरोपांतील उद्दाम शक्ति व बौद्धिक बलवत्ता यांचें संमिश्रण होऊन रवीन्द्रनाथांची कविता निर्माण झाली आहे. ते सर्व युगांचे व सर्व संस्कृतीचे उत्तराधिकारी आहेत. या भिन्न-भिन्न सूत्रांच्या व प्रसंगांच्या संयोगामुळे त्यांच्या कवितेला कोमलता, सार्वभौमिकता आणि संपूर्ण हृदयंगमता यांची देणगी मिळाली आहे.

निर्झराचा स्वप्नभंग

आज या पहांटेला सूर्याच्या किरणांनीं
माझ्या प्राणांमध्ये कसा बरें प्रवेश केला ?
प्रभातपक्ष्याचें गाणें
गुहेच्या अंधारांत कसें काय शिरलें ?
इतक्या दिवसांनीं माझे प्राण
कसे जागृत झाले हें मला समजत नाहीं.
प्राण जागृत झाले.
पाणी उसळून उठलें. प्राणांच्या वेदना,
प्राणांचे आवेग
मला रोखून धरतां यत नाहींत.
डोंगर थरथरां कांपत आहे.
दगडांच्या राशीच्या राशी कोसळून पडत आहेत.
फुगून फेसाळलेलें पाणी
दारुण रोषानें गर्जना करीत आहे.
वेड्यासारखें इकडे तिकडे उन्मत्त होऊन
तें चकरा घेत फिरत आहे.
त्याला बाहेर पडावयाचें आहे;
पण कारागृहाला कोठें दरवाजाच दिसत नाहीं.
विधाता इतका पाषाण-हृदयाचा कसा ?
चोहों बाजूंना त्याचें बंधन कां ?
हे माझ्या हृदया, फोड ! तोड हें बंधन !
प्राणाची आस आज पुरी कर.
लाटांवर लाटा उठवून,
घावांवर घाव घाल.
प्राणशक्ति उसळली म्हणजे अंधार कसला
आणि पाषाण कसला ?
संकल्पाला भरती आली म्हणजे जगांत भय कशाचें ?

मी करुणेच्या धारांचा वर्षाव करीन.
 मी हें पाषाणाचें कारागृह फोडून टाकीन.
 वेड्याप्रमाणें भावोन्मत्त होऊन,
 जगांतील भेदभाव बुडवून, मी गात गात फिरेन.
 केस मोकळे सोडून, कांठांवरचीं फुलें वेंचीत,
 इंद्रधनुष्यानें अंकित झालेले पंख फडकवीत,
 रविकिरणांवर हास्य विखरवीत,
 मी आपले प्राण ओतून देईन.
 या शिखरावरून
 त्या शिखरावर मी उड्या मारीत जाईन.
 या डोंगरावरून
 त्या डोंगरावर मी लोळण घेईन.
 खदखदां हंसत
 आणि गाण्यांचा किलबिलाट करीत मी
 तालातालावर टाळी देईन.
 कथा किती, गाणीं किती—
 माझी प्राणशक्ति भरभरून आल्यासारखी वाटत आहे.
 इतकीं मुखें, इतक्या आशा—
 प्राण विह्वल होऊन गेले आहेत.
 आज काय झालें कळत नाहीं.
 प्राण जागे झाले आहेत.
 जणूं दूरून महासागराचें गान मला ऐकूं येत आहे.
 अरे,
 माझ्या चारी बाजूंना हें घोर कारागार कसलें ?
 फोड ! फोड ! फोड ! हें कारागृह.
 घावावर घाव घाल.
 अहाहा ! आज पक्ष्यांनीं कसलें गाणें गायिलें आहे ?
 सूर्याचे किरण आले आहेत !

प्राण

या सुंदर जगतामध्ये मी मरणाची इच्छा करित नाहीं,
मानवामध्ये मी जगू इच्छितों !
या सूर्यकिरणांमध्ये, या फुललेल्या वनांत -
जिवंत हृदयामध्ये जर मला स्थान मिळालें तर ... !
पृथ्वीवर चिरंतन तरंगित होणाऱ्या प्राणांच्या खेळांत
कितीतरी हास्यमय व अश्रुमय अशा विरहांत-मीलनांत,
मानवाच्या सुखदुःखांत संगीत गुंफून
जर मी चिरंतन गृह रचूं शकलों तर ... !
तें जरी मिळवूं शकलों नाहीं तरी जोंवर मी जगेन
तोंवर तुमच्यामध्येच मला स्थान मिळावें -
जेणेकरून तुम्हांला तोडतां यावीं म्हणून सकाळीं-दुपारीं
नव-नवीन संगीताचीं फुलें मी फुलवीन !
हंसतमुखानें फुलें स्वीकारा; त्यानंतर, अरेरे,
जर तीं सुकून गेलीं तर फेकून द्या !

नोव्हेंबर १८८६

‘ कडि ओ कोमल ’

निष्फल कामना

सूर्य अस्ताला जात आहे !

अरण्यांत अंधकार, आकाशांत प्रकाश ;

नतनयना संध्या

दिवसामागोमाग हळूहळू येत आहे ;

निरोपाच्या वेळच्या विषादानें श्रांत झालेली

संध्याकाळची झुळूक

वाहते-न-वाहते अशी आहे.

दोन्ही हातांत हात घालून भुकेल्या नयनांनीं

दोन्ही डोळ्यांत मी निरखीत आहे.

(मी) शोधीत आहे—तू कुठें आहेस, तू कुठें आहेस ?

तुझ्यांत जें अमृत लपलेलें आहे

तें कुठें आहे ?

अंधकारयुक्त संध्याकाशांत,

निर्जन तारकांमध्ये, ज्याप्रमाणें,

स्वर्गाचें प्रकाशमय अमर्याद रहस्य कंपित होत असतें,

त्याप्रमाणें या (तुझ्या) नयनांच्या निबिड अंधारांत

आत्म्याची रहस्यशिखा प्रकंपित होते.

तीच (मी) पाहात आहे.

म्हणूनच प्राण, मन सर्व कांहीं घेऊन

(मी) अगाध आकांक्षासागरांत बुडी घेत आहे.

तुझ्या डोळ्यांमध्ये,

हास्याच्या आवरणामार्गे

वचनाच्या सुधास्रोतांत

तुझ्या वदनाला व्यापणाऱ्या

करुण शांतीच्या तळाशीं,

तू कुठें सांपडशील -
म्हणून हें आक्रंदन ॥

हें आक्रंदन व्यर्थ आहे.
अरेरे ! व्यर्थ (ही) आशा.
हें रहस्य, हा आनंद तुझ्यासाठीं नाही !
जें मिळतें आहे तेंच बरें आहे -
किंचित हंसणें, थोडें बोलणें,

नयनांतील बारीक दृष्टिपात, प्रेमाचा अस्फुट प्रकाश.
समग्र मानव तू मिळवूं पाहातोस,
हें केवढें कठीण साहस ?
काय आहे तुझ्याजवळ ?
तू काय देऊं शकणार आहेस ?
आहे का अनंत प्रेम ?
घालवूं शकशील काय
जीवनाचा अनंत अभाव ?
महाकाशांत भरलेली
ही अपरंपार जगतांची गर्दी,
हा निबिड छायाप्रकाश,
कोट्यवधि छायापथ (आकाशगंगा) ; मायापथ,
दुर्गम उदयाचल-अस्ताचल,
यांमधून मार्ग काढून
चिरंतन दिवसरात्रीं
एकटा असहाय
चिर सहचराला घेऊन
जाऊं शकशील काय ?

जो मनुष्य भ्यालेला, घाबरट, दुर्बळ,
म्लान, तहानेला-भुकेला, अंध, दिग्भ्रांत (वाट चुकलेला)

आपल्या हृदयावरील भारानें पीडलेला व गांजलेला आहे,
तो चिरकालपर्यंत कोणाला मिळवूं पाहात आहे ?

मानव हें भूक भागविण्याचें खाद्य नव्हे,
कोणी तुमचा - आमचा नाही !

अत्यंत जपून

अतिशय गुपचूपपणें

सुखा-दुःखांत, दिवसरात्रीं,

विपत्तींत, समृद्धींत

जीवनांत, मरणांत

शेंकडों ऋतुचक्रांच्या फेऱ्यांत,

(जें) शतदलांचें कमल उमलत असतें -

तें वासनांच्या तीक्ष्ण सुरीनें

तूं तोडून घेऊं पाहातोस काय ?

त्याचा मधुर सुगंध घे,

त्याचा सौंदर्यविकास न्याहाळ,

त्याचा मधु प्राशन कर,

त्यावर प्रेम कर, प्रेमानें बलवान् हो,

त्याची इच्छा धरूं नकोस !

मानवाचा आत्मा आकांक्षेचें धन नव्हे !

शांत संध्यासमय आहे, कोलाहल थांबला आहे,

नेत्रांतील अश्रुजलानें वासनेचा अग्नि विझव !

चल, हळूहळू घरीं परत जाऊं.

वधू

‘दिवस तर ढळला, पाण्याला चल !’—

त्याच जुन्या सुरांत, जणुं, कोणी दूरून बोलावीत आहे—
कुठें आहे छाया-राखी, कुठें आहे पाणी ?

कुठें तो वांधलेला घाट, तो पिंपळाचा पायथा ?

घराच्या कोपऱ्यांत एकटीच खिन्नपणें वसलें होतें ;

(तो) कुणीतरी जणुं कांहीं हांक मारली : “पाण्याला चल.”

कळशी कमरेवर घेतली आहे ; रस्ता वांकडा आहे,—

डाव्या बाजूला निव्वळ माळ सारखा झळाळतो आहे ;

उजवीकडे बांबूचें वन डहाळ्या हलवीत आहे ;

तळ्याच्या काळ्या पाण्यावर सांजेचा प्रकाश झळकत आहे ;

दोहों बाजूंस छायेनें झांकून गेलेलें घनदाट अरण्य आहे ;

खोल, स्थिर पाण्यावर मी हळूं वाहातच चाललें आहे ;

तीरावर कोकिळ अमृतांत माखलेलें कुहूकुहू कूजन करीत आहे,

रस्त्यावरून परततांना झाडांच्या शेंड्यांवर अंधार आहे,

एकदम पाहातें आकाशांत उमटलेला चांद.

भिंतीच्या भेगेंतून पिंपळ उगवला आहे,

तेथें, सकाळीं उठून, मी धांवत जात असें !

शरत्कालीं जमीन हिमकणांनीं झगमगत आहे ;

कण्हेर झुबक्याझुबक्यांनीं फुलली आहे ;

भिंतीच्या आसऱ्यानें हिरवळ पसरली आहे ;

जांभळ्या फुलांनीं डंहुंरलेल्या दोन वेली आहेत ;

खिंडाराकडे नजर लावून आडोशाला बसून राहिलें आहे ;

पदर पायदळीं लोळत पडला आहे.

माळामागून माळ ; माळांच्या पलीकडे

दूरवर आकाशांत मिसळलेलें छोटें गांव ;

या बाजूला पुरातन काळचें श्यामल ताडवन;
 त्यांतील दाट वृक्ष रांगेनें एकमेकांना घाशीत उभे आहेत;
 बंधान्याचें पाणी चमकतें, तें दिसत आहे,
 गुराखी कांठावर झुंबड उठवीत आहेत;
 रस्ता चाललाच आहे -- कुठें तें माहीत नाहीं !
 कोण जाणे कोणत्या शेंकडों नव्या देशांकडे जात आहे.

हायरे ! ही पाषाणमय शरीराची राजधानी !^१
 विराट मुठीमध्ये दृढपणें व्याकुळ बालिकेला
 दाबून ठेवीत आहे; तिला मायाच नाहीं !
 कुठें आहे तो मोकळा माळ; उदार (विशाल)
 रस्ता न् घाट कुठें आहे ?

पांखरांची किलबिल, वनांतली छाया कुठें आहे ?

जणुं कांहीं चारी बाजूंना कोणीतरी उभे आहेत,
 न जाणो कोणी ऐकेल म्हणून मन मोकळेंहि करतां येत नाहीं.
 येथें रडणें व्यर्थ आहे. भितीवर आदळून
 आपलें आक्रंदन आपल्याकडेच परत येतें !

माझ्या डोळ्यांतील पाणी कोणालाच समजत नाहीं;
 आश्चर्य-चकित होऊन सगळे कारण जाणण्याचा प्रयत्न करतात.
 --“ कशामुळेंच संतोष नाहीं, हाच हिचा मोठा दोष होय;
 खेडवळ पोरीचा स्वभावच हा असा !
 नातेवाइक-शेजारी इतके मिळूनमिसळून असतां;
 ही कां म्हणून कोपन्यांत डोळे मिटून बसून राहाते !”

कोणी चेहरा पाहातात, कोणी शरीरबांधा पाहातात --
 कोणीं वरें म्हणतात, कोणी म्हणतहि नाहीत;
 मी जणुं विकायला आणलेली फुलांची माळ आहे --

१. कलकत्ता शहर -- दगडी इमारती व दगडी रस्ते यांनीं भरलेले.

सगळे चिकित्सा करतात, प्रेम करीत नाहीत.
 सर्वांमध्ये असूनहि मी एकटीच फिरत आहे;
 कसा घालवूं एवढा - सगळा दिवस
 विटेवर वीट, मध्ये मानुष-कीट -
 नाहीं प्रेम कीं नाहीं खेळ !

कुठें आहेस तूं, आई, कुठें ग आहेस,
 कशी ग तूं विसरली आहेस !
 चंद्रकोर उगवण्याच्या वेळीं, गच्चीवर बसून,
 पुन्हां गोष्टी सांगणार नाहीस का ग ?
 हृदयाची वेदना व शून्य अंतरूण यांमुळे,
 मला माहीत आहे, तूं अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं रात्र जागून काढतेस;
 सकाळीं फुलें खुडून घेऊन, शिवाल्यांत जाऊन
 परदेशीं असलेल्या कन्येचें कुशल भाकतेस !

इथेहि चंद्र छपरापलीकडे उगवतो,
 त्याचा प्रकाश घराच्या दाराशीं प्रवेश मागत येतो,
 मला शोधीत तो देशोदेशीं हिंडतो,
 जणुं तो मजवर प्रेम करूं पाहात आहे.
 म्हणून क्षणभर स्वतःला विसरून,
 व्याकुळ होऊन मी धांवतें व दार उघडतें
 त्याबरोबर चारी वाजूंनीं नजरा लपून छपून पाहूं लागतात,
 आणि (वडीलधाऱ्यांचा) धाक झंझावातासारखा धांवून येतो.

प्रेम देत नाहीत, प्रकाश देत नाहीत,
 सारखें मनांत येतें, तो छायामय अंधार,
 तळ्याचें तें थंडगार काळसर पाणी,
 त्याच्या कुशींत घुसून मरून जाणें बरें !

हांक मारा, तुम्ही हांक मारा, म्हणा ग म्हणा:

‘दिवस तर ढळला, पाण्याला चल.’

केव्हां दिवस संपणार ? सगळा खेळ केव्हां खलास होणार ?

थंड जल सगळी आग कधीं निवविणार ?

कुणाला ठाऊक असेल तर सांगा मला !

२३ मे १८८८

‘मानसी’

व्यक्त प्रेम

तर मग (माझें) लज्जेचें आवरण कां दूर केलेस ?
हृदयाचीं द्वारे मोडून बाहेर ओढून आणलेस,
शेवटीं (माझा) रस्त्यावरच त्याग करणार काय ?

माझ्या अंतरंगांत माझी मीच होतें,
संसाराच्या शेंकडों कामांत सर्वांच्यामध्ये मी होतें,
जश्या सगळ्या होत्या तशीच मी ?

जेव्हां पूजेचीं फुलें वेंचायला जात असें—
तोच सांवलीचा रस्ता, तेंच लतावेलींनीं भरलेलें आवार,
तेंच तळ्याच्या कांठचें कण्हेरीचें बन---

तोच शिरीषाच्या डहाळीवर कुहूकुहू करणारा कोकिळ,
सकाळचा मैत्रिणींचा घोळका, कितीतरी हंसावें, कितीतरी खेळावें,
प्राणांच्या अंतरंगांत काय भरलें आहे तें कोणाला माहीत होतें ?

वसंतऋतूंत लता-फुलांना रानांत बहर येई,
कोणी माळा घालीत, कोणी परड्या भरीत,
दक्षिणचा वारा पदराची ओढाताण करी.

वर्षाऋतूंत घनदाट मेघ येत, बिजली खेळे,
माळाच्या टोकाशीं मेघांतवनांत मिळून जाई,
तिसऱ्या प्रहरीं जुईचीं फुलें उमलत असत.

वर्षे येत आहेत वर्षे जात आहेत, घरकाम करीत आहे—
(आपला) सुखदुःखाचा भाग घेऊन प्रत्येक दिवस लोटतो आहे ?
गुपितें-स्वप्नें घेऊन रात्र कंठिली जात आहे !

अंतरंगींचें लपलेलें प्रेम किती पवित्र असतें !
अंधारानें भरलेल्या हृदयाच्या तळाशीं तें माणकासारखें चमकतें,
प्रकाशांत तें कलंकाप्रमाणें काळें दिसतें !

अरेरे, स्त्रीचें हृदय भग्न करून पाहिलेंस !
 लाजेनें-भयानें थरथरणारें भित्रें प्रेम--
 त्याचें लपण्याचें स्थान, निर्दया, तूं उघड केलेंस !

आजहि तोच वसंत, तोच शरत्काल येतो !
 त्याच बांकदार चांफ्याच्या शाखांवर सोनफुलें फुलतात,
 त्याच (सख्या) येऊन तीं तोडतात, तोच छायामय रस्ता आहे !

सगळ्या जशा होत्या तशाच हुबेहुब आहेत;
 तशाच त्या रडतात-हांसतात, काम करतात, प्रेम करतात;
 पूजा करतात, दिवे उजळतात, पाणी वाहून आणतात;

त्यांच्या अंतरंगांत कोणीं डोकावून पाहिलें नाहीं,
 गुपितांचें लपायचें स्थान त्यांचें हृदय-कोणीं उघडें करून
 पाहिलें नाहीं,
 आपलें गूढ त्या आपणच जाणत नाहींत !

मी आज राजमार्गावर पडून छिन्नभिन्न झालेलें फूल आहें;
 पानांचें तकतकीत सुंदर, छायापूर्ण प्रेमळ आवरण टाकून
 अरेरे, धुळींत गडबडा लोळत आहें !

हृदयाची अपार व्यथा जाणणारा कोणी साथी प्रेम देऊन
 हळुवारपणानें चिरकालपर्यंत आवरण घालील
 अशी आशा बाळगून मीं माझे अंतरंग उघडें केलें !

सख्या, कोणत्या सबबीवर आज तूं तोंड फिरवीत आहेस ?
 चुकीनें आला होतास ? चुकून प्रेम केलेंस ?
 भ्रम दूर झाला म्हणून निघून जात आहेस ?

तुला काय आज-ना-उद्यां परत जातां येईल !
 मला मात्र परत फिरायला दुसरा रस्ताच ठेवला नाहींस !
 माझ्या प्राणांचें आवरण धुळीला मिळविलें आहेस ?

केवढी भयानक ही भूल ! अखिल विश्वांतील
शेंकडों प्राणी सोडून, चुकीनें,
एका अभागी स्त्रीच्या गुप्त हृदयांत कां शिरलास ?

विचार करून पाहा; कोणत्या स्थळीं मला घेऊन आला आहेस; —
लाखां डोळे असलेले, कठोरपणें थट्टा उडविणारे, हें जग
माझ्या उघड्या कलंकाकडे पाहात राहिल ?

शेवटीं जर (दिलेले) प्रेम परत घ्यायचें होतें,
तर माझी लज्जा तूं कां हरण केलीस ? या विशाल
जगामध्यें मला एकाकिनीला विवस्त्र दर्शेंत
कां सोडून दिलेंस ?

२४ मे १८८८

‘ मानसी ’

मेघदूत

कविश्रेष्ठा, केव्हां लिहिलेंस तूं मेघदूत ? कोणतें
तें विस्मृत वर्ष, कोणत्या भाग्यशाली
आषाढाचा तो प्रथम दिवस ?
विश्वांतील जेवढे म्हणून विरही जन
त्या सर्वांचा शोक एकत्र करून
तो सर्व जतन करून ठेविला आहे
तुझ्या मेघमन्द्र श्लोकानें
आपल्या खोल-खोल गूढार्थ-पूर्ण थराथरांतून
भरदार संगीताच्या माधुरींत.

त्या दिवशीं, त्या उज्जयिनीच्या प्रासादशिखरावर,
कोण जाणे, कशी झाली इतकी मेघांची दाटी !
काय तो विजांचा लखलखाट, वाऱ्याचा
सोसाटा, मेघांचा गडगडाट !
त्या मेघसंघर्षाच्या गंभीर निर्घोषानें त्या
दिवशीं जागृत केला गेला
हजारों वर्षे आंतल्या आंत दडून राहिलेला
अश्रुपूर्ण विरह-आक्रोश !
आणि त्या दिवशीं कालाचा बांध फोडून
झरझर वाहूं लागला
दीर्घ काल कोंडून राहिलेला अश्रुपूर.
आणि त्यानें न्हाऊन निघाली तुझी सुंदर श्लोकमाला !

त्या दिवशीं जगांतील सारे प्रवासी प्रियगृहा-
कडे परत वळले होते काय ? आणि शून्य
आकाशांत मान उंचावून, मेघाला हात
जोडून, गाऊं लागले होते काय विरहगीतें

एकस्वरांत ? आणि आपल्या प्रेमाच्या अश्रुपूर्ण
 वार्ता पाठविण्याची इच्छा केली होती काय -
 स्वैर विहारी नव मेघांच्या पंखांवर बसवून
 लांबवर, दूर-जेथें वातायनापाशीं
 उघड्या भूतल शय्येवर पडलेली असेल
 विरहिणी प्रिया मुक्तकेशा, म्लानवेशा, सजलनयना ?

त्या सर्वांचें (विरह) गीत

हे कविश्रेष्ठा,

आपल्या संगीतामधून तूं पाठवून दिलेंस काय
 रात्रंदिवस देशोदेशींच्या विरहिणी
 प्रियांचा शोध घेत ?

जशी श्रावणांतली जाह्नवी वाहात जाते
 दिशोदिशांचे जलप्रवाह आपणांत ओढून घेऊन
 महासमुद्रांत विलीन होण्याकरितां !

जसा हिमालय पाषाणशृंखलांनीं जखडलेला
 आषाढांत अनन्त आकाशांत जमलेले स्वैर-
 विहारी, गगनचारी मेघ पाहून,

टाकतो अधीर निःश्वास

आणि फेंकतो आपल्या हजारों दन्याकंदरांतून
 गगनाकडे बाष्पांचे लोटचे लोट !

आणि ते बाष्पपूर धांवत सुटतात वेगानें
 स्वैर मनोरथांप्रमाणें

आणि शिखरांवरून निघून

शेवटीं सर्व एकमेकांत मिसळून होतात एकाकार

आणि गाजवतात समस्त नभस्तलावर

आपला अधिकार !

त्या दिवसानंतर येऊन गेले शेंकडों वेळां
 स्निग्ध नववर्षाऋतूंचे प्रथम दिवस !

प्रत्येक वर्षाऋतु देऊन गेला नवजीवन तुझ्या काव्याला,
 तुझ्या काव्यावर नववृष्टिवारिधारांचा वर्षाव करीत
 तुझ्या काव्यावर नवमेघांच्या स्निग्ध छायेची
 पांखर घालीत,
 मन्द्रमेघगर्जनांचे नवनवीन प्रतिध्वनी 'उमटवीत !
 यामुळें उधाण येत गेलें तुझ्या छंदाला
 नि खळाळून वाहूं लागला तुझा काव्यप्रवाह
 वर्षाऋतूतील नदीसारखा !

पावसाच्या मान्याखालीं थकूनभागून
 गेलेल्या, दीर्घच दीर्घ अशा आषाढाच्या संध्याकाळीं
 जेव्हा लोप पावतात चंद्रतारका; अशा समयीं
 प्रियेपासून दूर असलेल्या कितीतरी एकाकी
 विरही जनांनीं

कितीतरी काळपर्यंत
 मिणमिणत्या दिव्यांच्या प्रकाशांत बसून
 मन्दमन्द गुणगुणली आहे
 तुझी कविता
 आणि तींत बुडवून टाकली आहे त्यांनी आपली
 विरहवेदना !

तुझ्या काव्यांतून ऐकूं येतात मला त्या सर्वांचे कंठस्वर
 समुद्रतरंगाच्या कलध्वनीप्रमाणें !

भारताच्या पूर्वसीमेवरील त्याच सस्यश्यामल वंगदेशांत
 मी राहात आहे —
 जेथें पूर्वीं जयदेव कवींना
 कोणा एका वर्षादिनीं
 झालें होतें दर्शन
 मेघमेदुर अंबराचें
 नि क्षितिजापर्यंत पसरलेल्या तमालवनश्याम वनभूमीचें !

आज दिवसांच पसरला आहे अंधार,
 पडत आहे धो धो पाऊस,
 वारा सुटला आहे बेफाम,
 त्याच्या मान्याखालीं आक्रोश करीत आहे
 अरण्य, आपले बाहू वर पसरून !
 मेघांचा घनदाट पडदा फाडून
 मधूनच डोकावून पाहाते आहे वीज
 विकट भेसुर हास्याचा शून्य आकाशांत वर्षाव करीत !
 अंधकारानें कोंदटलेल्या घरांत एकटा बसून
 मी गुणगुणत आहे ' मेघदूत ' !
 माझे मन गृहाचा त्याग करून
 बसलें आहे स्वैरगति मेघाच्या पाठीवर
 आणि उड्डाण करूं लागलें आहे देशदेशान्तरीं !
 - कोठें आहे बरें तो सानुमान् आम्रकूट ?
 कोठें आहे ती विमल विशीर्ण रेवा नर्मदा
 विंध्य पर्वताच्या पायाशीं खडकांतून ठेंचाळत
 वाहणारी ! कोठें आहे तो
 वेत्रवतीच्या तीरावरील पक्व जंबूवनाच्या
 श्यामल छायेंत दडून राहिलेला
 नि बहरलेल्या केतकीवनानी वेढलेला दशार्ण-ग्राम !
 कोठें आहेत ते रस्त्याच्या तरुशाखांवरील ग्रामविहंग
 वर्षाकाळीं वृक्षावर जमून
 किलबिलाट करीत घरटीं बांधणारे !
 कोण जाणे, कोणत्या नदीतीरावरील
 यूथिकावनांत विहार करीत आहेत त्या वनांगना
 ज्यांच्या कपोलांवर बसत आहेत उन्हाचे चटके,
 आणि त्यामुळे ज्यांचीं कानांवरील कमलें
 गेलीं आहेत कोमेजून,
 ज्या झाल्या आहेत मेघाच्या सावलीकरितां आतुर !

कोणत्या आहेत त्या स्त्रिया, त्या जनपदवधू—
 ज्यांना माहीत नाहीत म्रुविलासाचे नखरे; पण
 आकाशांत जमलेल्या मेघांकडे ऊर्ध्व नेत्रांनीं
 किती उत्सुकतेने टक लावून पाहात आहेत त्या !
 आणि त्या वेळीं त्यांच्या काळ्या डोळ्यांत
 पडली आहे मेघाची गडद निळी सांवली ! कोणत्या
 मेघश्याम शैलावरील शिलातलावर,
 आहेत त्या मुग्ध सिद्धांगना,
 स्निग्ध नवमेघ पाहून त्या उन्मनस्क होतात,
 एकाएकीं मोठी वावटळ आल्यामुळें भयभीत होऊन,
 शहारलेल्या अंगावरून घेतात पदर घट्ट सांवरून
 नि शोधतात गुहेचा निवारा
 आणि उद्गारतात,
 “ अग आई ग ! (ही वावटळ) पर्वताचं शिखरच
 उडवीलसं वाटतं ! ”

कोठें आहे ती, अवन्तीनगरी,
 ती निर्विन्ध्या नदी ?
 कोठें आहे ती उज्जयिनी
 शिप्रानदीच्या प्रवाहांत आपलें वैभव न्याहाळणारी ?
 तेथले ते घराच्या छपराखालील पारवे
 भर रात्रीं आपलें प्रणयचांचल्यें विसरून झोंपीं गेलेले !
 तेथल्या त्या विरहार्त रमणी
 प्रेम-अभिसाराकरितां बाहेर पडलेल्या
 काळ्या मिट्ट सूचीभेद्य अंधारांत,
 मधूनच लुक् होऊन जाणाऱ्या विजेच्या प्रकाशांत
 राजपथावरून संचार करणाऱ्या !
 कोठें आहे तें ब्रह्मावर्तातील प्रसिद्ध कुरुक्षेत्र ?
 कोठें आहे तें कनखलतीर्थ
 जेथें ती यौवनचंचल जाह्नवी

पार्वतीच्या भ्रुकुटिभंगाला न जुमानतां
उलट आपल्या फेनहास्यानें तिला हंसून तिची
अवहेलना करीत

धूर्जटि शंकराची चंद्रकिरणोज्ज्वल जटाच

पकडून क्रीडा करीत आहे !

अशा प्रकारें मेघाच्या रूपानें देशोदेशीं
फिरत माझें हृदय जातें आकाशांतून तरंगत-
तरंगत आणि उतरतें शेवटीं अलकेमध्ये !

अलका - तें कामनांचें मोक्ष-धाम !

जेथें विराजत आहे विरहिणी

प्रियतमा सौन्दर्याची आदिसृष्टि !

त्या ठिकाणीं घेऊन जायला, त्या

लक्ष्मीच्या विलासनगरींत, त्या अमर लोकांत

न्यावयाला तुझ्याशिवाय कोण समर्थ आहे ?

ज्या ठिकाणीं वसंत ऋतु नित्याचा आहे,

पुष्पवनें नित्याचीं बहरलेलीं आहेत,

चन्द्रप्रकाशहि नित्याचाच आहे,

इन्द्रनील मण्यांचा एक पर्वत आहे,

त्या पर्वताच्या पायथ्याशीं

सुवर्णसरोजांनीं भरलेलें सरोवर आहे,

तेथें सरोवराच्या तीरावरील मणिमय प्रासादांत

अमर्याद संपत्तींत लोळत असूनहि

आक्रोश करीत आहे एक एकाकिनी मूर्तिमंत

विरहवेदना !

उघड्या गवाक्षांतून दृष्टीला पडते ती तन्वंगी,

क्षीणतेमुळें शय्येशीं मिळून गेलेली,

पूर्वेकडच्या आकाशांत क्षितिजापाशीं दिसणारी

जशी मावळती चन्द्राची क्षीण कोरच !

कविश्रेष्ठा ! तुझ्या मंत्राच्या जादूनें मोकळी

होत आहे माझ्या कोडलेल्या हृदयाची व्यथा
 आणि प्राप्त होतो मला विरहीजनांचा स्वर्ग,
 जेथें विरहिणी प्रिया
 त्या अनन्त सौन्दर्याच्या माहेरघरांत एकटीच जागत,
 कंठीत आहे लांबच लांब
 कधींहि न संपणारी रात्र !

हाय ! पुन्हां नाहींसा झाला ! पाहावें तों, चहूं बाजूंना
 पडत आहे सारखा अखंड पाऊस ! मूर्तिमंत
 अवतरली आहे अंधार घनीभूत करून, निर्जन रात्र !
 कांहीं तरी असीम शोधीत माळावर
 थेट कडेपर्यंत आक्रोश करीत सुटला
 आहे पिसाट वारा !
 मध्यरात्र होऊन गेली आहे, माझ्या डोळ्याला डोळा
 लागला नाहीं

अशा वेळीं माझ्या मनांत विचार येतात—
 कोणीं दिला असा शाप ? कां व्हावी अशी ताटातूट ?
 अवरुद्ध झालेला
 मनोरथ कां असा आक्रोश करीत आहे
 वर दृष्टि लावून ? कां नये मिळूं
 प्रेमाला आपला मार्ग ? कोण
 मनुष्य गेला आहे सदेह त्या ठिकाणीं ?
 —त्या मानस सरोवराच्या तीरीं, विरहाच्या
 त्या शय्यास्थानीं, रविहीन, मणिदीप्त
 अशा त्या प्रदोष-लोकांत, या जगांतील
 गिरी व नद्या यांच्या पार पलीकडे ?

अहल्येप्रत

अहल्ये, पाषाणरूपानें भुईवरच्या मातींत मिसळून जाऊन,
होमाग्नि विझल्यामुळें थंड झालेल्या आणि तपस्विजनांनीं टाकून
दिलेल्या उजाड तपोवनाच्या छायेंत तूं कोणत्या स्वप्नांत हे दीर्घ दिवस-
रात्र घालविलेस ?

या विशाल पृथ्वीबरोबर एकरूप होऊन तूं विलीन झालीस, तेव्हां
तुला तिचा महान् स्नेह जाणवला का ?

पाषाणाच्या बुडाशीं अस्पष्ट चेतना होती का ? सुप्त आत्मस्थितींत
स्वप्नाप्रमाणें जन्मदात्या जननीच्या वेदना, मातृधैर्यांतील मौन, मूक
सुखदुःख यांचा अनुभव तुला मिळाला काय ? नित्य, रात्रंदिवस चालणारें
लक्षावधि प्राण्यांचें मीलन, त्यांचा कलह, आनंदविषादांतून खळबळून
निघालेलें क्रंदन, गर्जन, असंख्य पथिकांचा क्षणोंक्षणीं चाललेला पदध्वनि,
शापजन्य निद्रेचा भंग करून तुझ्या कानांत शिरत होता का ? — तुझ्या
नेत्रहीन, जड, अप्रिय अशा अर्धजागृतींत तुला जागें ठेवीत होता का ?
महाजननी पृथ्वीची नित्य निद्राहीन वेदना तुला आपल्या मनानें जाणतां
आली का ? जेव्हा वसन्त-ऋतूतील नवीन वारा वाहूं लागे तेव्हां
धरणीच्या सर्वांगांतून वाहाणारा रोमांचप्रवाह तुला स्पर्श करीत असे
का ? जीवनाचा उत्साह सहस्रमार्गांनीं, सहस्र आकारांनीं वाळवंटावर
दिग्विजय मिळवायला धांवे, क्षुब्ध होऊन तुझ्या पाषाणाला घेरून
तुझ्या वैराण शापाचा निःपात करण्यासाठीं उसळून उठे,— तेव्हांचा तो
आघात तुझ्या देहामध्यें जीवनाचा कंप जागवीत असे का ?

मानवाच्या गृहामध्यें जेव्हां रात्र येते, तेव्हां पृथ्वी (त्यांची)
थकलेलीं शरीरें आपल्या वक्षाशीं ओढून घेते. दुःख-श्रम विसरून असंख्य
प्राणी झोंपीं जातात — आकाश (मात्र) जागत असतें. त्यांचें शिथिल
अंग, झोंपेंतील निःश्वास धरणीचें हृदय विव्हळ करून सोडतात !
मातेच्या अंगावर तें कोट्यवधि जीवांना मिळणारें स्पर्शसुख — त्याचा
थोडा अंश तुला आपल्यामध्ये लाभला का ? ज्या गुप्त अंतःपुरांत

विश्वजननी राहाते, पानां-फुलांच्या जाळ्यांनीं, विविध रंगांच्या आलेखांनीं चित्रित केलेल्या पडद्याच्या आड राहून ती सूर्याच्या दृष्टीसहि न पडतां, सतत, गुपचुपपणें आपल्या लेकरांचीं घरे धनधान्यरूपानें जीवनातें—यौवनानें भरून टाकते — त्याच आईच्या गूढ दालनांत, धरणीच्या वक्षःस्थळावर, चिरंतन रात्रीच्या थंडाव्यानें गार झालेल्या विस्मृतीच्या मंदिरांत इतका वेळ तूं झोपली होतीस. तेथें अनन्त काल लक्षावधि जीवांच्या कलांतिमय धुळीच्या अंथरुणावर निर्भयपणें झोपलेला असतो, क्षणाक्षणाला तेथें दिवसाच्या उन्हामुळें सुकलेलीं फुलें, दग्ध उल्का-तारा जीर्ण कीर्ति, थकलेलें सुख, दाहहीन बनलेलें दुःख हीं गळून पडत असतात.

तेथें पाप-तापाच्या रेघा मातेनें स्निग्ध हस्तानें पुसून टाकल्या आहेत ; आज तूं धरित्रीच्या नवजात कन्येप्रमाणें सुंदर, सरल, शुभ्र अशी दृष्टीस पडलीस ! निःशब्द बनून प्रभातकालीन जगाकडे तूं पाहात आहेस ! जे हिमकण तुझ्या पाषाणमय शरीरावर रात्रीच्या वेळीं पडले होते, ते आतां तुझ्या गुडघ्यापर्यंत लोळणाऱ्या मोकळ्या, काळ्याभोर केशपाशावर उल्हासानें थरथरत आहेत. ज्या शेवाळांनीं अनेक वर्षे अनेक पावसाळ्यांत सतेज, सरस, विपुल वर्षाव अनुभवून, धरणीच्या श्यामसुंदर पदराप्रमाणें तुला झांकून ठेवले होते, तीं शेवाळें मातेनें दिलेल्या अत्यंत नाजूक वस्त्रा-प्रमाणें तुझ्या वस्त्रहीन गोऱ्या शरीरावर चिकटून बसलेलीं आहेत.

अखिल विश्व तेच परिचित हास्य हंसत आहे. तूं अनिमेष दृष्टीनें पाहाते आहेस ! तुझें हृदय धुळीनें भरलेल्या पायांच्या खुणा पावलीं-पावलीं ओळखीत कोठल्या तरी दूरच्या कालखंडांत एकटेंच निघून गेलें आहे ! पाहातां-पाहातां चारी दिशांनीं चहूंकडच्या जगताचा पूर्वपरिचय सगळा (पुन्हां) येऊन ठेपला. कुतूहलानें सर्व विश्व दलबद्ध होऊन तुझ्यासमोर आलें ; चमकून तुझ्याजवळ येऊन स्थिर झालें आणि विस्मयानें टकमकां पाहात राहिलें.

तुझी ती अपूर्व रहस्यमय त्रिवस्त्र मूर्ति, नव्या शैशांत न्हाऊन निघालेलें तुझें संपूर्ण यौवन—जणूं श्यामल पर्णपुटांत शैशव-यौवन एकत्र

मिसळून एकाच देंठावर पूर्ण विकसलेले पुष्पच ! विस्मृतिसागराच्या
 निळ्या पाण्यातील पहिल्या उषेप्रमाणे तू हळूहळू बाहेर आली आहेस !
 तू विश्वाकडे पाहून विस्मय करित आहेस, विश्व तुझ्याकडे पाहून कांहीं
 बोलत नाही; दोघेंहि समोरासमोर आहांत ! अपार रहस्याच्या
 तीरावरील चिरपरिचयामधला हा नवा परिचय !

२४-२५ मे १८९०

‘मानसी’

सुवर्णनौका

आकाशांत मेघ गर्जत आहेत. घनघोर वृष्टि होत आहे. मी एकटा कांठावर बसलों आहे. कांहीं भरंवसा नाही. ढीगच्या ढीग, मचाणें भरून सारें भात कापून झालें आहे.* नदी भरली आहे, तिचा प्रवाह वस्तूच्या-सारखा धारदार आहे. तिचा स्पर्शहि प्रखर आहे. भात कापतां कापतां पाऊस आला.

एक लहानसें शेत आणि मी एकटाच. चारी बाजूंनीं वेडेंवाकडें पाणी खेळत आहे. पैलतीरावर झाडांच्या सावल्यांच्या शाईनें माखलेलें, मेघांनीं झांकलेलें एक खेडें चित्रित केल्यासारखें दिसत आहे. सकाळची वेळ आहे. ऐलतीरावर लहानसें शेत आणि मी एकटाच.

गाणें गात नौका वल्हवीत कोण वरें ऐलतीराला येत आहे ? त्याला पाहून जणूं असें वाटतें कीं मला त्याची ओळख आहे. वाच्यानें भरलेल्या शिडासंगें तो चालला आहे. तो कुठेंच पाहात नाही. लाटा निरुपायानें दोनहि बाजूंना भग्न होत आहेत. त्याला पाहून जणूं असें वाटतें कीं मला त्याची ओळख आहे.

अरे तूं कोठें जात आहेस ? कोणत्या विदेशाला ? एकदां आपली नौका आणून या किनाऱ्याला लाव ना. जेथें जायचें असेल तेथें जा, ज्याला घावेसें वाटेल त्याला हें देऊन टाक. फक्त किनाऱ्याला येऊन क्षणभर हंसून माझें हें सोन्याचें भात घेऊन जा.

जेवढें घ्यावेसें वाटत असेल तेवढें नौकेत घे. आणखी आहे ? – आणखी नाही. होतें तें भरून दिलें. एवढा वेळ नदीच्या कांठीं ज्याच्या लोभानें भुलून राहिलों होतो तें सारें उचलून थरावर थर रचून दिलें. आतां कृपा करून मला घे.

जागा नाही, जागा नाही, नौका लहान आहे. माझ्याच सोन्याच्या भातानें ती भरून गेली आहे. श्रावणांतील आकाश व्यापून गडद मेघ

*पूर्व बंगालमध्ये एक विशिष्ट प्रकारचें भात आहे. तें पाण्यांतच वाढतें. त्याच्या लोंब्या कापून घेतल्या जातात. या कापलेल्या लोंब्या ठेवण्यासाठी पाण्यावर तरंगतीं मचाणें वापरलीं जातात.

गर्जत फिरत आहेत. शून्य नदीच्या तीरावर मी एकटा मागे राहिलों
आहें - जें कांहीं होतें तें सोन्याची नौका घेऊन गेली.

फेब्रुवारी-मार्च १८९२

‘ सोनार तरी ’

हिं. टिं. छट्

(स्वप्न-मंगल)

हबुचद्र राजाला रात्रीं स्वप्न दिसलें. त्याचा अर्थ काय असेल हा विचार करीत प्रधान गब्रुचंद्र चूप बसला. उशागतीं बसून तीन वानरें मोठ्या प्रेमानें उवा वेंचूं लागलीं. जरा हलल्याबरोबर गालावर चापट बसली. डोळ्यावर, तोंडावर त्यांच्या नखाचे ओरखाडे निघाले. एका-एकीं तीं नाहीशीं झालीं. एक आला पारधी. 'पक्षी उडून गेले', असें म्हणत त्यानें रडून आकांत केला. समोर राजाला पाहून त्यानें त्याला खांद्यावर उचलून घेतलें; आणि उंच एका दांडीवर लटकत बसवून दिलें. एक जख्व म्हातारी खालीं उभी राहून हंसत त्याच्या तळपायांना गुद-गुल्या करूं लागली. राजा म्हणतो, 'कोण ही आपत्ति!' कोणी सोडत नाहीं. पाय वर घेऊं म्हणेल तर ते उचलत ना. पांखराप्रमाणें राजा फडफड करूं लागला. पारधी हळुच कानांत म्हणतो, 'हिं. टिं. छट्'. ही अमृतसमान स्वप्नमंगल कथा कवि गौडानंद सांगतात, पुण्यवंत श्रवण करतात.

आज सहासात दिवस झाले, हबुपूर राज्यांत कोणाच्या डोळ्याला झोप नाहीं, पोटांत शीत नाहीं. साऱ्या राज्यांतील आबालवृद्ध सुकलेल्या गालावर हात ठेवून, मान खालीं घालून, विचार करकरून अस्वस्थ झाले आहेत. मुलें खेळ विसरलीं, पंडितांनी पाठ सोडले, बायका गप्प बसल्या. एवढें मोठें संकट आलें, लोक घोळक्या-घोळक्यांनीं बसून राहिले. तोंडांतून शब्द निघेना, एवढी काळजी कीं, माना मोडून पडल्या. जमीन फोडून एखादें तत्त्व बाहेर येणार या समजुतीनें जणूं सर्वजण भूमितलाचा गोध करीत आहेत. जणूं सगळे निराकार मेजवानीला बसले आहेत ! मधून मधून उत्कट दीर्घ निःश्वास सोडून एकदम आरोळी ठोकतात, 'हिं. टिं. छट्.' ही अमृतसमान स्वप्नमंगल कथा कवि गौडानंद सांगतात, पुण्यवंत श्रवण करतात.

अयोध्या, कनोज, कांची, मगध, कोशल इत्यादि चौदिशांहून पंडितांचें

दल आलें. उज्जयिनीहून कवींद्र कालिदासाचे भागिनेयवंश बुधावतंस आले. जाड्या जाड्या पोथ्या घेऊन पानें उलटूं लागले. शेंडीसकट आपले माथे वारंवार हलवूं लागले. भल्या मोठ्या मस्तकावरील पिकलेलीं धान्यक्षेत्रें (पिकलेले केंस) मस्तकासह जणूं वाऱ्यानें हलताहेत. कोणी श्रुति, कोणी स्मृति, कोणी पुराण, कोणी व्याकरण तर कोणी कोश पाहूं लागले. अनुस्वार-विसर्गाचा स्तूप उभा राहिला. पण कोठेंहि कसलाहि अर्थ मिळेना. विषम संकट ओढवले असें म्हणून चूप बसले. राहून राहून उच्च स्वरानें ओरडत, 'हिं. टि. छट्.' ही अमृतसमान स्वप्नमंगल कथा कवि गौडानंद सांगतात, पुण्यवंत श्रवण करतात.

हबुचंद्र राजानें हताश होऊन म्हटलें, 'म्लेच्छ देशांत पंडित आहेत असें ऐकतों. त्यांच्या देशांतून त्यांना बोलावून आणा. त्यांच्यापासून तरी अर्थ समजतो का पाहूं.' केंस कापलेले, घाऱ्या डोळ्याचे, लाल गालांचे यवन पंडित आले. ढोल नगारे वाजूं लागले. उन्हाळ्याचा उष्ण कोण ! तरी अंगांत काळें तंग कुडतें. मोठे उग्रमूर्ति. प्रस्तावनेंत वेळ न गमावतां, घड्याळ काढून म्हणाले, 'फक्त सतरा मिनिटें वेळ उरला आहे. काय असेल तें बोला. चटपट. सगळी सभा ओरडली, 'हिं. टि. छट्.' ही अमृत समान स्वप्नमंगल कथा कवि गौडानंद सांगतात, पुण्यवंत श्रवण करतात.

स्वप्न ऐकल्यावर म्लेच्छांचीं तोंडें लालभडक झालीं. त्यांत एक फराशी (फ्रेंच) पंडित होता. त्यानें हंसतमुखानें शिर नमविलें; आणि छातीवर हात ठेवून तो म्हणाला, 'स्वप्न ऐकलें, तें राजाला साजेसें आहे खरें. असलें स्वप्न सगळ्यांच्या कपाळीं कुठलें? पण राजाच्या मस्तकावर त्याला स्थान मिळालें, तरी स्वप्न तें स्वप्नच, असें मला वाटतें. अर्थ पाहिजे असेल तर तो राजकोशांतहि भरपूर आहे: कितीहि डोकेफोड केली तरी राजस्वप्नांत अर्थ सांपडणार नाही. अर्थ नसला तरी मनापासून सांगतो, अहाहा. ऐकायला काय गोड आहे, 'हिं. टि. छट्.' ही अमृतसमान स्वप्नमंगल कथा कवि गौडानंद सांगतात, पुण्यवंत श्रवण करतात.

हें ऐकल्यावर सर्व सभासदांनीं धिक्कार केला. महामूर्ख, पाखंडी, नास्तिक कुठले ! स्वप्न ? हें काय केवळ स्वप्नच ? केवळ मस्तिष्क-विकार ? हें म्हणणें आम्ही कसें कबूल करूं ? आम्ही लोक ' धर्म-प्राण ' म्हणून जगद्विख्यात आहोंत. स्वप्न उडवून लावणार ? दिवसा-ढवळ्या दरोडा ! हबुचंद्र राजानें डोळे लाल करून म्हटलें, ' गबुचंद्र, यांना उचित शिक्षा होऊं दे. खालीं कांटे घाला, वर कांटे घाला आणि शिकारी कुत्र्यांमध्ये त्यांची वांटणी करून द्या. ' सतरा मिनिटांचा काळ संपण्याच्या आधींच म्लेच्छ पंडितांचा ठावठिकाणा उरला नाहीं. सर्व सभासदांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रू वाहूं लागले. धर्मराज्यामध्ये पुनः शांति प्रस्थापित झाली. पंडित मुख-चक्षु विस्फारून पुनः एकदा उद्गारले, ' हिं. टिं. छट्. ' ही अमृतसमान स्वप्नमंगल कथा कवि गौडानंद सांगतात, पुण्यवंत श्रवण करतात.

यानंतर गौड देशाहून गुरूला खालीं पाहावयास लावणारा यवन पंडिताचा चेला उपस्थित झाला. मस्तक उघडें-बोडकें, अंगावर वस्त्र नाहीं, शरीराला लाज नाहीं, शतदा कासोटा गळून पडतो आहे, अस्तित्व आहे कीं नाहीं, असें वाटावें इतकें क्षीण खुजट शरीर, पण तोंडांतून शब्द बाहेर पडतांच अस्तित्वाविषयीं संदेह राहात नाहीं. पाहाणाराला विलक्षण आश्चर्य वाटावें कीं एवढ्याशा यंत्रांतून एवढा मोठा शब्द निघतो तरी कसा ? नमस्कार करणें त्याला ठाऊक नाहीं. कोणाचें कुशल पुसणार नाहीं. पित्याचें नांव काय म्हणून विचारलें कीं त्यानें सोटा उचलिलाच. गर्वानें त्यानें प्रश्न केला, ' कसला विचार चालला आहे ? ऐकतांच दोनचार शब्दांत सांगून टाकीत. विवरण करून उलटें-पालटें करून देतो. ' एका आवाजांत सगळे म्हणाले, ' हिं. टिं. छट्. ' ही अमृत-समान स्वप्नमंगल कथा कवि गौडानंद सांगतात, पुण्यवंत श्रवण करतात.

स्वप्नकथा ऐकल्यावर गौडीय साधूनें मुख गंभीर केलें; आणि एक प्रहरपर्यंत त्यानें व्याख्यान दिलें. ' अत्यंत सरळ अर्थ. अगदीं उघड. फार पुरातन भाव. नव आविष्कार, त्र्यंबकाचे त्रिनयन, त्रिकाल, त्रिगुण, शक्तिभेदानें, व्यक्तिभेद द्विगुण, विगुण, विवर्तन, अवर्तन, संवर्तन, इत्यादि

जीवशक्ति व शिवशक्ति यांना विसंवादी वनवितात. आकर्षण, विकर्षण पुष्प-प्रकृति, आणव चौबक (अणुविषयक-चुंबक) बलानें आकृति विकृति; दर्भाच्या अग्रभागीं प्रवहमान (वाहात असणारी). जीवात्म विद्युत, तेथून परमधारणाशक्ति उद्भूत होते. त्रयीशक्ति प्रपंचामध्ये त्रिस्वरूपानें प्रकट आहे. संक्षेपानें सांगावयाचें म्हणजे, ' हिं. टि. छट्. ' ही अमृतसमान स्वप्नमंगल कथा कवि गौडानंद सांगतात, पुण्यवंत श्रवण करतात.

साधु ! साधु ! साधु ! अशा स्वरांनीं चौदिशा कंपित झाल्या. सर्व-जण म्हणाले, ' स्पष्ट, अगदीं स्पष्ट झालें. जें कांहीं दुर्बोध होतें, तें कसें पाण्यासारखें लख्ख झालें. शून्य आकाशाप्रमाणें अत्यंत निर्मल ! ' सुटकेचा निःश्वास सोडून हबुचंद्र उठला. आपल्या माथ्यावरून त्यानें मुकुट काढून घेतला ; आणि त्या क्षीण बंगाली पंडिताच्या मस्तकावर चढविला. त्याचें मस्तक मुकुटाच्या भाराखालीं फुटून जातें कीं काय असें वाटलें. पुष्कळ दिवसांनीं आज चिंता नाहीशी झाली. बुडूं लागलेलें हबुराज्य एकदाचें हालचाल करूं लागलें. मुलांनीं खेळ सुरू केले. वृद्धांनीं गुडगुडी उचलली. एका क्षणांत रमणींचीं मुखें बोलूं लागलीं. साऱ्या देशाला जडलेली कपाळदुखी चटदिशी दूर झाली. सर्वांना समजलें, ' हिं. टि. छट्. ' ही अमृतसमान स्वप्नमंगल कथा कवि गौडानंद सांगतात, पुण्यवंत श्रवण करतात.

जो कोणी या स्वप्नमंगलाची कथा ऐकेल त्याचा सर्व भ्रम दूर होईल, यांत अन्यथा होणार नाहीं. विश्वाला विश्व समजून तो कधीं ठकला जाणार नाहीं. एका क्षणांत तो सत्याला मिथ्या समजून जाईल. जें आहेतें नाहीं ; आणि जें नाहीं तें आहे, ही गोष्ट त्याला अत्यंत स्पष्टपणें दिसून येईल. सर्वांना जें कांहीं सरळपणानें दिसेल त्याचेमागें तो आपलें शेषूट जोडून देईल, भाई हो ! या. जांभई देत, उताणें पडून राहा. या अनिश्चित संसारामध्ये एकच गोष्ट निश्चित आहे. जगतांत सकल मिथ्या आहे. सर्व मायामय आहे. केवळ स्वप्न हेंच सत्य आहे ; आणि सत्य कांहींच नाहीं. ही अमृतसमान स्वप्नमंगल कथा कवि गौडानंद सांगतात, पुण्यवंत श्रवण करतात.

दोन पक्षी

पिंजऱ्यांतला पक्षी होता सोऱ्याच्या पिंजऱ्यांत
वऱ्यांतला पक्षी होता वऱ्यांत.

एकदां, कशी कोणास ठाऊक, झाली दोघांची भेट.

कोण जाणे, काय होतें विधात्याच्या मऱ्यांत !

वऱ्यांतला पक्षी म्हणे : “ गड्या पिंजऱ्यांतल्या पक्ष्या,
चल, आपण जाऊऱ्या दोघे मिळून वऱ्यांत ! ”

पिंजऱ्यांतला पक्षी म्हणे : “ वऱ्यांतल्या पक्ष्या,
ये, येथेंच आपण पिंजऱ्यांत राहूं शांतपणें ! ”

वऱ्यांतला पक्षी म्हणे : “ छेः !

आपण ऱाहीं बा सांपडणार कोणाच्या शूखलेंत ! ”

पिंजऱ्यांतला पक्षी म्हणे : “ हाय !

पण मी रे कसा बाहेर राहूं वऱ्यांत ? ”

वऱ्यांतला पक्षी येऊऱ वसे बाहेर

अऱ् म्हणून दाखवी सारीं वऱ्यांतलीं गाणीं.

पिंजऱ्यांतला पक्षी मात्र म्हणून दाखवी आपले पढवलेले बोल.

दोघांची भाषा आपापल्या परी ऱिराळी !

वऱ्यांतला पक्षी (एकदां) म्हणे : “गड्या पिंजऱ्यांतल्या पक्ष्या!

वऱ्यांतलें गाणें दाखव पाहूं गाऊऱ ! ”

पिंजऱ्यांतला पक्षी म्हणे : “ गड्या वऱ्यांतल्या पक्ष्या !

तूंच शिकून घे ऱा पिंजऱ्यांतलें गाणें ! ”

वऱ्यांतला पक्षी म्हणे : “ छे रे बाबा !

आवडत ऱाहीं मला पढविलेलें गाणें ! ”

पिंजऱ्यांतला पक्षी म्हणे : “ हाय !

पण मी तरी कसें रे गाऊं वऱ्यांतलें गाणें ? ”

वऱ्यांतला पक्षी म्हणे : “आकाश घऱऱीळ

त्यांत ऱाहीं कसलाच अडथळा ! ”

पिंजऱ्यांतला पक्षी म्हणे : “ हो ! पण तेथें

नीटपणें झांकतां कशा येतील पिंजऱ्याप्रमाणें चारी बाजू ? ”

वनांतला पक्षी म्हणे : “ अरे गडचा,

एकदा पाहा तर स्वतःला मेघावर झोंकून ! ”

पिंजऱ्यांतला पक्षी म्हणे : “ निर्जन एकांतांत

एका सुखमय कोपऱ्यांत

बांधून ठेवूया आपणा स्वतःला ! ”

वनांतला पक्षी म्हणे : “ छेः रे !

तेथें कुठलें मिळणार उडायला मला ! ”

पिंजऱ्यांतला पक्षी म्हणे : “ हाय !

ढगांत रे कोठली जागा असणार बसायला ! ”

अशा रीतीनें दोन्ही पक्ष्यांत परस्पर

लोभ जडला. तरी पण ते एकमेकांजवळ

येऊं शकेनात ! पिंजऱ्याच्या (गजांमधील)

फटींतून एकमेकांच्या चोर्चींना स्पर्श करीत व मुकाट्यानें

नजरोनजर एकमेकांकडे पाहात बसत !

दोघांपैकीं कोणीहि दुसऱ्यास समजूं शकेना !

दुसऱ्याला स्वतःची ओळखहि पटवून देऊं शकेना !

प्रत्येकजण आपले पंख मरमर फडफडावी

व कातर स्वरानें दुसऱ्याला म्हणे : “ ये, जवळ ये ! ”

वनांतला पक्षी म्हणे : “ नको रे बाबा !

एखादेवेळ पिंजऱ्याचें दार बंद झालें तर ! ”

पिंजऱ्यांतला पक्षी म्हणे : “ हाय !

आपल्याला नाहीं वावा उडायची शक्ति ”

जाऊं देणार नाहीं

दारांत गाडी तयार आहे. दुपारची वेळ. शरदाचें ऊन्ह हळूहळू प्रखर होत चाललें आहे, मध्यान्हीच्या वाऱ्यानें गांवच्या निर्मनुष्य रस्त्यावर धूळ उडत आहे. स्निग्ध अश्वत्थाच्या छायेंत थकलेली वृद्ध भिकारीण जीर्ण वस्त्र अंथरून झोपली आहे.— जणूं चोहींकडे निःस्तब्ध, नीरव रात्र पसरली आहे! माझ्या घरीं मात्र विश्रांतीची निद्रा नाहीं.

आश्विन लोटला आहे. पूजेची (नवरात्राची) सुटी संपत आल्यामुळें दूरच्या प्रांतांतील त्याच कार्यस्थानाकडे मला आज परत जावें लागणार आहे. नोकर-चाकर दोऱ्या-सुतळ्या घेऊन सामान-सुमान बांधण्याच्या गडबडींत आहेत. या खोलींतून त्या खोलींतून साद-प्रतिसाद ऐकूं येत आहेत. घरच्या गृहिणीचे डोळे डबडबले आहेत. तिच्या हृदयाला पाषाणाचें ओझें पडल्यासारखी व्यथा होत आहे. तरीहि तिला क्षणभरहि रडण्यास सवड नाहीं. पाठवणीच्या व्यवस्थेंत व्यग्र होऊन ती फिरत आहे. त्यामुळें सामानाचें ओझें कितीहि वाढलें तरी जणूं तें पुरेसें होत नाहीं. मी म्हणतो, “ हें काय चाललंय ? इतकीं भांडीं, इतके कपडे, गाडगीं-मडकीं, वाट्या-पेले, बाटल्या, अंथरून, पेट्या, हें साऱ्या जगाचें ओझें घेऊन मी काय करूं ? यांतलं कांहीं ठेवून जाईन, कांहीं घेऊन जाईन. ”

पण त्या बोलण्याकडे कोणी लक्ष देत नाहीं. “ कुणीं सांगावं, अकस्मात् एखाद्या गोष्टीची अखेर जरूर पडलीच, तर त्या दूर देशांत ती तुम्हांला कुठून मिळेल ? पिवळे मूग, बारीक तांदूळ, सुपारी नि पान, त्या हंडींत गुळाचे दोन चार खडे झांकून ठेवले आहेत, थोडं सुकं खोबरं आहे; दोन भांड्यांत उत्तमपैकीं मोहरीचं तेल आहे. आंबापोळी, कैरीच्या वाळवलेल्या फोडी; दोन शेर दूध आणि या सगळ्या वाटल्या-डब्यांत औषधं-बिषधं आहेत. हंडींत थोडी मिठाई आहे. ती आठवणीनं खा, विसरूं नका. माझ्या गळ्याची शपथ आहे. ” या बाबतींत वाद-विवाद करणें म्हणजे तोंडची वाफ दवडणें होय, हें मीं ओळखलें. सामानाचा ढीग पर्वताएवढा झाला. घड्याळाकडे पाहिलें, आणि वळून प्रियेच्या

मुखाकडे पाहिलें. हळूच म्हणालों, “ तर मग येतो ! ” त्या बरोबर तोंड फिरवून डोळ्यांवर पदर ओढून तिनें अमंगलसूचक अश्रू लपविले.

बाहेरच्या दाराजवळ माझी चार वर्षांची कन्या विमनस्कपणें बसली होती. इतर दिवशीं या वेळेपर्यंत तिचें स्नान व्हायचें, दोन घांस खाऊन होतात न होतात तोंच ती डोळे मिटून झोंपीं जायची. आज तिच्या आईनें तिच्याकडे पाहिलेले नाहीं. इतका उशीर झाला असूनहि तिचें स्नान किंवा जेवण झालेले नाहीं. एवढा वेळ ती सावलीप्रमाणें माझ्या बरोबर, मला चिकटून फिरत होती. मूकपणें, टक लावून, प्रस्थानाची बांधाबांधी पाहात होती. थकलेल्या शरीराने या वेळीं बाहेरच्या दाराजवळ, कोण जाणें कसला विचार करीत ती बसली होती. जेव्हां मी तिला म्हणालों, “ बाळ, मी येतो हं ! ” तेव्हां विषण्ण मनानें व म्लान मुखानें ती म्हणाली, “ मी तुम्हांला जाऊं देणार नाहीं. ” ती जेथें बसली होती तेथेंच बसून राहिली. तिनें माझा हात धरला नाहीं किंवा वाट अडविली नाहीं. केवळ आपल्या हृदयाचा स्नेहाधिकार घोषित केला, “ मी तुम्हांला जाऊं देणार नाहीं. ” तरीपण वेळ झाली होती; आणि म्हणून नाइलाजानें जाऊं द्यावें लागलें.

हे माझ्या अजाण मुली, तूं कोण आहेस ? कोठल्या शक्तीच्या जोरावर इतक्या गर्वानें तूं असें म्हणालीस कीं, “ मी तुम्हांला जाऊं देणार नाहीं ! ” हे मानिनी, या जगांत दोन चिमुकल्या हातांनीं तूं कोणाला धरून ठेवणार ? केवळ प्रेमानें भरलेलें इवलेसें हृदय घेऊन, घराच्या दरवाज्याजवळ बसून, थकलेल्या लहानशा देहाने तूं कोणाशीं संग्राम करणार ? व्यथित हृदयानें अंतरीची प्रार्थना भीत भीत व लाजत लाजत केवळ व्यक्त करणे एवढेंच या जगांत शोभतें. फक्त एवढेंच म्हणावें कीं, “ जाऊं देण्याची माझी इच्छा नाहीं. ” असें कोणाला म्हणतां येईल ? तुझ्या शिशुमुखांतील स्नेहाची प्रबल अभिमानवाणी ऐकून कौतुकानें हंसून जगानें मला ओढून नेलें. तूं आपल्या पराभूत नेत्रांत अश्रू आणून चित्रासारखी केवळ दारांत बसून राहिलीस. तें पाहून मी डोळे पुसून निघून आलों.

चालतां चालतां रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना मी पाहात आहे. शरद् ऋतूतील भातशेतें लोंब्यांच्या भारानें लवून ऊन्ह खात आहेत. राज-पथाच्या कडेला उदास वृक्षांच्या रांगा दिवसभर स्वतःच्या सावलीकडे पाहात आहेत. शरदांतील तुडुंब भरलेली गंगा खूप वेगानें वाहात आहे. पांढरा शुभ्र ढग मातेचें दूध पिऊन तृप्त झालेल्या व सुखानें झोंपीं गेलेल्या, नुकत्याच जन्मलेल्या सुकुमार पाडसाप्रमाणे निळ्या आकाशांत झोंपला आहे. प्रखर उन्हामध्यें स्पष्ट दिसणाऱ्या व युगायुगांचा थकवा घेऊन क्षितिजापर्यंत पसरलेल्या धरणीकडे पाहून मी निःश्वास टाकला.

कोणत्या गंभीर दुःखांत समस्त आकाश व सारी पृथ्वी मग्न आहे ? मी कितीहि दूरवर चालून आलों तरी एकच हृदयविदारक स्वर माझ्या कानीं पडत आहे, “ मी तुम्हाला जाऊं देणार नाहीं. ” पृथ्वीच्या टोंकापासून नीलाकाशाच्या साऱ्या टोंकांपर्यंत सर्वत्र ‘ जाऊं देणार नाहीं, ’ ‘ जाऊं देणार नाहीं. ’ हाच अनादि-अनंत स्वर सतत दुमदुमत आहे. सर्वजण म्हणत आहेत, “ जाऊं देणार नाहीं. ” अत्यंत छोटेंसें गवत तें काय, पण त्यालाहि छातीशीं कवटाळून माता वसुंधरा प्राणपणानें म्हणत आहे, “ जाऊं देणार नाहीं. ” आयुष्य सरलेल्या दीपाच्या मुखामधील ज्योत विशू पहात आहे. तिला अंधाराच्या मुखांतून कोण बरें ओढीत आहे ? आणि ‘ जाऊं देणार नाहीं ग ! ’ असें शेंकडों वेळां कोण बरें म्हणत आहे ? या अनन्त चराचरांतील स्वर्गाला व मृत्युलोकाला ‘ जाऊं देणार नाही ’ हे गंभीर क्रन्दन व्यापून राहिलें आहे. आणि हाय ! तरीहि जाऊं द्यावें लागत आहे. तरीहि तो जात आहे. (त्याला जावें लागत आहे.) अनादि कालापासून तो असाच चालत आहे. आपले चंचल बाहू पसरून डोळे लाल करून ‘ जाऊं देणार नाहीं ! जाऊं देणार नाहीं ! ’ असें ओरडत हू हू करीत आपल्या आर्त स्वरानें विश्वाचा किनारा भरून टाकीत सगळेजण प्रलयसमुद्राच्या दिशेनें वाहाणाऱ्या सृजनाच्या स्रोतामधून झपाट्यानें जात असतात. समोरच्या लाटेला मागील लाट ओरडून सांगते “ नाहीं, नाहीं जाऊं देणार ! ” कोणी ऐकत नाहीं, कसलाहि प्रतिसाद येत नाहीं.

आज चारी दिशांनीं माझ्या कानांत माझ्या मुलीच्या कंठस्वरांतून तेंच विश्वमर्मभेदी करुण क्रन्दन, विश्वाची बालकासारखी निरागस वाणी अव्याहत दुमदुमत आहे. नेहमीं त्याला (विश्वाला) जें लाभतें तें त्याच्या हातांतून निसटून जात आहे. तरीहि त्याची मूठ सैल झालेली नाहीं, तरीहि चार वर्षांच्या मुलीसारखें तें अव्याज प्रेमाच्या अभिमानानें अव्याहतपणें ओरडून म्हणत आहे, “ जाऊं देणार नाहीं ! ” मुख म्लान झालें आहे, डोळे डबडबले आहेत, क्षणोक्षणीं अहंकार छिन्न होत आहे, तरीहि कांही केल्या प्रेम आपला पराभव मान्य करीत नाहीं. तरीहि बंडखोर वृत्तीनें, रुद्ध कंठानें तें म्हणतें, “ जाऊं देणार नाहीं. ” जितक्या वेळां पराजय होतो, तितक्या वेळां तें म्हणतें, “ मी ज्याच्यावर प्रेम करतें तो कधीं माझ्यापासून दूर जाऊं शकेल काय ? माझ्या आकांक्षेची बरोवरी करील इतकें आकुल, इतकें सर्वश्रेष्ठ, इतकें अमर्याद, इतकें प्रबल, जगांत दुसरें कांहीं आहे काय ? ” असें म्हणून तें गर्वानें उद्गारतें, “ नाहीं जाऊं देणार ! ” त्याच वेळीं आपल्या आदराचें धन (प्रियपात्र) शुष्क तुच्छ धुळीप्रमाणें एका निःश्वासासरशीं उडून जात आहे, असें त्याला दिसतें. दोन्ही नेत्रांतून अश्रूंचा पूर लोटतो. आणि मूळ तोडून टाकलेल्या वृक्षाप्रमाणें हतगर्व व नतशिर होऊन तें जमिनीवर पडतें. तरीहि प्रेम म्हणतें, ‘ विधात्याचें वचन भंगणार नाहीं. मी त्याच्याकडून कायमचा अधिकार देणारा त्याच्या सहीचा महान् अंगिकार—लेख मिळविला आहे. म्हणूनच छाती फुगवून सर्व शक्तिमान् मृत्यूच्या मुखामोर उभी राहून प्रेमाची सुकुमार क्षीण तनुलता म्हणते ‘ मृत्यो, तुला अस्तित्वच नाहीं ! ’ केवढी गर्वोक्ति ! मृत्यु आपल्या जागीं हंसतो. मृत्यूनें पीडिलेल्या त्याच चिरंजीव प्रेमानें विषण्ण नयनांवरील अश्रु—विंदूप्रमाणें, व्याकुल आशंकेनें सतत कम्पित होणाऱ्या, या अनन्त विश्वाला झांकून टाकलें आहे. आशाहीन, श्रान्त आशेनें. विषादाचें एक धुकें विश्वावर पसरून ठेवलें आहे. आज जणूं डोळ्यांसमोर हें दृश्य येत आहे. दोन अजाण बाहू निष्फळ बन्धनानें विश्वाला वेढून स्तब्धपणें व कातरपणें गुंतून पडले आहेत. चंचल प्रवाहाच्या पाण्यावर एक निश्चल छाया पडलेली आहे. अश्रुवृष्टीनें भरलेल्या कोण्या मेघाची

मायाच जणूं ! म्हणूनच आज वृक्षाच्या मर्मर धवनीमध्ये मला इतकी व्याकुळता ऐकूं येत आहे. मध्यान्हीचा तप्त वारा आळसावून व उदासपणें उगीचच वाळलेल्या पानांशीं खेळत आहे. पिंपळाच्या खालची सावली दीर्घतर करीत दिवस हळूहळू चालला आहे. जणूं अनन्ताची बांसरी विश्वाच्या प्रांगणांत मैदानांतील सुरांनीं क्रन्दन करीत आहे. तें ऐकून संन्यासिनी वसुंधरा केस मोकळे सोडून दूरवर पसरलेल्या साळीच्या शेतांत, जान्हवीच्या तीरावर उन्हानें पिवळा झालेला सोनेरी पदर छातीशीं लपेटून बसली आहे. तिचे दोन्ही स्थिर नेत्र दूर नीलाकाशांत मग्न आहेत. तोंडांतून शब्द निघत नाहीं. तिचें तें म्लान मुख दाराबाहेर बसलेल्या माझ्या चार वर्षांच्या लीन, स्तब्ध, मर्माविर आघात झालेल्या मुलीच्या मुखासारखें मला दिसलें.

२९ आक्टोबर १८९२

‘ सोनार तरी ’

दोला

खेलेन आज प्राणासंगें मरणाचा खेळ
रात्रीच्या वेळीं.

घन-घन वर्षा, अंधारें आकाश,
पाहा आक्रंदतात जलधारांनीं चारी दिशा,
उद्दामपणें हेलवत या भवतरंगांत हाकारतो नौका,
सरसावलों आहें मानून तुच्छ स्वप्नशय्येला,
रात्रीच्या वेळीं.

अरे, वाऱ्यांत, आकाशांत अन् सागरांत आज किती या लाटा !
दोला दे दोला.

हंसत मागून येत खळाळत
करतें आघात उन्मत्त वादळ,
जणूं लक्षाधिक यक्षबालकांचा मत्त गदारोळ.
आकाशांत, पाताळांत, सुरामत्तांत अन् पागलांत मत्त कोलाहल
दोला दे दोला.

होऊन जागृत माझा प्राण बसून आहे आज
वक्षापाशीं.

होतो कंपित मधून मधून
राहातो बिलगून माझ्या वक्षाला
निष्ठुर दृढ बंधन सुखांत नाचे हृदय,
भीतीनें अन् उल्लासानें माझा प्राण व्याकुळ झाला
वक्षापाशीं.

हाय, आजवर जपलों मी त्याला यत्नपूर्वक,
शय्येवरतीं.

निवारण्या व्यथा अन् दुःखें
उत्कट प्रेमानें रात्रंदिवस

रचली आहे मीलन-शय्या पुष्पथरांनीं;
लावून दारें जपलों त्याला गुप्त दालनांत
यत्नपूर्वक.

केली कित्ती मीं स्नेहक्रीडा चुंबून त्याला नेत्रांवरतीं
स्नेहभरानें.

ऐकविलीं त्याला कानाशीं लागून
कित्ती प्रिय नांवें मृदुमधुर शब्दांत,
गायलों आहे गुंजारव-गीतें चांदण्या रात्रीं;
सोपवले त्याच्या दोन्ही हातीं माधुर्य सारें
स्नेहभरानें.

अखेर सुखाच्या शयनीं श्रांत झाला प्राण आळससुस्तीनें
आवेगभरानें.

करितां स्पर्श जागेना फिरून,
वाटतो जड त्या पुष्पहार,
मिसळून एकत्र निद्रा-जागृतींत रात्रंदिवस;
बधिर विराग वेदनारहित प्रवेशतो मर्मीं
आवेगभरानें.

ओतून माधुर्य माधुर्यांत, वाटे, प्राणवधूला माझ्या हरवतो
गवसेना शोधून.

येतो मालवत दिवा शेजेचा,
पाहें चहूंकडे व्याकुळ नेत्रांनीं,
मात्र फुलांच्या राशी वाळलेल्या जमल्या येथें;
बुडून खोल-खोल स्वप्नसागरांत मरतो झुंजत
शोधत कोणाला.

म्हणून तर योजिलें आहे खेळायला हवा नवीन खेळ
आज रात्रीं.

धरून दोरी मृत्यूच्या झोक्याची

बसूँ दोघें अगदीं निकट,
 येऊन वादळ विकट हंसत करील आघात,
 मी अन् प्राण खेळूं दोघेजण झोक्याचा खेळ
 आज रात्रीं.

दोला दे दोला
 दोला दे दोला
 उठव तुफान या महासागरीं.
 गवसली माझी वधू फिरून, आलें हृदय भरून
 जागृत केलें माझ्या प्रियेला प्रलयगर्जनांनीं.
 उसळला फिरून हृदयरक्तांत कोणता तरंग.
 अंतरीं-बाहेरीं माझ्या जागृत हो कोणता कल्लोळ !
 उडती कुंतल, उडतो अंचल,
 झुलती वनमाला वायूनें चंचल
 वाजतीं कंकणें, वाजती घुंगुर मत्त स्वरानें.
 दोला दे दोला.

ये रे वादळा,
 प्राणप्रियेचीं दूर सार आवरणें सारीं,
 लोटून चेहऱ्यावरून दूर कर बुरखा.
 दोला दे दोला.

प्राण अन् मी आज समोरासमोर
 ओळखूं एकमेकां सोडून भय, लाज,
 देऊं आलिंगन परस्परांना तन्मय भावें.
 दोला दे दोला.
 दोघेहि पागल स्वप्न भंगूनी निघाले आजला.
 दोला दे दोला.

विद्या-अभिशाप

कच : देवयानी, हा दास देवलोकं प्रयाण करीत आहे. त्याला आज्ञा दे. आज माझा गुरुगृहवास समाप्त झाला. मेरुपर्वताच्या शिखरावर सूर्य आपल्या अक्षय किरणांनी जसा तळपत राहातो त्याप्रमाणे मी जी विद्या शिकलो ती माझ्या अंतरांत उज्ज्वल रत्नासारखी चिरकाल प्रज्वलित राहिल असा मला आशीर्वाद दे.

देवयानी : तुझे मनोरथ पूर्ण झाले. आचार्यांकडून दुर्लभ विद्या तू मिळविलीस. सहस्रवर्षांची तुझी दुःसाध्य साधना आज सिद्ध झाली. आणखी कसलीहि कामना नाही ना ? मनांतल्या मनांत विचारून पाहा बरे !

कच : नाही ! आणखी कसलीहि नाही.

देवयानी : कसलीहि नाही ? तरी देखील आणखी एकदां पाहा बघू. हृदयाच्या तळापर्यंत बुडी मारून शोध घे. अंतःकरणाच्या एखाद्या कोपऱ्यांत एखादी वांछा राहिली असेल, कुशांकुराप्रमाणे क्षुद्र, दृष्टीला अगोचर, तरीपण अत्यंत तीक्ष्ण !

कच : माझे जीवन आज पूर्ण कृतार्थ झाले आहे. सुलक्षणे, माझ्यामध्ये कोठेहि कसलेहि दैन्य, कसलीहि उणीव उरलेली नाही.

देवयानी : त्रैलोक्यांत तू सुखी आहेस ! तर मग मस्तक उंच करून अभिमानाने आपल्या कार्यासाठी इंद्रलोकां जा. स्वर्गपुरींत आनंदध्वनि उठतील, मनोहर सुरांनी मंगल शंख वाजतील, सुरांगना तुझ्या शिरावर नंदनवनांतील सद्यःछिन्न मंदारमंजरींचा आणि पुष्पांचा वर्षाव करतील. स्वर्गपथावर अःसरा आणि किन्नरी आपल्या मधुरकंठांनी हुलुध्वनि करतील. अरेरे ! ब्राह्मणा, येथे विजनांत, विदेशांत, कठोर अध्ययन करण्यांत, तुझे दिवस फार क्लेशांत गेले, नाही ? तुझ्या सुखमय घराची आठवण करून देण्याला आणि विजनवासांतील दुःख निवारण करण्याला येथे कोणी नव्हते. या दरिद्रकुटीरांत जे कांहीं होते त्याने मी अतिथीची पजा केली. तरीपण येथे स्वर्गसुख कोठून आणू ? सुरललनांचे सुन्दर मुख

येथें कोठलें ? मला मोठी आशा आहे कीं, सुखलोकीं परत गेल्यावर या आतिथ्यांतील उणीवा विसरून जाशील !

कच : आज तूं या दासाला कल्याणमय हास्यानें, प्रसन्नपणें निरोप द्यावयास हवा.

देवयानी : हास्य? हाय ! सख्या ! ही कांहीं स्वर्गपुरी नव्हे. येथें पुष्पां-तील कीटकाप्रमाणें अंतःकरणांत तृष्णा जागृत असते. मिटलेल्या कमळा-भोंवतीं लांछित भ्रमर जसा वारंवार फिरत राहातो तशी येथें वांछिताच्या भोंवतीं वांछा सारख्या घिरट्या घालीत राहाते. या ठिकाणीं सुख नाहीसें झाल्यानंतर शून्यगृहामध्ये स्मृति एकाकिनी बसून दीर्घ उसासे सोडीत असते. येथें हास्य सुलभ नाहीं. जा मित्रा, निष्कारण वेळ नासून काय होणार ? — देवगण उत्कंठित झाले असतील.

काय ? खरेंच निघालास ? दोन शब्दांतचं सगळें संपलें का ? दश-शत वर्षे राहिल्यानंतर हेंच कां निरोप घेणें ?

कच : देवयानी, माझे काय चुकलें ?

देवयानी : हाय, या अरण्यभूमीनें सहस्र वर्षे आपली प्रेमळ छाया दिली; पल्लवमर्मर व विहंगकूजन ऐकविलें. त्या सुन्दरीला आज इतक्या सहजीं तूं सोडून जाणार ? तरुराजि जणूं म्लान झाली आहे. पाहा, आज गाढतर शोकानें वनच्छाया काळी झाली आहे, वायु क्रंदन करीत आहे, शुष्क पानें गळून पडत आहेत. तूच केवळ सहास्य अधरांनीं निशान्तींच्या सुखस्वप्नाप्रमाणें निघून जाणार ?

कच : देवयानी, या वनभूमीला मी मातृभूमि मानतो. येथें मला नवजन्म लाभला. हिच्याविषयीं मला अनादर नाहीं.—चिरप्रीतीनें मी हिचें चिरकाल स्मरण ठेवीन.

देवयानी : हेंच तें वटतल. येथें तूं प्रतिदिवशीं गोधन चारण्यासाठीं येत होतास. येथेंच मध्यान्हींच्या प्रखर उष्म्यांत तूं झोंपीं जात होतास. अशा वेळीं तुझ्या क्लान्त कायेवर हा अतिथिवत्सल तरु दीर्घ छाया पसरवीत असे. झर्झरध्वनि करणाऱ्या पल्लवदलांनीं मृदु स्वरानें, वारा घालून तो तुला सुखनिद्रा आणून देई. जा सख्या, पण या परिचित तरु-तळीं कांहीं क्षण अखेरचें बसून घे. या स्नेहछायेचा निरोप घेऊन जा.

दोन घटका थांबून जा. एवढ्या विलम्बानें तुझ्या स्वर्गाची कांहीं क्षति होणार नाही !

कच : हे सर्व चिरपरिचित मित्रगण आतां निरोप घेण्याच्या क्षणीं जणूं अभिनवच भासत आहेत. पळून चाललेल्या प्रियजनाला बांधण्या-माठीं व्यग्र स्नेहभरानें सर्वजण अंतिम विनवणीचें, अपूर्व सौंदर्यराशीचें, नूतन बन्धनजाल पसरवीत आहेत. हे वृक्षराजा, आश्रित जनांच्या मित्रा, तुला माझा नमस्कार ! तुझ्या छायेंत कितीतरी पांथ येऊन वसतील. माझ्याप्रमाणें कित्येक छात्र कित्येक दिवस तुझ्या नीरव, निर्जन, प्रच्छन्न छायेंत, तृणासनीं, पतंगांच्या मृदुगुंजस्वरांनीं अध्ययन करतील, प्रातःस्नानानंतर ऋषिबालकें येऊन तुझ्या शाखांवर आपलीं सजल वल्कलें सुकवितील; मध्यान्हीं गुराखी मुलें खेळ खेळतील. अरे, त्यांच्या-मध्ये या जुन्या-पुराण्या मित्राची आठवण तुला राहूं दे !

देवयानी : आपल्या होमधेनूची आठवण ठेव. स्वर्गसुधेचें पान करीत असतां, गर्वांनें त्या पुण्य गायत्रीला विसरूं नकोस.

कच : सुधेहन सुधामय तिचें दूध ! जिच्या दर्शनानें पापक्षय होतो अशी ती मातृरूपा, शान्तिस्वरूपिणी, शुभ्रकान्ति पयस्विनी ! क्षुधा, तृष्णा, श्रान्ति यांची पर्वा न करितां मीं तिची सेवा केली आहे. गहन काननांत कोंवळें गवत असलेल्या स्रोतस्विनीच्या तीरीं दिवसभर मी तिच्यावरोबर फिरलों आहे. नदीकांठच्या उतारावरील अपरंपार, सुस्निग्ध, कोमल, तृणराशि स्वेच्छेनें पोटभर खाऊन आळसानें भारावलेल्या शरीरानें ती या तरुतळीं येई आणि सर्व वेळ तृणासनावर पडून धीरे धीरे रवंथ करी. मधून-मधून आपल्या विशाल नयनांतील कृतज्ञतेनें भरलेली शांत नजर माझ्यावर पसरवून, अत्यंत स्नेहपूर्ण नेत्रांनीं जणूं ती माझें शरीर चाटीत असे ! तिची ती स्निग्ध, अचंचल दृष्टि आणि चकचकीत व तुळतुळीत परिपुष्ट शुभ्र तनु मी कदापि विसरणार नाहीं.

देवयानी : तसेंच कलरव करणाऱ्या आपल्या स्रोतस्विनी वेणुमतीची आठवण ठेव.

कच : तिलाहि मी विसरणार नाहीं. ही वेणुमती कित्येक कुसुमित

कुंजांमधून मधुकंठानें आनंदित कलगान गात, ग्रामवधूप्रमाणें शुश्रूषा करीत, नेहमीं क्षिप्रगतीनें धांवत असते. ती नित्यशुभव्रता विदेशवासांतील माझी संगिनी होती.

देवयानी : हाय, मित्रा ! या विजनवासांत आणखीहि कोणी एक सहचरी तुझ्या सन्निध होती. तुझें परगृहवासाचें दुःख विसरविण्यासाठीं तिचा रात्रंदिवस मनापासून यत्न चाललेला असे ... हाय रे दुराशा !

कच : तिचें नांव माझ्या साऱ्या चिर-जीवनाशीं कायमचें ग्रथित झालेले आहे.

देवयानी : तुला आठवतें ? — ज्या दिवशीं तू किशोर ब्राह्मण-रूपानें प्रथम येथें आलास तेव्हां तुझें गौरवर्ण शरीर नवोदित अरुणाप्रमाणें स्निग्ध व तेजःपुंज होतें. तुझ्या भालीं चंदन चर्चिलेले होतें. गळ्यांत पुष्प-माला होती. तूं रेशमी वस्त्र नेसला होतास. तुझ्या अधरावर व नयनांत प्रसन्न, सरल हास्य खेळत होतें. — तेथें पुष्पवनांत येऊन उभा राहिलास.

कच : त्या वेळीं तूं नुकतेंच स्नान करून, भिजलेल्या लांबसडक केसांनिशीं, नवीन शुभ्र वस्त्र परिधान करून, ज्योतिःस्नात मूर्तिमंत उषे-प्रमाणें, हातांत परडी घेऊन एकटीच पूजेसाठीं ताजीं फुलें खुडीत होतीस. मी विनवून म्हणालों, “ तुला श्रम शोभत नाहीत. देवि, मला अनुमति दे. मी फुलें काढून देतो. ”

देवयानी : त्याच क्षणीं विस्मयानें मीं तुझा परिचय विचारला. तूं विनयानें म्हणालास, “ मी बृहस्पतिसुत ; तुझ्या पित्याचा शिष्य होण्या-साठीं तुझ्या दारीं आलों आहे. ”

कच : न जाणों, दानवांचे गुरु स्वर्गींच्या ब्राह्मणाला परतवून लावतील, अशी शंका माझ्या मनांत होती.

देवयानी : मी त्यांच्याकडे गेल्यें आणि हसून म्हणाल्यें, “ पिताजी, तुमच्या चरणाशीं एक मागणी आहे. ” प्रेमानें जवळ बसवून, माझ्या शिरावर हात ठेवून शान्त मृदु भाषेंत ते म्हणाले, “ तुला अदेय असें कांहीं नाही. ” मीं म्हटलें, “ बृहस्पतिपुत्र तुमच्या दारीं आला आहे. त्याला तुम्ही शिष्य करून घ्यावें, अशी विनंती आहे. ” — त्या गोष्टीला आज कितीतरी काळ लोटला आहे, तरीपण तो दिवस म्हणजे आजचीच

सकाळ आहे असें वाटते !

कच : दैत्यगणांनीं द्वेषानें तीन वेळां माझा वध केला होता. देवि, तूं दया करून माझे प्राण परत मिळवून दिलेस. त्या गोष्टीमुळें माझ्या हृदयांत चिरकाल कृतज्ञता जागृत राहिल.

देवयानी : कृतज्ञता ! -- विसरून जा ! त्याचें कांहीं दुःख नाही. जो उपकार मीं केला असेल, त्याची राख होऊन जाऊ दे ! — मला दान-प्रतिदान नको. तुझ्या मनांत कांहीं सुखस्मृति नाही काय ? जर एखाद्या दिवशीं अंतरांत (आंत) अथवा बाहेर आनंदाचें गीत वाजलें असेल, जर एखाद्या संध्यासमयीं अध्ययनांतून सवड मिळाल्यावर वेणु-मतीच्या तीरावरील पुष्पवनांत बसल्या-बसल्या तुझ्या मनांत अपूर्व पुलक जागृत झाले असतील, जर कधींकाळीं फुलांच्या सौरभाप्रमाणें तुझ्या हृदयोच्छ्वासांनीं सायान्ह आकाश व पुष्पित निकुंज व्याप्त करून टाकलें असेल—तर तेवढी ती सुखकथा मनांत ठेव ! ...दूर राहो ती कृतज्ञता ! सख्या, कधीं काळीं येथें जर कोणी गाणें गात राहिलें असेल आणि त्यानें तुझ्या हृदयाला सुख दिलें असेल, जर एखाद्या दिवशीं असें वस्त्र परिधान करण्यांत आलें असेल कीं, जें पाहून तुझ्या मनांत प्रशंसेची वाणी जागृत झाली असेल आणि ' आज ही किती सुंदर दिसते ! ' असें तृप्त नेत्रांनीं आणि प्रसन्न अंतःकरणानें तूं मनाशीं म्हणाला असशील, तर ह्या गोष्टी त्या तुझ्या सुखस्वर्गधामीं, फुरसतीच्या क्षणीं तूं आठव. कितीदां तरी या वनांत दिक्-दिगंतरीं, आषाढाच्या जणूं नील जटाच असे वर्षा-ऋतूंतिल श्यामस्निग्ध नवघनांचे समुदाय, रिक्त झाले आहेत ! कितीदां तरी अविरल जलवृष्टीच्या वेळीं कर्महीन दिनीं सघनकल्पनांच्या भारानें हृदय पीडित झालें आहे ! कितीदां तरी वसंताच्या बाधाबंधनहीन उल्लासाचे झोंके घेणारा यौवन-उत्साह अचानक आला आहे, आणि त्यानें आपल्या संगीत-मुखर अशा आवेगप्रवाहानें वनवनांतरांत, लतांतून, पल्लवांतून, पुष्पांतून, लहरींवर लहरी उसळवून आनंदाचे पूर वाहविले आहेत. एकवार आठवण करून पाहा तरी ! या वनांत कित्येक उषा, कित्येक ज्योत्स्ना, कित्येक अमावास्येच्या अंधकारमय पुष्पगंधघन रात्री, तुझ्या जीवनांतिल सुखदुःखांत मिसळून गेल्या आहेत. त्या सर्वांमधून

अशी एखादी प्रभात, अशी एखादी संध्याकाळ, अशी एखादी मुग्ध रात्र, असा एखादा हृदयाचा खेळ, असें एखादें सुख तूं अनुभविलें नाहींस काय, असें एखादें मुख तुझ्या दृष्टीस पडलें नाहीं काय कीं, जें तुझ्या मनांत चित्ररेखेप्रमाणें चिरकाल कायमचें अंकित होवून राहिल ? केवळ उपकार ! शोभा नाहीं, प्रीति नाहीं, आणखी कांहीं कांहीं नाहीं ?

कच : सखे, आणखी जें कांहीं आहे तें प्रकट होण्यासारखें नाहीं. हृदयामध्ये मर्मामर्मामधून जी वस्तु रक्त बनून वाहात आहे ती बाहेर कशी दाखविणार ?

देवयानी : सख्या, मला माहीत आहे सगळें. माझ्या हृदयाच्या प्रकाशांत, जणूं एका नेत्रपातांत, अकस्मात् मीं तुझें हृदय कितीदां तरी पाहिलें आहे! म्हणूनच तर आज रमणीची ही असली धृष्टता! तर मग थांब ना, थांब. जाऊं नकोस. यशाच्या गौरवांत सुख नाहीं. येथें वेणुमतीच्या तीरीं आपण दोघेजण निखिल जगाला विसरून जाऊन आपलीं निभृत, विश्रब्ध, मुग्ध हृदये या निर्जन वनच्छायेशीं मिसळून अभिनव स्वर्ग रचूं या. अरे मित्रा, तुझ्या मनातील तें रहस्य मला कळलें आहे.

कच : नाहीं! नाहीं! देवयानी !

देवयानी : नाहीं ? काय ही मिथ्या वंचना! मीं काय तुझें मन पाहिलें नाहीं ? प्रेम अन्तर्यामीं असतें, हें काय तूं जाणीत नाहींस ? विकसित पुष्प हें पल्लवांत झांकलेलें असतें. पण त्याचा गंध लपणार कोठें ? कित्येकदां तूं आपलें मुख वर करून मजकडे पाहतांक्षणींच, माझा कंठ-ध्वनि ऐकतांक्षणींच, हिरा हलतांच जसा त्याचा प्रकाश सर्वत्र पसरतो त्याप्रमाणें तुझ्या सर्वांगांतून तुझें हृदय थरारून उठलें आहे—तें काय मीं पाहिलें नाहीं ? मित्रा, तूं सांपडला आहेस. तूं माझा बंदी आहेस. हें बंधन तूं तोडूं शकणार नाहींस. इंद्र यापुढें तुझा इंद्र नाहीं !

कच : शुचिस्मिते, हजार वर्षेपर्यंत या दैत्यपुरींत याचसाठीं मीं साधना केली काय ?

देवयानी : कां नाहीं ? या जगांत लोक फक्त विद्येसाठींच दुःख सोसतात काय ? रमणीसाठीं कोणींच पुरुषानें महातप केलें नाहीं काय ? त्या संवरणानें पत्नीचा वर मागण्यासाठीं, तपतीच्या आशेनें आकाशां-

तील प्रखर सूर्याकडे टक लावून अनाहारयुक्त केवढी कठोर साधना केली नाही काय ? हाय! फक्त विद्याच दुर्लभ ! आणि प्रेम काय यथे इतकें सुलभ असतें होय ? सहस्र वर्षेपर्यंत कोणत्या धनासाठीं तूं साधना केलीस तें तुझें तुलाच माहीत नाही ! एका वाजूला विद्या, दुसऱ्या वाजूला मी--- ! अत्यंत उत्सुकतेनें कधीं माझी आणि कधीं विद्येची अभिलाषा तूं धरलीस. तुझ्या अनिश्चित मनानें दोघींचेंहि गुप्तपणें यत्नपूर्वक आराधन केलें आहे. आज आम्ही दोघीहि एकाच दिवशीं स्वीकारासाठीं आलों आहोंत. सख्या, जी हवी असेल तिची निवड कर. सरळ साहस करून जर असें म्हणशील कीं, ' विद्येंत कांहीं सुख नाही, यशांत सुख नाही; देवयानी, तूं केवळ मूर्तिमंत सिद्धि आहेस, तुलाच मीं वरिलें आहे. ' तर त्यांत कांहीं क्षति नाही, कसलीहि लज्जा नाही ! सख्या, रमणीचें मन हजार वर्षांच्याच साधनेचें धन आहे!

कच : शुभे, देवांसमक्ष मीं पण केला होता--- कीं महासंजीवनी विद्या मिळवून देवलोकीं परत येईन. त्याचसाठीं मी आलों होतो. तो पण माझ्या मनांत सदैव जागृत राहिला आहे. ती माझी प्रतिज्ञा आतां पूर्ण झाली आहे. इतक्या काळानें हें जीवन कृतार्थ झालें. कुठल्याहि स्वार्थाची कामना मी आज करीत नाहीं.

देवयानी : धिक्, मिथ्याभाषी! फक्त विद्येचीच अभिलाषा धरलीस काय ? गुरुगृहीं आल्यावर तूं केवळ विद्यार्थी म्हणून एकांतांत शास्त्रग्रंथावर नेत्र खिळवून अहोरात्र अध्ययनांत मग्न राहिला होतास काय ? इतर सर्व वावतींत उदासीन होतास ? तर मग अध्ययनशाळा सोडून वनावनांतून फुलांसाठीं कशाला फिरत होतास ? माळा गुंफून सहास्य प्रफुल्ल मुखानें या विद्याहीनेला त्या कां आणून देत होतास ? हेंच का तुझें कठोर व्रत ? हाच का तुझा विद्यार्थ्यासारखा व्यवहार ? प्रभातकाळीं तूं अध्ययनांत गुंग असतांना मी हातांत रिकामी परडी घेऊन तेथें येऊन हंसत उभी राहीं, तेव्हां दंभविंदूनीं भिजलेल्या कुसुमराशीनें माझी पूजा करण्यासाठीं, तूं ग्रंथ वाजूला सारून कां उठून येत होतास ? तिसऱ्या प्रहरीं मी झाडांच्या आळ्यांना पाणी देत असें तेव्हां मी श्रांत झालेली पाहून, दया वाटून तूं मला पाणी कां काढून देत होतास ? आपला पाठ

टाकून माझ्या मृगशिशूचें पालन तूं कां करीत होतास ? संध्यासमयीं, नदीतीरीं, प्रेमनत नयनांच्या स्निग्धच्छायामय दीर्घ पल्लवांप्रमाणें (पापण्यांप्रमाणें) निःशब्दपणें अंधकार जेव्हां खालीं उतरे, तेव्हां स्वर्गांतून जें संगीत तूं शिकून आला होतास तें मला कां ऐकवीत होतास ? विद्या न्यावयास आला होतास तर मग स्वर्गाच्या चातुरीच्या जाळ्यांत अडकवून माझे हृदय कां हरण केलेंस ? आतां मला समजलें ! मला वश करून माझ्या पित्याच्या हृदयांत तुला प्रवेश करावयाचा होता. राज-दरबारीं एखादा मनोरथ पूर्ण झालेला गरजू माणूस मनाच्या संतोषानें द्वारपाळाच्या हातावर चार दोन नाणीं देऊन जातो, त्याप्रमाणें आज कृतकार्य झाल्यावर मला थोडी कृतज्ञता देऊन तूं जाणार !

कच : हाय, अभिमानिनी नारी ! सत्य ऐकल्यानें काय सुख होणार आहे ? धर्माला ठाउक आहे कीं, मीं प्रतारणा केली नाहीं. निष्कपट हृदयानें, आनंदपूर्ण अंतःकरणानें, तुझा संतोष साधून, तुझी सेवा मीं केली आहे. त्यांत जर मीं कांहीं अपराध केला असेल तर त्याची शिक्षा मला विधि देतच आहे. ती गोष्ट सांगूं नये असें मनांत होतें. बोल, ज्यायोगें त्रिभुवनांत कोणाचाहि फायदा नाहीं, जी केवळ माझी एकट्याचीच खाजगी गोष्ट आहे, ती जाणून तुला काय फायदा ? माझे तुजवर प्रेम आहे कीं नाहीं याची आज चर्चा करून काय लाभ ? माझे जें कार्य आहे तें मी साधीन. यापुढें स्वर्ग हा मला स्वर्ग भासणार नसला, माझे मन विद्ध मृगाप्रमाणें दूरदूर वनामध्ये तडफडणार असलें, सर्व कार्यांमध्ये माझ्या या दग्ध प्राणांना चिरतृष्णा चिकटून राहाणार असली— तरी त्या सुखशून्य स्वर्गधामांत मला गेलेंच पाहिजे ! सर्व देवांना ही संजीवनी विद्या प्रदान करून मी नूतन देवत्व मिळवून देईन, तेव्हांच माझे प्राण सार्थक होतील ! त्यापूर्वीं मला माझ्या सुखाचा विचार करतां येणार नाहीं. क्षमा कर, देवयानी, अपराधाची क्षमा कर !

देवयानी : माझ्या मनांत कुठली क्षमा ? हे ब्राह्मणा, तूं हें नारीचित्त वज्रासमान कठोर बनविलें आहेस. आपल्या कर्तव्याच्या आनंदांत सर्व दुःखशोक दूर सारून तूं मोठ्या गौरवानें स्वर्गलोकीं निघून जाशील—पण मला कोणतें कार्य आहे ? मला कसलें व्रत ? माझ्या या प्रतिहत निष्फळ

जीवनांन आतां काय उरलें ? कसला गौरव ? या वनांत मला निःसंग, एकाकी, लक्ष्यहीन बनून नतशिरानें बसून राहावें लागेल. ज्या दिशेकडे मी दृष्टि फिरवीन तिकडून सहस्र स्मृतींचे निष्ठुर कांटे मला बोंचत राहातील. हृदयाच्या तळाशीं लपलेली अत्यंत क्रूर लज्जा वारंवार दंश करीत राहिल. धिक्! धिक्! हे निर्मम पथिका, तूं कोठून आलास ? माझ्या जीवनाच्या वनच्छायेंत बसून फुरसतीच्या दोन घटका घालविण्याच्या मिषानें, माझ्या जीवनांतील सुखें फुलांसारखीं खुडून, एका धाग्यांत ओवून, तूं त्यांची माळ बनविलीस, पण जातांना ती माळ तूं आपल्या गळ्यांत घातली नाहीस. उलट परम अवहेलनेनें त्या सूक्ष्म धाग्याचे दोन तुकडे करून, ती तोडून गेलास ! या प्राणांचा सारा महिमा धुळीला मिळाला ! माझा तुला हाच अभिशाप राहिल—ज्या विद्येसाठीं तूं माझी अवहेलना करीत आहेस ती विद्या तुला संपूर्ण वश होणार नाही ! तूं केवळ तिचा भारवाही होऊन राहाशील. तिचा उपभोग घेऊं शकणार नाहीस. इतरांना शिकविशील, पण स्वतः तिचा प्रयोग करूं शकणार नाहीस.

कच : मी वर देतो, देवि, तूं सुखी होशील. विपुल गौरवांत सर्व ग्लानि विसरून जाशील.

१० ऑगस्ट १८९३

‘ विदाय अभिशाप ’

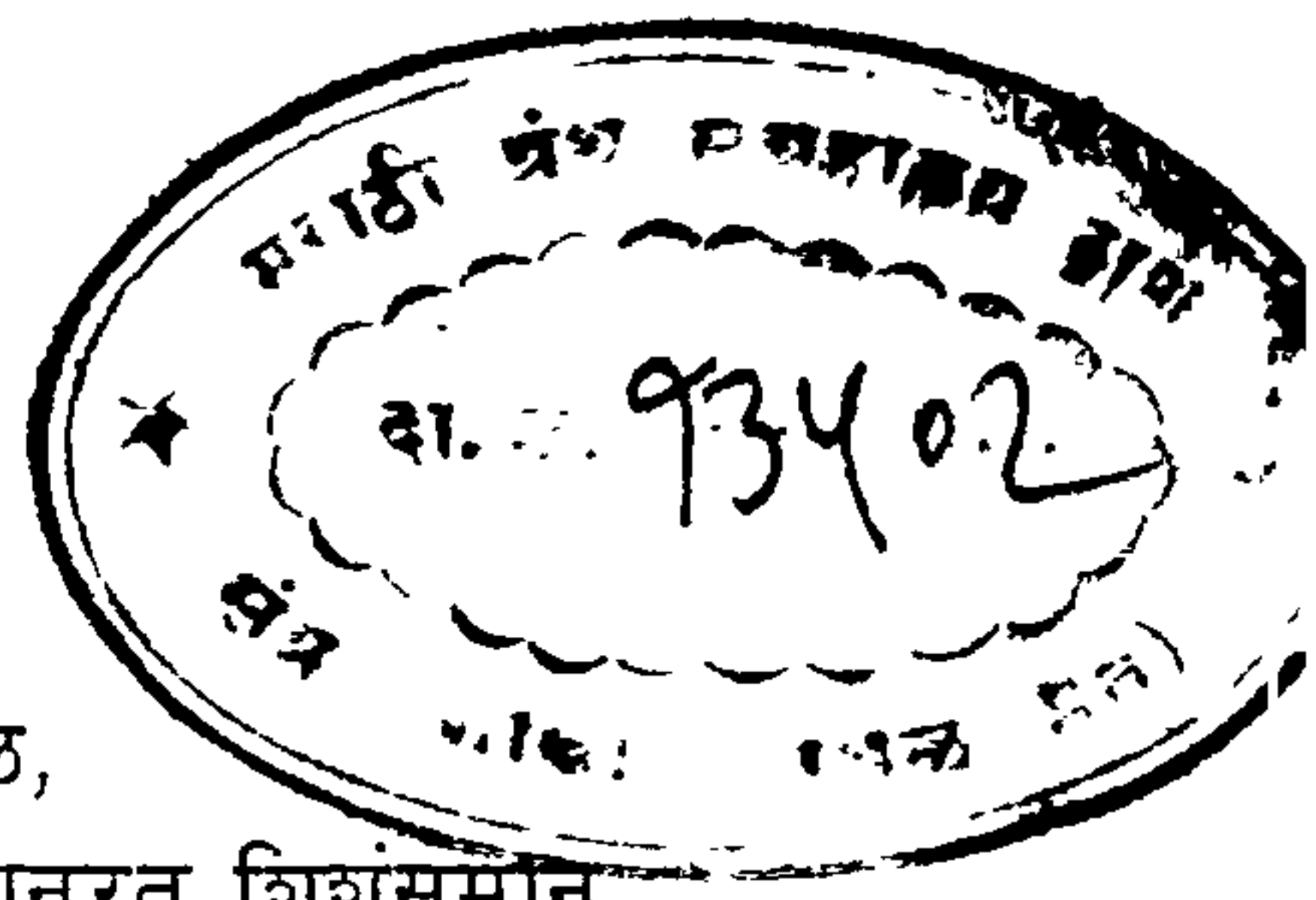
वसुंधरा

हे वसुंधरे, फिरून घेईं जवळ मला
वक्षाजवळील तुझ्या या पुत्राला
कुशींत विस्तीर्ण पदराखालीं.
हे माते मृण्मयी, तुझ्या मातींत राहावे व्याप्त होऊन,
स्वतःला दशदिशांत घावे विस्तारून
वासंतिक आनंदासमान.
विदारून हा छातीचा पिंजरा,
फोडून पाषाणाचा संकुचित तट,
आपलें निरानंद अंध कारागार—
लहरून, सळसळून होऊन कंपित,
कोसळून उधळून, होऊन रोमांचित,
चमकून प्रकाशांत अन् आनंदांत जावे वाहात
अवघ्या भूलोकांत एका दिशेंतून अन्य दिशेप्रत
उत्तर दक्षिणेला, पूर्व पश्चिमेस;
शेवाळांत, हिरवळींत अन् तृणांत
शाखांत, वल्कलांत अन् पर्णराजींत
रसमय व्हावे, रहस्यमय जीवनरसाने,
जावे स्पर्शून करांगुलीच्या आंदोलनाने
सोनेरी केसरांनीं नमलेल्या शेतांना;
कराव्या परिपूर्ण, गुप्तपणे
नवपुष्पांच्या पाकळ्या सोनेरी चित्रणाने
सुधा सुगंधाने मधुबिंदूनीं;
व्याप्त करून नीलिम्याने पाणी महासागरांचें
करावे नृत्य अनंत कल्लोळगीतांनीं
तीरातीरावर स्तब्ध धरणीच्या
करावा प्रसार गीतांचा हेलावत उल्लासाने
तरंगातरंगावरून दिशादिशांतून;

अंधरावें स्वतःला शुभ्र उपरण्यासमान
 हिमगिरीच्या शिखरावर
 निष्कलंक धुक्याच्या
 उत्तुंग निर्जनस्थानीं निःशब्द एकांतांत.

उसळत आहे निर्झरासमान इच्छा जी नकळत
 गुप्तपणें मनीं माझ्या दीर्घकाळ,
 वाटतें तिला ओसंडावें करून हृदय परिपूर्ण
 अभिषेकावें तुला
 उसळत्या उद्दाम मुक्त उदार प्रवाहानें;
 करून बंधमुक्त त्या व्यथित वासनेला
 पाठवूं कसा शतलक्ष धारांनीं
 देशोदेशीं दिशादिशांतून अंतर भेदून.
 बसून मात्र घराच्या कोपऱ्यांत
 करीत आहे अध्ययन सदा लोभी मनानें
 केले आहे भ्रमण कोणीं देशोदेशीं कुतूहलानें,
 करीत आहे प्रदक्षिणा तुला त्यांच्या संगें
 मनोमन विणत जाळें कल्पनेचें.

दुर्गम दूर देश
 पथशून्य तरुशून्य मैदान सीमाहीन,
 महातृष्णेची रंगभूमि,
 कडक उन्हानें सुयांसारख्या खुपतात नेत्रांना
 धगधगत्या वाळूच्या राशी;
 क्षितिजाप्रत विस्तारलेल्या जणूं वाळूच्या शय्येवरतीं
 तळमळते वसुंधरा तप्त देहानें पडून तापानें फणफणलेली;
 उष्ण श्वास अग्निज्वाळेसमान,
 शुष्क कंठानें, विनासोबत, निःशब्द, निर्दय.
 वसून घराच्या खिडकीमध्ये कित्तीक दिवस
 चितारलीं आहेत दृश्यें मनांत

दूरदूरचीं पाहात समोर; —

चारी दिशांना पर्वतमाला

मध्यभागीं निळें सरोवर

निस्तब्ध निर्जन स्फटिकनिर्मळ,

लहान लहान मेघ मातृस्तनपानरत शिशूसमान

पहुडले आहेत शिखरांना विलगून;

दिसते दूर हिमरेषा

दृष्टीला अडविणाऱ्या निळ्या गिरिराजींच्या शिखरांवरतीं,

उभारले आहेत रांगारांगांनीं

निश्चल निषेध जणूं स्वर्ग भेदून

योगमग्न धूर्जटीच्या तपोवनाच्या दारीं.

केले आहे अमण मनोमन दूर

सागरापल्याड ध्रुवांच्या प्रदेशांत—

घेतले आहे धरेनें जेथें चिरकुमारीव्रत,

लेऊन हिमवस्त्र, निःसंग, निस्पृह,

त्यजून सर्व अलंकार;

दीर्घ रात्रीच्या अखेरीं शब्दशून्य संगीतविहीन,

येते रात्र कोणी, नसे परि झोंपणारे,

जागती जे अनिमेष अनंत आकाशांत निद्रातंद्राहीन

शून्यशय्येवर पहुडलेल्या मृत-पुत्र मातेच्या समान.

वाचतो जेवढीं नांवे नवीन देशांचीं,

ऐकतो वर्णनें वैचित्र्यपूर्ण,

पुढें सरून मन पाहातें स्पर्शियातें सारें.—

समुद्रकिनारीं निळ्या डोंगरांच्या कोंदणांत एखादें गांव,

वाळत आहेत जाळीं तीरावर

फडफडतात शिडे, पकडत आहेत धीवर मासे,

पर्वतमार्गानें कृश सरिता

येते वाहात अतिकष्टानें नागमोड्या चालीनें,

इच्छितो, हृदयाशीं कवटाळावे

तें घरटें माणसांचें एकांतांतील
 सुखावणारें डोंगराच्या वक्षावरतीं वोलकें लाटांनीं.
 मनांत येतें, करावें आपलेंसैं जें कांहीं जेथें कुठें असेल;
 विरघळवून स्वतःला नदीच्या प्रवाहांत
 दोन्ही तीरांवरील नव्या नव्या गांवांना
 पुरवावें पाणी तहान शमविण्या,
 जावें गुणगुणत मधुगीतें रात्रंदिवस;
 पृथ्वीच्या मध्यभागीं उदयसमुद्रापासून
 विस्तारून स्वतःला अस्तसिंधूपर्यंत,
 उत्तुंग पर्वतराजींवर

व्हावें विराजमान आपल्या दुर्गम रहस्यामध्ये;
 कठिण पाषाणांच्या छातीवर, तीव्र हिमवान्यांत
 करावें उन्नत गुपचूपपणें
 नवीन-नवीन मानवजातींना.
 इच्छितों मनोमन, राहावें जोडून नातें स्वकीयतेचें
 देशोदेशींच्या बांधवांसंगें;
 पिऊन सांडणीचें दूध वाळवंटांत
 व्हावें अरबी दुर्दम्य स्वतंत्र;
 तिबेटच्या पर्वतांत संपर्कहीन पाषाणपुरींत
 करावी परिक्रमा बौद्ध मठांतून.
 द्वाक्षारससेवी पारसिक गुलाववनांत राहाणारे,
 अश्वारूढ तार्तर निर्भय,
 शिष्टाचारदक्ष तेजस्वी जपानी,
 प्रवीण प्राचीन चिनी कार्यरत रात्रंदिस—
 वाटें जन्मावें सर्वांच्या घरोघर.

निरोगी, बलवान हिंस्र नग्न रानटीपणा—
 नाहीं कोणताहि धर्म-अधर्म, नाहीं कांहींच प्रथा,
 नाहींत कोणत्याहि अडचणी-बंधनें, नाहीं चिंता-ताप,
 नाहींत कांहीं द्विधाद्वंद्वें, नाहीं आपपर भाव

वाहातो रात्रंदिस मुक्त जीवन प्रवाह
 करीत आघात समोर, साहत आघात निर्भयपणे;
 पश्चात्तापजर्जर मनानें व्यर्थ क्षोभानें
 नाही वळून पाहात भूतकाळाकडे,
 नाही पाहात भविष्यकाळाकडे मिथ्या दुराशेनें,
 वर्तमानकालीन तरंगांच्या माथ्यावर.
 करीत नृत्य सरती पुढें आवेगानें होऊन उल्लसित—
 तें उच्छृंखल जीवन, प्रिय वाटतें तेंहि,
 वाटतें कैकदां त्याच प्राणशक्तीच्या वादळांत
 जावें वेगानें निघून पूर्ण शिडानें लहानशा नौके समान.

हिंस्र जंगली वाघ आपल्या प्रचंड बळानें सहज लीलेनें
 वाहातो आपलें विशाल शरीर,
 देह त्याचा दीप्त उज्ज्वल
 अरण्यमेघांतील प्रच्छन्न अग्नीच्या वज्रासमान,
 रुद्र मेघगर्जनेनें
 झेपावतो शिकारीवर अनपेक्षित विद्युद्वेगानें;
 तो विनासायास महिमा, तो हिंसातीव्र आनंद,
 तो गर्विष्ठ गौरव,
 वाटतें, एकवार घ्यावा त्याचा स्वाद.
 इच्छितों वारंवार शमविण्या वासना
 विश्वाच्या सर्व पात्रांतून
 करावी प्राशन आनंदमदिरा नवनवीन धारांनीं.

हे सुंदरी वसुंधरे,
 पाहून तुझ्याकडे कितीक वेळां
 गायिलीं आहेत गीतें माझ्या हृदयानें उत्कट उल्लासानें.
 आलें आहे मनीं, धरावा कवटाळून या हृदयाशीं
 तुझा कटिभाग समुद्रमेखलाशोभित;
 प्रभातकालीन उन्हासमान अनंत सीमाहीन

व्यापून दश दिशांना—

अरण्यांत पर्वतांवर कंपित पानांच्या आंदोलनांवर
करावें नृत्य अविरतपणें.

चुंबून दरएक फुलाची कळी

आलिंगून सघन कोमल श्यामल हिरवळी,

आंदोलावें दरएक तरंगावर

दिवसभर आनंदाच्या हिंदोळावर.

रात्रीं हलकेंच निःशब्द पावलांनीं

विश्वव्यापी निद्रेच्या रूपानें

तुझ्या साऱ्या पशुपक्ष्यांच्या नेत्रांवरून

फिरवावी करांगुली हळुवारपणें,

दरएक शय्येंत, प्रत्येक घरट्यांत,

करून प्रवेश घराघरांत, दरएक गुहेंत,

विस्तीर्ण पदरासमान विस्तारून स्वतःला

आच्छादावें विश्वभूमीला स्निग्ध अंधारानें.

तूं माझी पृथ्वी बहुत वर्षांची.

मिसळून मला तुझ्या मातीसंगें

अनंत गगनांत अश्रांत चरणांनीं

केल्या तूं प्रदक्षिणा सूर्यमंडळाला

असंख्य रात्रंदिस युगानुयुगें;

उगवली आहे माझ्यांत तुझी हिरवळ

उमललीं आहेत फुलें राशी-राशींनीं.

वर्षावि केला आहे तरराजींनीं

पानांचा, फुलाफळांचा, सुगंध परागांचा.

यास्तव आज

बसून एकाकी विमनस्कपणें पद्मातीरीं

पाहात समोर मुग्ध नेत्रांनीं

अनुभवतों सर्वांगीं सर्वान्तःकरणीं—

कसे रोमांचत असतात तृणांकुर तुझ्या मातींत,

तुझ्या अंतरीं रात्रंदिस
 संचारते कोणती जीवनधारा,
 पुष्पकळ्या कोणत्या अंध आनंदभरांत
 आंदोलतात उमलून सुंदर देठांवर,
 तृणलता झाडे-झुडपे
 किती गूढ रोमांचांनीं, किती मूढ आनंदरसांनीं
 हर्ष पावतात नव्या उन्हांत
 स्तनपानानें श्रमलेल्या, मन तृप्त झालेल्या
 सुखस्वप्नानें हंसणाऱ्या शिशूसमान.

यास्तव आज

बसतात जेव्हां शारदीय किरणें पक्व केसरांच्या सोनेरी
 शेतांवर

थरथरतात, वाऱ्यानें माडांचीं झावळें उन्हांत चकाकत,
 जागते व्याकुळता अतीव उत्कट—
 असावा स्मरत तो दिवस जेव्हां
 मन माझे होते व्यापून जळीं स्थळीं,
 अरण्याच्या पर्णगृहांत, आकाशाच्या नीलिम्यांत.

साद देई जणूं मला अखिल भुवन
 अव्यक्त निमंत्रण स्वरानें शतशत वेळां
 त्या वैचित्र्यपूर्ण विशाल क्रीडागृहांतून
 कानीं येतो जणूं मिश्र सळसळीसमान परिचित आवाज
 चिरकालीन सौंगड्यांच्या लक्षावधि आनंद लीलांचा.
 माघारीं घे तेथें मला आणखी एकवार.

दूर कर विरह वारंवार जो जागतो मनांत

पाहातो जेव्हां समोर संध्याकालीन किरणांत विशाल निर्जन
 मैदान.

परततात जेव्हां गाई दूर गुरचरणांतून
 उधळीत धूळ मैदानांतील वाटेवरून,
 उठूं लागतात धुराच्या रेषा

वृक्षांनीं वेढलेल्या गांवांतून सायंकालीन निळ्या आकाशांत,
 दूर दिसतो चंद्र जेव्हां
 मंदगति श्रांत पथिकासमान
 नदीकांठीं जनशून्य वाळूच्या तीरावर;
 येई मनांत मीहि एकाकी प्रवासी निर्वासित,
 धांवत सुटतो पसरून बाहू
 सामावण्या अंतरीं बाह्यसृष्टीला—
 ह्या आकाशाला, ह्या धरणीला,
 या नदीवरील शुभ्र शांत सुप्त ज्योत्स्नाराशीला.
 कांहींच येईना स्पर्शतां मला,
 शून्यांत पाहात राहातो मात्र विषादव्याकुल.
 फिरून घे मला या समग्रतेत
 अंकुरते, उमलते, मोहरते जीवन जेथून रात्रंदिस
 शतसहस्र रूपांनीं.
 झंकारते गीत शतलक्ष सुरांनीं,
 हिंदोळते हर्षनृत्य असंख्य तरंगांतून,
 होते प्रवाहित चित्त भावस्रोतांत,
 घुमते बांसरी छिद्राछिद्रांतून;
 आहेस उभी तूं श्यामल कामधेनु,
 दोहतात तुला सहस्र बाजूंनीं
 तरुलता पशुपक्षी किती अगणित
 तहानलेले प्राणी सारे;
 वरसतो आनंदरस कितीक रूपांनीं
 ध्वनिप्त होतात दशदिशा कल्लोळगीतांनीं
 समग्रतेचा तो वैचित्र्यपूर्ण आनंद अवघा
 चाखीन एकाच क्षणीं एकत्र येऊन सर्वासमवेत.
 जोड मिळून माझ्या आनंदाची
 होणार नाही का अधिक श्यामल तुझी अरण्यराजि ?
 संचारणार नाही का नवीन किरणकंपन

प्रभातकालीन प्रकाशांत ?

मुग्ध भावांनीं माझ्या आकाश-पृथ्वीतल
 होतील चित्रित हृदयाच्या रंगांनीं—

दर्शनानें ज्याच्या स्फुरेल कविता कवीच्या मनांत,
 स्पर्शील भावावेग प्रेमिकांच्या नेत्रयुगलांना,
 स्फुरतील गीतें अवचित पक्ष्यांच्या मुखांना.

हे वसुधे, सहस्रांच्या सुखांनीं
 रंगलें आहे तुझें सर्वांग.

प्राणधारा किती वारंवार भूषवून तुला
 झाली आहे प्रवाहित

परतली आहे आपल्या जीवनांत,
 मिसळलें तिनें तुझ्या मातींत अंतरींचें प्रेम;

गेली आहे लिहून अमाप कांहीं,
 आंथरलीं तिनें दिशा-दिशांत

किती आलिंगनें व्याकुळ हृदयाचीं,
 तिच्या संगें अवघी प्रीति माझी मिसळून यत्नपूर्वक

रंगवीन तुझा पदर सजीव रंगांनीं;
 सजवीन तुला अर्पून सर्वस्व माझें

माझीं गीतें नदी-प्रवाहांत

ऐकण्या मिळतील का कोणाला मुग्ध कानांनीं किनाऱ्यावरून ?

हास्य माझें उषाप्रकाशांत

पाहूं शकेल का कोणी मर्त्यलोकवासी निद्रेनंतर ?

शतवर्षानंतर या सुंदर अरण्याच्या पर्णराजीवर

होणार नाहीत का कंपित माझे प्राण ?

घरोघर अगणित नरनारी

चिरकाल मांडतील खेळ संसाराचा,

जराहि उरणार नाहीं का मी त्यांच्या प्रीतींत ?

अवतरणार नाहीं का त्यांच्या चेहऱ्यांवर हास्यासमान,

सर्वांगीं त्यांच्या रसमय यौवनरूपानें,

त्यांच्या वसंतकाळीं अवचित सुखासमान,
 त्यांच्या मनाच्या सांदी-कोपऱ्यांत
 नवीन उत्सुक प्रेमाच्या अंकुररूपानें ?
 हे मातृभूमि,
 सोडून देणार कां तूं सर्वस्वीं मला,
 मातीचें थोर बंधन युगानुयुगांचें
 होणार कां विच्छिन्न अकस्मात् ?
 जाणार कां मी निघून
 सोडून लक्षावधि वर्षांचें तुझें स्निग्ध वक्षस्थळ ?
 नाहीं का आकर्षणार मला चहूंकडून
 या साऱ्या तरुलता, पर्वत, नद्या, वनें,
 हें आकाश सुनील चिरकालीन,
 हा जीवनानें परिपूर्ण उदार वायु,
 हा जागृत प्रकाश,
 अन् अवघ्या प्राण्यांच्या अंतरांत गुंफलेली जीवसृष्टि ?
 करीत भ्रमण तुझ्या भोंवतीं,
 होईन विराजमान तुझ्या स्वकीयांत,
 कीटक, पशुपक्षी, लता, झाडे-झुडुपे यांच्या रूपानें
 साद देऊन वारंवार मला ओढशील तुझ्या प्राणतप्त वक्षांशीं,
 युगानुयुगे जन्मजन्मांतरीं देऊन स्तन मुखांत
 शमविशील जीवनाच्या लक्षावधि क्षुधा
 स्तन्यरसाची पाजून सुधा लक्षावधि आनंदरूपानें
 संपूर्णतेनें, गाढ स्नेहानें.
 त्यानंतर धरित्रीचा मी तरुण पुत्र
 जाईन बाहेर अतिदुर्गम मार्गानें जगाच्या महाप्रदेशांत
 अति दूर दूरांतरीं तारकांच्या देशांत.
 मिटली नाहीं अजून आशा,
 अजूनहि तुझ्या स्तनामृताची तहान
 जाणवते माझ्या मुखांत,

अजूनहि तुझ्या मुखदर्शनानें
 तरळते नेत्रांत सुंदर स्वप्न,
 अजूनहि सरपुरतें उपभोगलें नाहीं कांहींच तुझें.
 आहे सारेंच रहस्यपूर्ण,
 गवसेना अनिमेष नेत्रांना विस्मयाचा अंत,
 वक्षाला बिलगत्या बालकासमान
 न्याहाळत आहे चेहरा तुझा.
 हे जननी, घे ना मला दृढ बंधनांत
 कवटाळून तुझ्या बाहुपाशांत—
 दे ना मला स्थान तुझ्या हृदयांत
 तुझ्या विपुल प्राणशक्तीच्या वैचित्र्यपूर्ण सुखाचा निर्झर
 उसळतो जेथून
 ने मला त्या रहस्यपूर्ण स्थानीं—
 नको ठेवूस दूर.

११ नोव्हेंबर १८९३

‘ सोनार तरी ’

निरुद्धेश यात्रा

हे सुन्दरी, आणखी किती दूर मला घेऊन जाणार आहेस ?
सांग कोठल्या तीराला तुझी सोन्याची नाव लागणार आहे ?
हे विदेशिनी, जेव्हां मी (असें) विचारतो तेव्हां,
हे मधुरहासिनी, तूं फक्त हंसतेस—
तुझ्या मनांत काय आहे कोण जाणे, कांहीं मला कळत नाहीं.
न बोलतां तूं बोट उचलून दाखवितेस,
अपार सागर क्षुब्ध होऊन उसळत आहे.
दूर पश्चिमेला आकाशाच्या कोपऱ्यांत सूर्य बुडत आहे.
काय आहे तेथें ? कशाच्या शोधांत आपण चाललों आहोंत ?
हे अपरिचिते, सांग पाहूं मला, तुला विचारतो—
जिथें ती संध्येच्या कांठावर दिवसाची चिंता पेटली आहे,
तरल अग्नीप्रमाणें पाणी झळाळत आहे,
आकाश विरघळून जात आहे,
दिग्बधूंच्या नयनांत अश्रुजल चमकत आहे,
तेथें का तुझें घर आहे ?—
लाटांनीं गरजणाऱ्या सागराच्या पार,
मेघांनीं चुंबिलेल्या अस्ताचलाच्या पायथ्याशीं ?
मजकडे पाहून तूं फक्त हंसतेस, कांहींच बोलत नाहीस.
घू घू करीत वारा सतत दीर्घ श्वास सोडीत आहे.
आंधळ्या आवेगांत (सागर) जल (लहरींच्या) उच्छ्वासांनीं
गर्जना करीत आहे.
गडद निळें पाणी संशयानें भरून गेलें आहे,
कोठल्याहि दिशेकडे पाहिलें तरी तीर दिसत नाहीं,
जणूं अपार रुदन जगताला बुडवून आंदुळत आहे.
त्याच्यावर सोन्याची नाव चालली आहे
तिच्यावर संध्याकालीन किरण पडत आहेत,—
तिच्यामध्ये बसून हे निःशब्द हास्य कां हंसते आहेस ?

मला कांहीं समजत नाहीं, कशासाठीं तुझी ही लीला चालली आहे ?
जेव्हां प्रथम तूं हांकारलेंस— ' कोण येतंय् बरोबर '—
तेव्हां नव्या प्रभातीं मी एकवेळ तुझ्या नेत्रांकडे पाहिलें.
समोर हात लांब करून तूं पश्चिमेकडील असीम सागर दाखविलास,
आशेप्रमाणे चंचल प्रकाश पाण्यावर कंपित होत होता.
तेव्हां नावेत चढून मीं विचारलें—
तेथें नवजीवन आहे काय ?
आशेचें स्वप्न तेथें सोनेरी फलरूपानें सफल होणार आहे काय ?
मुखाकडे पाहून एक शब्दहि न बोलतां फक्त हंसलीस.
त्यानंतर कधीं मेघ आले आहेत, कधीं सूर्य उगवला आहे—
केव्हां सागर क्षुब्ध आहे, कधीं शांतचित्स्वरूप दिसत आहे.
काळ लोटत आहे, शिडांत वारा भरत आहे,
सोन्याची नाव कोठें चालली आहे ?
पश्चिमेकडे पाहातां तों सूर्य अस्ताचलाकडे कलत आहे.
ह्या वेळीं तुला पुन्हां एकदां विचारतो—
तेथें मधुर मरण आहे काय ?
आहे का शांति, आहे का निद्रा अंधकाराच्या तळाशीं ?
एक शब्दहि न बोलतां तूं डोळे वर करून हंसतेस.
आतां इतक्यांत अंधारी रात्र पंख पसरून येईल,
सांध्य आकाशांतील सोनेरी प्रकाश झांकला जाईल.
केवळ तुझ्या शरीरांतील सुगंध वाहात आहे,
केवळ पाण्याचा कलरव कानीं येत आहे.
वाच्यानें उडून तुझा केशभार (माझ्या) अंगावर पडत आहे,
हृदय विकल झालें आहे, शरीर विवश बनलें आहे,
तुला हांक मारून अधीरपणानें म्हणेन—
' कोठें आहेस ग तूं, जवळ येऊन स्पर्श कर !'
तूं एक शब्द बोलणार नाहीस,
तुझें निःशब्द हास्यहि मला दिसणार नाहीं.

आतां मला परत फिरव

जगामध्ये सर्वजण अष्टौप्रहर शेंकडों कर्मांमध्ये रत असतांना फक्त तूच अनिर्वध पळपुट्या मुलाप्रमाणें, भर दुपारीं माळावर एकाकी विषण्ण तरुछायेमध्ये दूर वनांतील सुगन्ध वाहून आणणाऱ्या मन्द, क्लान्त, तप्त वाऱ्यावर सबंध दिवसभर बांसरी वाजवीत राहिलास. अरे, तू आज ऊठ. कोठें तरी आग लागली आहे. जगांतील लोकांना जागविण्याकरितां कोणांचा तरी शंख निनादला आहे. भोंवतालची सारी पोकळी कोठून तरी येणाऱ्या क्रन्दनाच्या ध्वनीनें भरून गेली आहे. कोणत्या अंधाऱ्या कारागृहामध्ये वन्धनानें जर्जर झालेली अनाथिनी साह्य मागत आहे ? स्थूलकाय अपमान दुर्वळांच्या हृदयांतील रक्त शोषून लाखों मुखांनीं त्याचें पान करीत आहे. स्वार्थोद्धत अन्याय वेदनेचा उपहास करीत आहे. संकुचित, भयभीत, क्रीतदास छद्मवेशानें लपत आहेत. हे जे सगळेजण नतशिरानें मूकपणें उभे आहेत त्यांच्या म्लान मुखांवर शेंकडों शतकांच्या वेदनेची करुण कथा लिहिलेली आहे. खांद्यावर जेवढें ओझें लादलें जाईल तेवढें सारें जिवांत जीव असेपर्यंत ते धीरे धीरे वाहून नेतात. त्यानंतर आपल्या वंशजांना पिढ्यान्पिढ्या वाहण्यासाठीं तें ओझें ते देऊन जातात. ते नशिवाला बोल लावीत नाहीत, परमेश्वराची निंदा करीत नाहीत, मानवांना दोष देत नाहीत, त्यांना क्षोभ माहीतच नाही, केवळ चार शितें ओरवाडून ते आपले कष्टानें क्षीण झालेले प्राण कसे-बसे वांचवितात. तीं चार शितें देखील जेव्हां कोणी त्यांच्यापासून हिरावून घेतो, गर्वान्ध निष्ठुर अत्याचारानें त्यांच्या प्राणावर आघात करतो तेव्हां न्यायाच्या आशेनें कोणाच्या दारीं जाऊन उभे राहावें तें त्यांना कळत नाही. दीन दरिद्रांच्या भगवानाला अखेरची हांक मारून, दीर्घ उसासा टाकून ते निःशब्दपणें मरून जातात. या सर्व मूढ, म्लान, मूक मुखांना वाणी दिली पाहिजे, या सर्व श्रान्त गुष्क, भग्न, हृदयांमध्ये आशेचा ध्वनि दुमदुमविला पाहिजे. गर्जून म्हटलें पाहिजे कीं, “ तुम्ही सर्वजण एक क्षणभर मस्तक उंच करून एकत्र उभे राहू पाहू. ज्याच्या भयानें तुम्ही भयभीत झालेले आहांत तो अन्याय तुमच्यापेक्षांहि भ्याड

आहे. तुम्ही ज्या क्षणीं जागे व्हाल त्याच क्षणीं तो पार पळून जाईल, तुम्ही जेव्हा त्याच्यासमोर धीटपणे उभे राहाल त्याच क्षणीं तो रस्त्यांतील कुत्र्याप्रमाणे संकोचाने व भीतीने कुठल्या कुठे नाहीसा होईल, ईश्वराने त्याच्याकडे पाठ फिरविलेली आहे, त्याला कोणाचेच साह्य नाही. तो तोंडाने नुसती पोकळ वडवड करीत असतो. आपली स्वतःची हीनता त्याला मनोमन पटलेली आहे. ”

हे कवि, तर मग उठ, ये. तुझ्यामध्ये प्राण असेल तर तो वरोवर घे, त्याचे आज दान कर. केवढे मोठे दुःख, केवढी मोठी व्यथा-कष्टाने भरलेले हे समोरचे मानवी जग केवढे दरिद्री, गूण्य, किती क्षुद्र, वद्ध व अन्धकारपूर्ण आहे ! अन्न हवे, प्राण हवा, प्रकाश हवा, मुक्त वायु हवा, बल हवे, स्वास्थ्य हवे, आनन्द-उज्ज्वल दीर्घायुष्य हवे, साहसाने विस्तारलेली छाती हवी. हे कवि, या दैन्यामध्ये पुनः एकदां तू स्वर्गामधून आत्मविश्वासाची प्रतिमा घेऊन ये.

हे रंगमयी कल्पने, आतां मला तू परत फिरव. मानवजीवनाच्या तीरावर घेऊन जा. आतां वाऱ्या-वाऱ्यावर. तरंगा-तरंगावर मला तू झुलवीत ठेवू नकोस. मोहिनी मायेमध्ये मला भुलवून ठेवू नकोस. स्वतःच्याच विजन, विषादघन, अन्तःकरणाच्या निकुंज छायेंत मला यापुढे बसवून ठेवू नकोस. दिवस चालला, संध्या समीप येत आहे. अन्धकार साऱ्या दिशांना झांकून टाकीत आहे, निराशेने भरलेल्या उदास वाऱ्याच्या रूपाने निःश्वास सोडून वन क्रंदन करीत आहे. येथून मी वाहेर पडलों— उन्मुक्त आकाशाच्या खाली, धुळीने भरलेल्या राजपथावर, जनतेच्या मध्ये ! कोठे जातोस, हे पान्था, तू कोठे जातोस ? मी अगदीं अपरिचित आहे. माझ्याकडे वळून पाहा. तुझे नांव मला सांग. माझ्यावर अविश्वास करू नकोस. वास्तव सृष्टीला सोडून असलेल्या सृष्टीमध्ये मी पुष्कळ काळपर्यंत एकाकीपणे रात्रंदिवस वास केलेला आहे. म्हणून माझा वेश असा विचित्र आहे. माझे आचरण नूतनतर आहे. म्हणूनच माझ्या नेत्रांवर निद्रेची झांपड आहे. माझ्या हृदयांत क्षुधानल पेटलेला आहे.— जेव्हा या जगांत मी प्रवेश केला, तेव्हा जगन्मातेने मला केवळ ही खेळण्याची बांसरीच दिली. ती बांसरी वाजवीत वाजवीत आपल्याच सुरावर सुग्ध होऊन मी जगत्-सीमा ओलांडून दूर एकान्त स्थानीं निघून गेलों. त्या

चांसरीमधून जे सूर मी शिकलों आहे त्यांच्या उद्रेकानें जर ही गीतशून्य विषाद नगरी मी दुमदुमून टाकूं शकलों, मृत्युंजयी आशेच्या संगीतानें निष्क्रिय जीवनाचा एक कोपरा केवळ एक क्षणभर तरंगित करूं शकलों— दुःखाला जर वाणी लाभली, अंतरांतील गभीर पिपासा निद्रेंतून स्वर्गाच्या अमृतासाठीं जागी झाली— तर माझे गान धन्य होईल. शत शत असन्तोषांना महागीतामध्ये मुक्ति लाभेल.

काय गाणार ? काय ऐकविणार ? तूं असें म्हण कीं, आपलें स्वतःचें सुख मिथ्या आहे, आपलें स्वतःचें दुःख मिथ्या आहे. जो स्वार्थमग्न मनुष्य बृहत् जगताच्या बाबतींत उदासीन असतो त्याला कसें जगावें हें कधींच कळलेलें नसतें. महाविश्वाच्या जीवन तरंगावर नाचत नाचत सत्याला ध्रुवतारा बनवून निर्भयपणें धावावें लागेल. मी मृत्यूला भीत नाहीं. दुर्दिनांतील अश्रुजलधारा मस्तकावर कोसळतील, त्यांमधूनच ज्याला जन्मानुजन्मापासून जीवनसर्वस्वधन अर्पिलें आहे, त्याच्याकडे मी अभिसारासाठीं जाईन. कोण तो ? तो कोण तें मला माहीत नाहीं. त्याला मी ओळखत नाहीं— केवळ एवढेंच जाणतो कीं त्याच्यासाठीं रात्रीच्या अंधकारांत वादळ, पाऊस, विद्युत्पात होत असतां मानवयात्री अन्तरींचा दीप तेवत ठेवून सावधपणें एका युगापासून दुसऱ्या युगाकडे चालला आहे. केवळ एवढेंच जाणतो कीं ज्यानें कानांनीं त्याचें आव्हान-गीत ऐकलें आहे तो निर्भय अंतःकरणानें संकटाच्या वावटळीमध्ये धांवला आहे, त्यानें सर्वस्वाचें विसर्जन केलें आहे, छाती पुढें करून छळ झेलला आहे, मृत्यूचें गर्जन त्यानें संगीताप्रमाणे ऐकलें आहे. अग्नीनें त्याला जाळलें आहे, सुळानें त्याला विद्ध केलें आहे, कुन्हाडीनें त्याला छिन्न केलें आहे. आपल्या सर्व प्रिय वस्तूंचें निःशंकपणें इन्धन बनवून त्याच्यासाठीं तो जन्मभर होमाग्नि प्रज्वलित करित राहिला आहे. आपलें हृदय चिरून रक्तकमलाच्या अर्घ्य-उप-हारानें मरणामध्यें आपले प्राण (जीवन) कृतार्थ करून भक्तिभावानें त्याची अखेरची पूजा केली आहे. मी असें ऐकलें आहे, कीं त्याच्यासाठीं राजपुत्रानें विषय-विरागी व रस्त्यावरील भिकारी बनून फाटकी कंथा पेहेरली होती. त्या महाप्राणानें क्षणो-क्षणीं जगाकडून क्षुद्र छळ सहन केला आहे, त्याच्या पायांमध्ये दररोजचे कुशांकुर घुसले आहेत, मूढ विद्वन्मन्यांनीं त्याच्यावर अविश्वास दाखविला

आहे, अतिपरिचयाच्या अवज्ञेनें प्रियजनांनीं त्याचा परिहास केला आहे— अंतरांत निरुपम सौंदर्यप्रतिमा धारण करून नीरवपणे, करुण नेत्रांनीं तो क्षमा करून गेला आहे. त्या परमात्म्याच्या पायांवर मानवंतांनीं आपला मान समर्पित केला आहे, धनवंतांनीं धन अर्पिलें आहे, वीरांनीं आत्मप्राण समर्पिले आहेत, त्यालाच उद्देशून कवींनीं लाख-लाख गाणीं रचलीं आहेत व तीं देशोंदेशीं पसरवून दिलीं आहेत. मी केवळ एवढेंच जाणतो कीं त्याचाच महान् गंभीर मंगलध्वनि समुद्रांत व समीरांत ऐकूं येतो, त्याच्याच उपरण्याचा पदर नीलाम्बर व्यापून खालीं लोळत आहे, त्याचीच विश्वविजयिनी परिपूर्णा प्रेममूर्ति परमक्षणीं प्रियजन-मुखामध्ये प्रस्फुटित होते. मी केवळ एवढेंच जाणतो कीं त्या विश्व-प्रियेच्या प्रेमाखातर क्षुद्रतेचें बलिदान करून जीवनांतील सारे अपमान दूर टाकून द्यावे लागतील, उन्नत मस्तक उंच उचलून समोर उभें राहावें लागेल—असें मस्तक, ज्याच्यावर भयानें कांहीं लिखाण केलेलें नाहीं, दासत्वाच्या धूलीनें कलंकतिलक लावलेला नाहीं. त्याला अन्तः-करणांत ठेवून जीवनाच्या कांटेरी मार्गावर नीरवपणे, एकाकी, सुख-दुःखांत धैर्य बाळगून एकान्तस्थानीं डोळ्यांतील अश्रू पुसून दररोजच्या कर्मांत प्रतिदिनीं निरलस राहून, सर्वांना सुखी करून चालावें लागेल. त्यानंतर दीर्घ पथ संपल्यावर जीवनयात्रेच्या शेवटीं थकलेल्या पावलांनीं, रक्तानें माखलेल्या वेशानें, एके दिवशीं श्रान्तिहारक शान्तीचा शोध करित मी दुःखहीन घरीं पोचेंन, मन्दस्मित करून प्रसन्न वदनानें महिमालक्ष्मी भक्ताच्या कंठीं वरमाला घालील, तिच्या करकमलाच्या स्पर्शानें सर्व दुःखग्लानि, सर्व अमंगल शांत होईल; तिच्या रक्तिम चरणांवर लोटांगण घालून साऱ्या जन्माच्या रुद्ध अश्रुजलानें तिचे पाय धुऊन टाकीन. चिरसंचित आशा तिच्यासमोर प्रकट करून, आक्रंदन करित जीवनां-तील अक्षमता निवेदन करीन व अनंत क्षमा मागीन. आणि मग कदाचित् दुःखनिशा नाहींशी होईल व एकाच प्रेमानें जीवनांतील सारी प्रेमतृषा तृप्त होईल.

६ मार्च १८९४

‘चित्रा’

ब्राह्मण

छांदोग्योपनिषत्, ४, ४

सरस्वती तीरावरील बऱ्याच्या दाट छायेत सायं-सूर्य अस्तास गेला. रानांतून समिद्भार मस्तकावर घेऊन ऋषिपुत्रगण शांत आश्रमामध्ये परत आले. स्निग्ध, शांत नेत्राच्या शांत होमधेनूना हांका मारून तपोवनाच्या गोशाळेत त्यांनीं परत आणले. सायंस्नान आटोपून पर्णकुटीच्या अंगणांत होमाग्नीच्या प्रकाशांत सर्वजण, गुरु गौतमांच्या भोंवतीं, आसनावर येऊन बसले. शून्य अनंत गगनांत ध्यानमग्न महाशान्ति पसरली होती. नक्षत्रसमुदाय निःशब्द शिष्यांप्रमाणे कुतूहलयुक्त होऊन ओळीने बसला होता. त्या आश्रमाच्या शांततेचा भंग करीत गुरु गौतम म्हणाले, “ वत्सानो, ब्रह्म-विद्या सांगतो, अवधान द्या. ”

इतक्यांत एका तरुण बालकाने आपल्या ओंजळीत अर्घ्य घेऊन त्या अंगणांत प्रवेश केला. ऋषीच्या चरणकमलांवर फलपुष्पे वाहून त्याने भक्तिभावाने नमस्कार केला. आणि तो कोकिळेच्या सुधास्निग्ध स्वराने म्हणाला, “ भगवन्, ब्रह्मविद्या शिकण्याच्या इच्छेने दीक्षा घेण्यासाठी मी आलों आहे. मी कुरुक्षेत्रींचा रहिवासी आहे. माझे नांव सत्यकाम.” स्मित-हास्य करून स्नेहशांत वाणीने ब्रह्मर्षि त्याला म्हणाले, “ सौम्य, तुझे कल्याण असो. तुझे गोत्र काय ? वत्सा, ब्रह्मविद्या शिकण्याचा फक्त ब्राह्मणालाच अधिकार आहे.” बालकाने शांतपणे म्हटले, “ भगवन्, मला गोत्र माहित नाही. आईला विचारून उद्या येईन, अनुज्ञा व्हावी.” असे म्हणून सत्यकामाने ऋषीच्या पायीं प्रणाम केला; आणि तो घोर अंधाच्या रानांतून निघाला. शांत सरस्वतीचा स्वच्छ क्षीण प्रवाह पायीं ओलांडून तीरावरच्या निद्रामग्न गांवाच्या टोंकाला असलेल्या आपल्या आईच्या झोंपडीत त्याने प्रवेश केला.

घरीं एक दिवा जळत होता. जननी जबाला मुलाची वाट पाहात दारांला धरून उभी होती. त्याला पाहिल्यावर हृदयाशीं घेऊन तिने

त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें, आणि त्याला आशीर्वाद दिला. सत्य-कामानें विचारलें, “ आई, सांग ग, माझ्या वडिलांचें नांव काय ? कोणत्या वंशांत माझा जन्म झाला ? दीक्षा घेण्यासाठीं मी गौतमांकडे गेलों होतो, तेव्हां गुरु मला म्हणाले, ‘ वत्सा, ब्रह्मविद्या शिकण्याचा फक्त ब्राह्मणालाच अधिकार आहे. ’ आई, आपलें गोत्र काय ग ? ” ते शब्द ऐकतांच आईनें मान खालीं घातली; आणि मृदु स्वरानें ती म्हणाली, “ तरुणपणीं दारिद्र्याच्या दुःखामुळें मीं अनेकांची परिचर्या करीत असें. त्यांत तूं मला लाभलास. पतिहीन जबालेच्या पोटीं तुझा जन्म झाला. वाळा तुझे गोत्र मला माहीत नाही ! ”

दुसऱ्या दिवशीं तपोवनांतील तरुशिखरांवर नूतन प्रसन्न प्रभात जागृत झाली. सर्व तापस बालक बाष्पस्निग्ध कोमल प्रकाशाप्रमाणें, अथवा भक्तीच्या अश्रुजलानें निर्धूत झालेल्या पुण्यछटेप्रमाणें दिसूं लागले. प्रातःस्नानानें अंगकांति मनोहर झाली आहे, डोक्यावरील जटा भिजून ओल्या चिंब झाल्या आहेत, मुखावर शुचि तेज झळकतें आहे, असे सौम्य-मूर्ति, तेजःपुंज शरीराचे ते कुमार वृद्ध वटाच्या छायेंत गुरु गौतमाभोंवतीं येऊन बसले. विहंगांचें मधुर गायन, मधुपांचा मधुगुंजारव, सरस्वतीचा कलध्वनि, यांची साथ करीत विविध बालकांच्या कंठांतून सम्मीलित सुरानें मधुर, गंभीर, शांत सामगायन चालू झालें.

इतक्यांत सत्यकामानें ऋषींच्या पायाशीं येऊन प्रणाम केला; आणि तो आपल्या विशाल नेत्रांनीं निःशब्दपणें त्यांकडे पाहात राहिला. आचार्यांनीं त्याला आशीर्वाद देऊन विचारलें, “ हे सौम्य, प्रियदर्शन तुझ गोत्र काय ? ” बालकानें मस्तक उभवून उत्तर दिलें, “ भगवन्, माझे गोत्र काय तें मला माहीत नाही. मीं आईला विचारलें तेव्हां ती म्हणाली, ‘ सत्यकाम, मी अनेकांची परिचर्या करीत असें, त्यांत तूं मला लाभलास. पतिहीन जबालेच्या पोटीं तुझा जन्म झाला. तुझे गोत्र मला माहीत नाही. ’ ”

ते शब्द ऐकून मोहळावर खडा मारल्यानें माशा चाळवल्या जाव्यात,

त्याप्रमाणें छात्रगणांत कुजबूज सुरू झाली. सर्व आश्चर्यचकित झाले. निर्लज्ज अनार्यांचा तो उद्धटपणा पाहून कोणी हंसूं लागले. कोणी त्याचा धिक्कार केला. गौतम ऋषि आपल्या आसनावरून उठले, आपले बाहू पसरून त्यांनीं बालकाला आलिंगन दिलें आणि ते म्हणाले, "तात, तूं अब्राह्मण नाहीस; तूं द्विजोत्तम आहेस. सत्यकुलांत तुझा जन्म झाला आहे."

१८ फेब्रुवारी १८९५

'चित्रा'

पुरातन भृत्य

भुतासारखा चेहरा आणि अकलेच्या नांवानें अगदीं आवळ्याएवढें पूज्य. कांहीं हरवले कीं गृहिणी म्हणावयाची, “ हा किशाच चोरटा ! ” उठतां बसतां मीं त्याच्या पितरांचा उद्धार करीं. तो आपलें ऐकलें न ऐकलें करी. त्याला जेवढ्या वेताच्या छड्या बसत तितकें देखील वेतन त्याला मिळत नसे. तरीपण त्याला दर्द नसे. मोठें काम निघालें म्हणजे ‘ किशा ’ म्हणून मोठ्यानें ओरडून मीं त्याला हांक मारावी. किती धांवपळ करा, त्याची ‘ ओ ’ यावयाची नाहीं. सारा गांव त्याला धुंडीत फिरावें. तीन वस्तू दिल्या तर त्याच्याजवळ एक वस्तु राहिल. बाकीच्या कोठें जातील याचा पत्ता नाहीं. एक वस्तु दिली तर क्षणांत त्याचे तीन तुकडे करून आणील. सकाळीं, दुपारीं कोठें वाटेल तेथें झोंप घेत पडावयाचा. मोठा आरडा-ओरडा करून ‘ पाजी ’, ‘ अभागी ’, ‘ गद्धा ’, अशा मी शिव्या देईन तेव्हां दरवाज्याजवळ येऊन हंसत उभा राहावयाचा. तें पाहिलें कीं, माझें पित्त खवळे. पण त्याच्यावरची माया दूर करणें कठिण होतें; फार जुना चाकर होता.

घरधनीण मोठी कडकलक्ष्मी. ती म्हणायची, “ माझ्यानें नाहीं हो निभणार. हें सांभाळा आपलें घरदार ! किशाला घेऊन बसा. सांगितलेलें ऐकत नाहीं. वस्त्र, पात्र, अन्न, आसन सगळें कोठें गेलें कोणास ठाऊक ! पैसा मात्र पाण्यासारखा जातो आहे. बाजारांत गेला कीं, साऱ्या दिवसांत पुनः तोंड दिसेल तर शपथ. थोडी खटपट केली तर किशाशिवाय दुसरा नोकर मिळणार नाहीं वाटतें ? ” हें ऐकून मोठ्या रागानें मी जोरानें धांवून गेलों. त्याची शेंडी धरून त्यास ओढून आणलें आणि त्याला म्हटलें, “ पाजी, चालता हो. आज काढून टाकला आहे तुला. ” धिम्मेपणानें तो निघून गेला. मनांत म्हटलें, “ गेली पीडा. ”

दुसऱ्या दिवशीं उठल्यावर पाहातो तों हुक्का पुढें करून उभा ! प्रसन्न

मुख. कांहीं दुःख नाहीं. मनाला भीति नाहीं. असली बेट्याची अक्कल ! हांकलून लावला तरी जायचा नाहीं. या माझ्या जुन्या चाकराला काय करावें ?

त्यावर्षीं दलालीच्या धंद्यांत अचानक बराच पैसा मला मिळाला. एकदां श्रीवृंदावन करून यावें असें मनांत आलें. कुटुंबाला वाटलें, आपणहि बरोबर यावें. मीं तिची समजूत घातली आणि म्हटलें, “पतीचें पुण्य हेंच सतीचें पुण्य.” (नाहींतर खर्च वाढतो ना !) तिनें दोऱ्या घेऊन गाठोडीं-बोचकीं करकचून बांधलीं आणि कांकणें वाजवीत ट्रंक भरली. नंतर घरधनीण कळवळून म्हणाली, “परदेशांत जातांना किशाला बरोबर नेलांत तर फार हाल होतील हो.” मीं म्हटलें, “अरे राम ! त्याला कोण नेईल ? निवारण येणार आहे माझ्याबरोबर.” आगगाडी निघाली. वर्धमान (बरदान) स्टेशनावर उतरून पाहातों तों आमचे कृष्णकांत प्रशांत मुखानें हुक्का भरून आणीत आहेत ! त्याचा असला दांडगेपणा आणखी कोठवर सहन करावयाचा ? मात्र मी त्याला कितीहि दोष दिला तरी त्या जुन्या चाकराला पाहून मला आनंदच वाटे.

श्रीधाम वृंदावनला उतरलों. डावीकडून—उजवीकडून, पुढून—मागून, पंड्यांनीं घेरलें. एका क्षणांत प्राण कंठीं आले. आम्हीं पांच-सात यात्रे-करूंनीं मिळून मोठ्या स्नेहभावानें एकत्र जागा ठरविली. आतां आपला काळ सुखानें जाईल अशी आशा वाटली; पण कोठल्या ब्रजबाला, कोठल्या वनमाला, कोठला वनमाली हरी आणि कोठला चिर वसंत ? मी वसंत रोगानें (देवी येऊन) बेजार झालों. सोवती सगळे बिऱ्हाड सोडून स्वप्नासारखे पळून गेले. सर्व अंग व्याधीच्या तीक्ष्ण बाणांनीं, देवीच्या दाण्यांनीं भरून गेलें. खोलींत मी एकटाच उरलों. रात्रंदिवस क्षीण स्वरांत हांका मारूं लागलों, “किशा ! ये रे जवळ. शेवटीं इतक्या दिवसांनीं परदेशांत येऊन माझे प्राण जाणार असें मला वाटतें !” माझा तो जुना चाकर रात्रंदिवस माझ्या उशागतीं उभा असे. तो माझ्या तोंडांत पाणी घाली. “बरें आहे ना ?” म्हणून विचारी. माझ्या मस्तकावर आपला हात फिरवी. शांतपणें उभा असे. त्याच्या डोळ्याला

झोप नाहीं कीं मुखांत अन्न नाहीं. वरचेवर म्हणे, “ मालक, तुम्हांला कांहीं भय नाहीं. गांवीं परत जाऊन मालकिणीला परत भेटाल बरें ! ” मला उतार पडून मी उठलों आणि त्याला तापानें पछाडलें. माझी काळ-व्याधि त्यानें आपल्या देहावर ओढून घेतली. दोन दिवस बेशुद्ध स्थितींत गेले; आणि त्याची नाडी थांबली. इतक्या वेळां मी त्याला सोडायला निघालों खरा, पण शेवटीं तोच मला सोडून गेला. पुढें पुष्कळ दिवसांनीं तीर्थयात्रा पुरी करून मी आपल्या घरीं परत आलों. पण माझा चिरसाथी तो पुरातन भृत्य (जुना चाकर) माझ्याजवळ राहिला नाहीं !

२३ फेब्रुवारी १८९५

‘ चित्रा ’

उर्वशी

हे नन्दनवासिनी उर्वशी ! तूं माता नाहीस, कन्या नाहीस, वधू नाहीस, आहेस केवळ सुन्दर लावण्यवती.

बाहेर गायरानांत, थकूनभागून जेव्हा उतरते सांज आपल्या अंगा-भोंवतीं सोनेरी शाल लपेटून, अशा वेळीं कधींहि घरांत व दारांत तूं लावीत नाहीस सांजवात.

निस्तब्ध मध्यरात्रीं दृष्टि खालीं वळवून घुटमळत हळूहळू पावले टाकीत, कंपित हृदयानें, लाजत, हंसतमुख अशी कधींच तूं जात नाहीस विवाहदिनींच्या पतिशय्येकडे !

उदय पावणाऱ्या उषेप्रमाणे अवगुंठनरहित तूं, नाही तुला भीड-संकोच !

हे उर्वशी ! देठ नसलेल्या पुष्पाप्रमाणें आपल्या आपण विकसित होऊन केव्हां बरें तूं प्रस्फुटित झालीस ?

अगदीं पहिल्या वसन्ताच्या प्रभातकाळीं तूं प्रगट झालीस मंथित सागरांतून,

उजव्या हातांत घेतलें होतेंस सुधापात्र, डाव्या हातांत विषकुंभ, तरंगित महासागर तुझ्या पायतळीं पडून होता,

आपल्या लवलवणाऱ्या लक्षावधि फणा खालीं करून, मंत्रशांत भुजंगाप्रमाणें !

तुझी ती कुन्दशुभ्र नग्न कांति ! तें निष्कलंक सौंदर्य ! देवेन्द्रानें तर तुझ्या चरणीं लोटांगण घातलें !

हे अनन्तयौवना उर्वशी !

तूं केव्हां होतीस कोण जाणे बालवयाची, लहानशी कळी !

सागराच्या खोल अंधकारमय तळाशीं कोणाच्या प्रासादांत एकटी बसून माणिक मोत्यांनीं बालपणींचे खेळ खेळलीस ?

रत्नदीपांनीं उजळलेल्या महालांत सागराच्या कल्लोळ संगीताच्या

साथीवर, प्रवालपर्यंकावर निष्कलंक हास्यमुखानें कोणाच्या अंकावर तूं अंगाई केलीस ?

— आणि जागी होऊन जी तूं विश्वापुढें प्रकट झालीस ती तारुण्याची घडविलेली मूर्तिच पूर्ण प्रफुल्लित !

हे अपूर्व सुन्दर उर्वशी !

युगयुगांतरींची तूं आहेस विश्वाची केवळ प्रेयसी !

मुनिगण आपल्या समाधीचा भंग करून तुझ्या पायतळीं ठेवितात तपस्येचें फळ ! तुझ्या कटाक्षानें विद्ध होऊन यौवनमदानें लहरून उठतें अखिल त्रिभुवन ! तुझ्या उन्मादक सुगंधाला (त्या वासानें) अंध झालेला

वायु वाहात नेतो चारी दिशांना ! तुझ्यावर लुब्ध झालेले कवी देहभान विसरून आपलें उन्मत्त काव्यसंगीत गात फिरतात मधुमत्त भृंगाप्रमाणें !

आणि तूं सरलेला पदर न सांवरतां जातेस आपुल्या नूपुरांचा झणत्कार करीत विजेसारखी चंचल !

हे विलोलविभ्रमा उर्वशी !

इन्द्रसेनसभेंत जेव्हां तूं नृत्य करतेस आनंदोत्फुल्ल होऊन,

तेव्हां तुझ्या तालाच्या छन्दा-छन्दावर नाचत उसळतो समुद्रावरील तरंग अन् तरंग, रोमांचित धरित्रीच्या सळसळत्या धान्याच्या पिकावरून घेतलेला फडफडतो पदर.

तुझ्या स्तन-भागावरील हारांतून नभःप्रांगणांत खळ्कन गळून पडतात तारे—

आणि अकस्मात् पुरुषाच्या वक्षामधील चित्त हरवून बसतें स्वतःला आणि नाचूं लागतो पुरुषाच्या रक्ताचा कणन्कण ! नि एकदम एका क्षणांत तुटून पडतो तुझा कंबरपट्टा क्षितिजावर ! आणि गळून पडतें तुझें प्रावरण !

हे भुवनमोहिनी उर्वशी !

स्वर्गलोकांतील उदयाचलावरील तूंच आहेस मूर्तिमान् उषा !

तुझ्या तनूचा सडपातळपणा धुवून निघाला आहे जगाच्या अश्रु-
धारेंत ! तुझ्या चरणाचा आरक्तपणा रंगून निघाला आहे त्रैलोक्याच्या
हृदयरक्तानें ! हे मुक्तवेणी, विवस्त्र सुन्दरी, फुललेल्या विश्ववासनेच्या
कमलाच्या अंतर्भागीं

ठेवले आहेस तुझे चरणपद्म अगदीं हलकेंच,
विश्वाच्या मानसस्वर्गातील नर्तकी ! हे स्वप्नसखी !

हे निष्ठुर वधिरे उर्वशी !

ऐक, ते तुझ्याकरितां दिशोंदिशीं आक्रन्दत आहेत क्रन्दसी (द्यावा
पृथिवी) ! पुरातन आदियुग या जगांत पुन्हां फिरून एकदा अवतीर्ण
होणार आहे का ? अगाध अपार सागरांतून तूं ओल्या चिब केशांनीं
पुन्हां एकदां प्रकट होणार आहेस का ? प्रथम प्रभातींची ती तुझी सुन्दर
तनु पुन्हां एकदां दिसेल का ? निखिल सृष्टीच्या नयनआघातामुळें
तुजें सर्वांग जलबिन्दू ढाळीत पुन्हां आक्रन्दून उठेल का ? अकस्मात्
महासमुद्र अपूर्व संगीतानें तरंगित होणार का ?

हे अस्ताचलवासिनी उर्वशी !

नाहीं, गौरवाचा चंद्र अस्ताला गेला आहे तो फिरून येणार नाही !
म्हणूनच कीं काय आज धरणीतलावर वसन्ताच्या आनन्दाच्या उच्छ्वासांत
कोणाचा तरी चिरविरहाचा दीर्घ निःश्वास मिसळून वाहात येत
आहे ! पौर्णिमेच्या मध्यरात्रीं जेव्हां दाही दिशा परिपूर्ण हास्यानें भरून
राहिल्या असतां, कोठून तरी व्याकुळ करणारा दूरच्या आठवणीचा
वेणुरव वाजत आहे आणि अश्रुधारा गळत आहेत, अशा वेळीं सर्व
प्राणशक्ति आक्रन्दून उठते आणि आशा जागी होते !

हे बन्धनरहित उर्वशी !

स्वर्गाचा निरोप घेतांना

हे महेन्द्रा, माझ्या कंठांतली मन्दारमाला म्लान झाली आहे, निस्तेज भालप्रदेशावरील तेजस्वी ज्योतिर्मय तिलक विझून गेला आहे, पुण्यबल संपुष्टांत आलें आहे. हे देवांनो ! देवींनो ! आज माझा हा स्वर्गाचा निरोप घ्यायचा दिवस. या देवलोकांत लाखों वर्षे मीं मोठ्या हर्षांत घालविलीं. आज या शेवटच्या ताटातुटीच्या क्षणीं स्वर्गाच्या नयनांत लेशमात्र तरी अश्रुरेखा दिसून येईल अशी आशा होती. पण ही हृदयहीन, शोकहीन स्वर्गभूमि नुसती उदासीनपणें पाहात आहे. लाखों वर्षे झालीं तरी तिच्या नेत्राचें पातें लवत नाहीं. स्थानभ्रष्ट, हतप्रभ नक्षत्रांप्रमाणें आम्ही जेव्हां देवलोकांतून धरित्रीच्या अंतहीन जन्ममृत्युप्रवाहांत एका क्षणांत खळकन गळून पडतो, तेव्हां स्वर्गाला किंचित्हि व्यथा होत नाहीं. अश्वत्थशाखेच्या टोंकावरून अगदीं पिकून गेलेलें पान टप्कन् गळून पडत असतांना जितकी चुटपुट त्या अश्वत्थाला लागत असेल तितकीहि व्यथा स्वर्गाला होत नाहीं. स्वर्गाला ती वेदना जाणवली असती, तर विरहाची छाया-रेखा दिसली असती. मर्त्य लोकांतल्या दीपज्योती जशा कोमल दंभविन्दूंच्या धुक्यांत अंधुक दिसतात, तशा स्वर्गातील अमर ज्योती अंधुक दिसल्या असत्या, नन्दनवनांतील तरुराजींच्या निःश्वासाचा मर्मर ध्वनि निघाला असता, मंदाकिनी आपल्या कलकंठानें करुण कहाणी कांठाकांठानें गात गेली असती, संध्या दिवसाच्या शेवटीं येऊन निर्जन मैदानापलीकडील दूर दिगन्ताकडे उदासपणें निघून गेली असती, नक्षत्रांच्या सभेंत निस्तब्ध मध्यरात्रीनें रातकिड्यांच्या 'किर्र' मंत्राचें वैराग्य संगीत ऐकविलें असतें. मधूनमधून सुरनगरींतील नृत्य करणाऱ्या मेनकेच्या कनकनूपुरांचा ताल चुकला असता. उर्वशीच्या स्तनांवर रेललेल्या सुवर्णवीणेंतून, जणूं अन्यमनस्कतेमुळें जोरानें तार खेंचली गेल्या कारणानें निदारुण करुण मूर्च्छनेचे झंकार उठले असते. देवांच्या अश्रुहीन नयनांतून उगीचच पाणी तरंगतांना दिसलें असतें. पतीपाशीं एकासनावर बसलेल्या शचीनें इन्द्राच्या नयनांत असें कांहीं

न्याहाळून पाहिलें असतें कीं जणूं ती आपली पिपासा शमविण्याकरितां जळ शोधित आहे. वायूच्या झोतावरोबर मधूनमधून पृथ्वीवरून धरणीचे दीर्घ निःश्वास वाहात आले असते—नंदनवनांत कुसुममंजरी सरसर गळून पडल्या असत्या !

हे स्वर्गा ! खुशाल राहा सदैव हास्यमुख. देवगणांनो ! स्वस्थपणें करीत बसा आपलें सुधापान. स्वर्ग आहे तुमचें सुखस्थान. आम्ही पडलों प्रवासी. मर्त्यभूमि ही कांहीं स्वर्ग नव्हे. ती आहे मातृभूमि. म्हणूनच तर तिच्याजवळ कोणी दोन दिवस राहून दोन घटका जरी तिला सोडून जाऊं लागलें तर तिच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा झरत असतात. जेवढे म्हणून क्षुद्र, हीनदीन, कंगाल, अपात्र, पापीतापी असतील त्या सर्वांना ती आपले व्यग्र आलिंगनवाहू पसरून आपल्या कोमल हृदयाशीं कवटाळूं पाहाते. धुळीनें माखलेल्या त्या सर्वांच्या तनुस्पर्शानें जननीचें हृदय निवतें. तुमच्या स्वर्गांत अमृत वाहूं दे बापडें ! मर्त्यलोकांत, अनन्त सुखदुःखांनीं मिश्रित असलेली प्रेमधारा आपल्या अश्रुजलानें भूतलाच्या स्वर्गखंडाला सदैव श्यामल बनवीत कायमची वाहूं दे.

हे अप्सरांनो, तुमची नयनज्योति प्रेमवेदनेमुळें कधींहि म्लान न होवो. आज आपली ही शेवटची भेट. — ना कोणाजवळ तुमची प्रेमयाचना, ना कोणासाठीं तुम्हाला खंत वा खेद. जरी माझ्या प्रेयसीनें पृथ्वी-तलावर एका अगदीं गरीब घरांत जन्म घेतला—नदीकांठच्या एखाद्या गांवांत, अश्वत्थछायेखालील आडबाजूच्या झोंपडींत, तरी ती बालिका माझ्याकरितां आपल्या हृदयांत मोठ्या आस्थेनें सुधेचें भाण्डार भरून ठेवील. ती बाला लहानपणीं रोज सकाळीं नदीतीरीं जाऊन शिवमूर्ति तयार करील व पति म्हणून माझी प्राप्ति व्हावी असा तिच्याजवळ वर मागेल व संध्याकाळ झाल्यावर ती नदीच्या प्रवाहांत पाजळना प्रदीप तरंगत सोडून, घाटावर एकटी उभी राहून शंकित, कंपित, हृदयानें, एकाग्र चित्तानें आपल्या सौभाग्याचें गणित करील. नंतर एका सुमंगल क्षणीं चंदनाची उटी कपाळाला लावलेली, रक्त वसन नेसलेली ती संततनयना सनईच्या संगीतांत मोठ्या उत्सवानें माझ्या घरांत प्रवेश

करील. त्यानंतर सुदिनांत, दुर्दिनांत, सुखांत-दुःखांत मला सदैव साथ देणारी, आपल्या करांतील कल्याण-कंकणांनी व सीमन्ताच्या सीमेंतील मंगल सिन्दूरविन्दूनें माझ्या गृहाला सौभाग्य प्राप्त करून देणारी ती माझी गृहलक्ष्मीच बनून राहिल—माझ्या संसारसमुद्राला उधाण आणणारा जणू पौर्णिमेचा चंद्रमाच. देवगणांतो ! मधूनमधून तुमच्या या स्वर्गाचे एखाद्या दूरच्या स्वप्नाप्रमाणे मला स्मरण होईल. एखाद्या अर्धरात्री मी जागा होऊन पाहीन तों निर्मल शय्येवर चंद्राचा प्रकाश पडलेला असेल. प्रेयसी निद्रित, तिचा बाहू शिथिल, किंचित् अस्ताव्यस्त पडलेला असेल. लज्जेची गांठ गळून पडलेली असेल. अशा स्थितींत अलगद घेतलेल्या प्रेमचुंबनाने दचकून जागी झालेली ती मला गाढ आलिंगन देऊन माझ्या वक्षःस्थलावर लतेसारखी विसांवेळ. दक्षिण मलयानिल कुसुमांचा सुगंध वाहून आणिल आणि दूर फांदीवर जागा असलेला कोकिल मधुर पंचमालाप गाईल.

हे दीनहीन मर्त्यभूमि ! हे साश्रुनयन, दुःखातुर, मलिन जननी ! आज पुष्कळ दिवसांनी तुझ्यासाठीं माझे हृदय आक्रन्दन करित आहे. तुझ्या वियोगदुःखाने माझे दोन्ही शुष्क डोळे अश्रूंनी भरून आल्या-वरोवर हा आलस्यतंद्रींतील कल्पना-विलासांप्रमाणे असलेला स्वर्ग अंधुक पुसट छायाचित्राप्रमाणे कुठल्या कुठे विरून गेला. तुझे निळे आकाश, तुझा प्रकाश, तुझी तीं लोकांनीं गजबजलेलीं जनपदे, तुझ्या सिंधुतीरा-वरील लांबच लांब पसरलेले वालुकातट, तुझ्या नील पर्वतांच्या शिखरा-वरील हिमरेखा, तुझ्या तरुराईमधील ते निःशब्द अरुणोदय, तुझ्या नदीपलीकडील त्या शून्य आसमन्तांत अवतरणारी अवनतमुखी संध्या, —हीं सर्वच्या सर्व दर्पणांतल्याप्रमाणे अश्रुजलाच्या बिन्दूंत प्रतिबिंबित झालीं आहेत.

हे पुत्रवियुक्त जननी ! त्या आपल्या शेवटच्या ताटातुटीच्या दिवशीं तुझ्या डोळ्यांतून शोकाश्रुधारा झरत होत्या व त्यांनीं तुझ्या मातृस्तनां-वर अभिषेक केला होता. आज इतक्या दिवसांनीं ते अश्रू सुकून गेले आहेत—तरी पण मी आपल्या मनांत जाणून आहे कीं ज्या क्षणीं मी

तुझ्या घरीं फिरून येईन त्या वेळीं तूं मला आपल्या दोन्ही बाहूंनीं उचलून हृदयाशीं धरशील, मंगल शंख वाजेल, तुझ्या स्नेहाच्या पांखरे-खालीं, तुझ्या सुखदुःखभयपूर्ण प्रेमाच्या संसारांत, तुझ्या गृहांत, तुझ्या पुत्रकन्यांमध्ये मला तूं चिरपरिचिताप्रमाणें सामावून घेशील. त्यानंतर पुढें माझ्या उशाशीं कंपित प्राणांनीं, शंकित हृदयानें वर देवाकडे करुण दृष्टि लावून सारा काळ जागी राहाशील—सारखी याच चिन्तेंत कीं, 'मला मिळालेला ठेवा न हरवो !'

९ डिसेंबर १८९५

'चित्रा'

जीवनदेव

हे अंतरतम,
माझ्या अंतरंगांत येऊन तुझी सगळी तहान
तृप्त झाली का ?
द्राक्षें पिळून काढल्याप्रमाणें, अत्यंत
निष्ठुर अशा दुःखानें हृदय पिळून,
सुखदुःखांच्या लक्षलक्ष धारांनीं
पात्र भरून तुला दिलें आहे.
कितीतरी रंग, कितीतरी सुगंध,
कितीतरी रागिणी, कितीतरी छंद,
गुंफून-गुंफून तुझी प्रेम-शय्या रचली आहे—
तुझ्या क्षणिक खेळासाठीं लागणाऱ्या नित्य
नव्या मूर्ती मीं रोज वासनेचें
सोनें गाळून-गाळून तयार केल्या आहेत.

कुठल्या आशेनें तूं आपण होऊनच मला
वरिलें आहेस, मला माहीत नाहीं.
हे जीवननाथ, माझी रात्र, माझी प्रभात,
माझी क्रीडा, माझें कर्म, तुझ्या एकांतवासांत
तुला आवडलें का ?
वर्षा आणि शरद, वसंत आणि हेमंत या ऋतूंत
जीं गाणीं माझ्या हृदयांत ध्वनित झालीं
तीं काय तूं आपल्या सिंहासनावर एकट्यानेंच बसून ऐकलीं ?
मानसपुष्पें पदरांत खुडून घेऊन
माला गुंफलीस का ? ती गळ्यांत घातलीस का ?
आपल्या मनानें तूं माझ्या यौवनामध्ये
भ्रमण केलेस काय ?

सख्या, माझ्या हृदयामध्ये दोन्ही डोळे रोखून,
काय पाहातो आहेस ?

माझे सारें स्वलन-पतन त्रुटि यांची तूं क्षमा केलीस का ?

हे नाथ, पूजाहीन दिवस, सेवाहीन रात्री,

किती वेळा येऊन परत फिरल्या आहेत.

निर्जन अरण्यांत अर्घ्यपुष्पें विकसित होऊन

गळून गेलीं आहेत.

ज्या सुरावर या वीणेची तार बांधलीस

तो वारंवार उतरून गेला आहे.

हे कवि, तूं रचलेल्या रागिणी मला काय

गातां येणार आहेत ?

तुझ्या वनांत सिंचन करायला जाऊन

सांवलीमध्ये पडून राहिल्यें नि झोंपीं गेल्यें.

संध्याकाळीं डोळे भरून अश्रुजल घेऊन आल्यें.

हे प्राणेश,

जेवढें सौंदर्य, जेवढीं गाणीं, जेवढा प्राण, जागरण,

घोर निद्रा; - जें काहीं माझे होते तें काय आतां संपून गेलें ?

बाहुबंधन शिथिल झालें आहे.

माझे चुंबन मदिराविहीन झालें आहे !

जीवनकुंजांत आज अभिसाररात्रीची पहांट

झाली काय ?

तर मग आजची बैठक

मोडून टाक.

नवीन रूप घेऊन ये, नवीन शोभा घेऊन ये.

चिरपुरातन अशा मला पुन्हां नूतन करून घे.

नवजीवनाच्या दोरीनें मला नूतन विवाहग्रंथींत

बद्ध कर.

रात्रीं व प्रभातीं

काल वासंतिक निशासमयीं चंदेरी मध्यरात्रीं
कुंजवनांत सुखभरानें मीं फेसळणारी तारुण्य मदिरा
तुझ्या मुखाशीं धरली.

तूं माझ्या नेत्रांकडे पाहात, हळू हळू हातांत पेला घेतलास,
हंसत तूं चुंबनांनीं भरलेल्या सुरस लाल ओठांनीं,
काल वासंतिक निशासमयीं चंदेरी मध्यरात्रीं मधुर आवेश भरांत
ती प्राशन केलीस.

तुझी ओढणी मीं ओढून दूर केली, तुझा कमळासारखा
नाजूक हात पकडून हृदयावर ठेवला,
भावपूर्ण होऊन तुझे दोन्ही नेत्र मिटले गेले, तोंडून शब्द उमटला नाहीं.
वेणी सैल करून तुझा केशभार मीं मोकळा सोडला,
तुजें खालीं वांकलेलें मुख मीं सुखभरांत माझ्या छातीवर टेकलें—
काल वासंतिक निशासमयीं चंदेरी मध्यरात्रीं नवें मीलनसुख
अनुभविण्याच्या वेळीं

तूं हंसतमुखानें माझ्या सर्व प्रेमलीला सहन केल्यास.

आज निर्मल वायुलहरी वाहात असतां, शांत उषःकालीं,
निर्जन नदीकाठीं, स्नान आटोपून शुभ्र वस्त्र नेसून
हळू हळू चालली आहेस.

तूं डाव्या हातांत परडी घेऊन कितीतरी फुलें खुडीत आहेस,
दूर देवाल्यांत सनईच्या सुरांत उषेची रागरागिणी वाजत आहे,
आज याच निर्मल वायुलहरी वाहात असतां शांत उषःकालीं,
गंगेच्या तीरीं

देवि, तुझ्या भांगाच्या टोंकाला नवीन लाल शेंदूररेखा आहे,
तुझ्या डाव्या हातांत नवीन चंद्रकोरीसारखीं शंखवलये
घातलेलीं आहेत. ही कोणती मंगलमय मूर्ति प्रकट करीत

तूं प्रभातकालीं दर्शन देत आहेस ?

रात्रीं प्रेयसीचें रूप घेऊन, प्राणेश्वरी, तूं आलीस,

प्रभातकालीं केव्हां देवीच्या वेशांत हंसत तूं पुढें उदित झालीस ?

मी भांबावून-गोंधळून, दूर, खालीं मान घालून, उभा राहिलों—

आज निर्मल वायुलहरी वाहात असतां शांत उषःकालीं, निर्जन नदीकांठीं.

१२ फेब्रुवारी १८९६

‘चित्रा

ताई

विटांची भट्टी रचण्यासाठीं पश्चिमेकडचे मजूर माती उकरीत आहेत. त्यांच्यापैकीं एक छोटी मुलगी घाटावर येजा करीत आहे; किती तांबे, वाट्या नि ताटें आणून घाशीत-उजळीत आहे. दिवसांतून शंभर वेळां धांवत-पळत येते, पितळेच्या बांगड्या पितळेच्या ताटावर (आपटून) खण-खण वाजत असतात. सारा दिवस अतिशय गडबडीत असते. डोकें मुंडलेलें, चिखलानें माखलेला, अंगावर वस्त्र नाहीं असा तिचा धाकटा भाऊ पाळीव पांखरासारखा तिच्या मागून-मागून येतो व ताईच्या आज्ञेप्रमाणें उंच तीरावर हालचाल न करितां धीटपणानें बसून राहातो. भरलेला घडा डोईवर घेऊन, डाव्या कांखेंत ताट आणि उजव्या हातानें मुलाचा हात धरून मुलगी जाते. आईची प्रतिनिधिच ती, कामाच्या ओझ्यानें वांकलेली अतिशय लहानशी ताई !

२ एप्रिल १८९६

‘ चैतालि ’

दुःसमय

जरी संध्या मंदपणें सावकाश येत आहे,
इशा-यावरोबर सर्व संगीत थांबलें आहे,
जरी अनंत आकाशांत कोणी साथी नाहीं,
जरी अंगांत थकवा भरत आहे,
महा-आशंका (भय) गुपचूप मंत्र जपत आहे,
दिशोपदिशा आवरणाखालीं झांकल्या आहेत,
तरी विहंगा-अरे माझ्या पांखरा,
एवढ्यांत, आंधळ्या, पंख मिटून नको घेऊं.

हा वनांतील मर्मरध्वनीच्या
गुंजनाचा आवाज नाहीं,
हा जणूं अजगरासारखा फूत्कार टाकणारा
सागर उसळत आहे.
हा कुन्दफुलांनीं खुललेला कुंज नाहीं,
उसळता फेस गरजत्या लाटांवर आंदुळत आहे.
कुठें आहे तो फुलांपानांनीं डहुरलेला किनारा ?
कुठें आहे तें घरटें, कुठें आहे आसऱ्याची फांदी ?
तर विहंगा, अरे माझ्या पांखरा,
एवढ्यांत, आंधळ्या, पंख मिटून नको घेऊं.

आतां पुढें दीर्घ रात्र आहे,
दूर अस्ताचलावर सूर्य झोंपला आहे.
सारें विश्व निश्वास रोखून स्तब्धपणें
आसनावर बसून एकांतांत प्रहर मोजीत आहे.
अपार अंधाराचा संत्री-पहारेकरीच जणूं
असा बांकदार क्षीण चंद्र नुकताच कोठें दूरवर दृष्टीस पडत आहे.
अरे विहंगा, अरे माझ्या पांखरा,

एवढ्यांत, आंधळ्या, पंख मिटून नको घेऊं.

वरतीं आकाशांत तारका बोटांनीं खुणा करीत
तुझ्याकडे पाहात आहेत.

खालतीं गंभीर, अधिरे मरण शेंकडों लाटांनीं
उसळून तुझ्याकडे धांवून येत आहे.

खूप लांबच्या तीरावर, हात जोडून विनंतीच्या करुण स्वरांत
कोणी म्हणत आहेत, 'ये, ये.'

अरे विहंगा, अरे माझ्या पांखरा,

एवढ्यांत, आंधळ्या, पंख मिटून नको घेऊं.

अरे भय नाहीं, स्नेह-मोहाचें बंधन नाहीं,

अरे, आशा नाहीं, आशा म्हणजे केवल मिथ्या प्रतारणा.

अरे, भाषा नाहीं, व्यर्थ बसून आक्रंदन नाहीं,

अरे, घर नाहीं, फुलांची सेज रचलेली नाहीं.

आहे फक्त पंख, आहे महान् नभ-अंगण,

उषा कोणत्याहि दिशेला दिसत नाहीं असें

निविड अंधकारानें भरलेलें !

अरे विहंगा, अरे माझ्या पांखरा,

एवढ्यांत, आंधळ्या, पंख मिटून नको घेऊं.

टळलेला मुहूर्त

शयनाच्या उशागतींचा दिवा नुकताच विझला आहे,
सकाळच्या कोकिळकूजनानें मी जागी झालें.
आळसावलेल्या पायांनीं खिडकींत येऊन बसलें
नि सैलशा केसांत नवी वेणी घातली आहे.
अशा वेळीं अरुणोदयींच्या अंधुक मार्गावर
राजरथांत बसलेला तरुण पांथ दिसला.
सोनेरी मुकुटावर उषेचा प्रकाश पडला आहे,
मोत्यांचा हार गळ्यांत छानसा शोभतो आहे.
उत्सुक चरणांनीं माझ्या दाराशीं उतरून त्यानें
कातर स्वरांत विचारलें, 'ती कुठाय', 'ती कुठाय'—
हाय, लाजेनें मेल्यासारखें होऊन मी बोलूंहि शकलें नाहीं—
'नूतन पांथा, ती ही मी, तीच मी'.

गोरजवेळींचा दिवा अजून लागला नव्हता,
कपाळावर सोन्याची विंदी लावीत होत्यें.
सोनेरी आरसा घेऊन खिडकींत
आपल्यांतच गर्क होऊन अंबाडा घालीत होत्यें.
इतक्यांत संध्येमुळें अंधुक झालेल्या मार्गावर
करुण दृष्टीचा तरुण पांथ रथांतून आला.
घोडे घामानें थवथवून त्यांच्या तोंडाला फेंस आला होता,
वस्त्रें-भूषणें धुळीनें माखून गेलीं होतीं.
थकलेल्या चरणांनीं माझ्या दाराशीं उतरून त्यानें
कातर स्वरांत विचारलें, 'ती कुठाय', 'ती कुठाय'—
हाय, लाजेनें मेल्यासारखें होऊन मी बोलूंहि शकलें नाहीं—
'श्रान्त पान्था, ती ही मी, तीच मी'

फाल्गुनांतील रात्र, दिवा घरांत तेवत आहे,
दक्षिणानिल वक्षापर्यंत येऊन विरून जात आहे.

सोनेरी पिंजऱ्यांत बोलक्या सारिका झोंपल्या आहेत,
 दाराजवळ द्वारपाल झोंपेंत पहुडला आहे.
 धूपाच्या धुरानें वासरगृह (प्रेमशय्यामंदिर) अंधुकलें आहे,
 चंदनउटीच्या सुगंधानें सारें अंग भारून गेलें आहे.
 मयूरकंठी कांचोळी मीं घातली आहे,
 दूर्वासारखा श्यामलरंगी पदर वक्षावरून ओढून
 निर्जन राजमार्गाकडे पाहात राहिलें आहे,
 खिडकीखालीं धुळींत बसलें आहे—
 तीनप्रहर रात्रींत एकटी बसून गाणें म्हणत आहे,
 'हताश पान्था, ती ही मी, तीच मी.'

२० मे १८९७

'कल्पना

स्वप्न

स्वप्नलोकांत केव्हांतरी मी फार दूरवर क्षिप्रानदीच्या पार उज्जयिनी नगरांत माझ्या पूर्वजन्मींच्या पहिल्या प्रियेला शोधित गेलों. तिच्या मुखावर लोध्रपुष्पाचे पराग होते, हातांत लीलाकमल होतें, कानाच्या पाळींत कुंदकळी होती, डोक्यांत कुरबक फुलें होतीं, सडपातळ अंगयष्टीवर नीवीबंधानें बांधलेलें लाल वस्त्र होतें, पायांत तोरड्या अस्फुटपणें वाजत होत्या. वसन्तऋतूंतली त्या दिवशीं वाट ओळखत-ओळखत मी फार दूर भटकलों.

त्या वेळीं महाकालमंदिरांत गंभीर स्वरांत संध्याकाळची आरति गर्जत होती. बाजाराचा रस्ता निर्जन होता, अंधाच्या हवेल्यांवरील संध्याकाळच्या किरणलेखा वरवर जातांना दिसत होत्या.

प्रियेचें घर एका वाकड्यातिकड्या, संकुचित, दुर्गम, निर्जन रस्त्यावर होतें. दारावर शंखचक्र काढलेले होते, त्याच्या दोहोंवाजूंना दोन बाल कदंबवृक्ष पुत्रवत् स्नेह मिळाल्यामुळें वाढत होते. तोरणाच्या शुभ्र खांबाच्या टोंकावर सिंहाची गंभीर आकृति गर्वांत बसली होती.

प्रियेचीं कबुतरें घराकडे परतलीं होतीं, मोर सोनेरी काठीवर निद्रावश झाला होता. इतक्यांत हातांत उजळलेला दिवा घेऊन माझी मालविका (माळव्यांतील तरुणी) हळूहळू खालीं उतरली. दरवाज्या-शेजारच्या जिऱ्यावर ती, हातीं संध्यातारा घेतलेल्या सांध्यशोभेप्रमाणें दिसली. अंगावरच्या केशराच्या उटीचा गंध व केसांतील धूपाचा सुवास यांनीं माझ्या सर्वांगावर आकुल निश्वास टाकले. अर्धवट सरकलेल्या वस्त्राच्या आडून डाव्या स्तनावरची चंदनानें रेखलेली चित्राकृति नजरेस पडली. नगरांतील गजबज शांत होऊन निस्तब्ध झालेल्या त्या संध्यासमयीं ती प्रतिमेशारखी उभी राहिली.

मला पाहिल्यावर दिवा हळूच खालीं दरवाज्यांत ठेवून, प्रिया माझ्या-समोर आली — माझ्या हातांत हात देऊन, कारुण्यपूर्ण नजरेनें तिनें हळूच एवढेंच विचारलें, “ प्रिया, बरा आहेस नां ? ” तिच्या मुखाकडे पाहून मला कांहीं बोलावेंसें वाटलें, पण कांहीं बोलूं शकलों नाहीं. ती भाषा विसरून गेलों आहे. आम्हीं दोघांनीं दोघांचींहि नांवे आठवण्याचा किती प्रयत्न केला, पण आठवलीं नाहींत. दोघांनीं दोघांकडे पाहात किती-तरी विचार केला. शेवटीं अनिमिष नेत्रांतून अविरत अश्रू वाहूं लागले

दोघांनीं दारांतील झाडाखालीं किती किती कल्पना केल्या. केव्हां, कोणत्या मिषानें तिचा नाजूक हात माझ्या उजव्या हातांत, संध्याकाळीं घरट्यांत परतणाऱ्या पक्ष्याप्रमाणें, येऊन लपला तें मला कळलेंहि नाहीं. तिचें मुख वाकलेल्या देठांवरील कमलाप्रमाणें माझ्या बक्षःस्थळावर हळूच येऊन टेकलें. व्याकुळ उदास स्तब्धतेंत, श्वासांत श्वास मिळून गेले.

रात्रीच्या अंधारानें उज्जयिनीला लुप्त करून एकरूप करून टाकलें. दाराजवळचा दिवा जोराच्या वाऱ्यानें केव्हांच विझून गेला होता. क्षिप्रानदीच्या तीरावरच्या शिवमंदिरांतील आरति थांबली होती.

मदन-दहनानंतर

पंचशर मदनाला दग्ध करून, हे संन्यासी शंकरा,
तूं हें काय केलेस ? त्याला विश्वभर पसरवून दिलेस !
त्याची व्याकुलतर वेदना आकाशांत निश्वास
सोडीत आहे, त्याचे अश्रू आकाशांत टपकत आहेत.
अखिल जगत् रतिविलापाच्या संगीतानें भरून
गेलें आहे, सर्व दिशा आपणहून आक्रंद करीत आहेत.
फाल्गुन महिन्यांत कोणाच्या इशान्यामुळें
पृथ्वी क्षणभरांत शहारून मूर्छित
होत आहे, तें कळत नाहीं.

म्हणूनच आज माझ्या हृदयावीणेवर रोमांचित होऊन कोणाची
वेदना वाजत आहे तें समजत नाहीं.
युवती बसून चिंता कर-करून व्याकुळ होत आहे, तिला स्वर्ग
लोकांतील व भूलोकांतील
सर्वांनीं मिळून काय सल्ला द्यावा ?
बकुळीच्या झाडावरील पानांतून कोणती कथा
सळसळत आहे, भ्रमर कोणती भाषा गुणगुणत आहे ?
वर मुख करून सूर्यमुखी कोणत्या वल्लभाचें
स्मरण करीत आहे, निर्झरिणी कोणत्या
तहानेनें वाहात आहे ?

चंद्रप्रकाशांत कोणाचें वस्त्र लोळतांना दिसत
आहे, निःशब्द निळ्या आकाशांत कोणाचे हे
डोळे आहेत !
किरणांनीं झांकलेले कोणाचें मुख दिसत आहे,
कोंवळ्या तृणाच्या शेजेवर कुणाचे चरण
आहेत ?

पुष्पाच्या सुगंधानें मन-प्राण उल्लसित करून कोणाचा
स्पर्श हृदयाला लतेप्रमाणें लपेटून बसत आहे—
पंचशर मदनाला दग्ध करून, हे संन्यासी शंकरा,
तूं हें काय केलेंस ? त्याला विश्वभर पसरवून दिलेंस !

२५ मे १८९७

' कल्पना '

देवतेचा ग्रास

१०५

मैत्रमहाशय सागरसंगमावर तीर्थांचें स्नान करण्यासाठीं जाणार ही गोष्ट हळू हळू गांवोंगांव पसरली. कित्येक बालवृद्धनरनारी त्यांच्या-बरोबर जाण्याकरितां तयार झाल्या. घाटावर दोन नौका सज्ज झाल्या.

पुण्यलोभातुर मोक्षदा येऊन म्हणाली, “दादा, मी येत्ये तुमच्या-बरोबर.” त्या विधवा युवतीचे करुण नेत्र युक्तिवाद ऐकायला तयार नव्हते. ते केवळ विनवणी करीत होते. तिची विनंती अमान्य करणे मोठें कठिण झालें. मैत्र तिला म्हणाले, “पण जागा कुठें आहे?” “पाय धरत्ये तुमचे,” विधवा रडत म्हणाली, “कशीबशी एका वाजूला घेईन करून जागा.” ब्राह्मणाचें मन द्रवलें. तथापि साशंक-पणानें त्यानें तिला विचारलें, “पण लहान मुलाचें काय करणार?” तिनें उत्तर दिलें, “राखाल ना ? तो राहिल आपल्या मावशीजवळ. त्याच्या जन्मानंतर मी पुष्कळ दिवस वाळंतरोगानें आजारी होतें. जगेन अशी कांहीं आशा नव्हती. त्या वेळीं अन्नदेनें आपल्या मुलाबरोबर अंगा-वर पाजून मोठ्या यत्नानें वाढविलें. तेव्हांपासून आईपेक्षां मावशीचाच लळा आहे त्या पोराला. मोठा ब्राह्मण, कोणाचें ऐकत नाहीं. शिक्षा करायला लागलें म्हणजे मावशी येते आणि डोळ्यांत अश्रू आणून त्याला ओढून आपल्या पोटाशीं धरते. आईपेक्षां मावशीच्या कुशींतच राहिल तो सुखानें.”

ब्राह्मणानें कबूल केलें. मोक्षदेनें ताबडतोब तयारी केली; सामान-सुमान बांधलें; वडील मंडळींना नमस्कार केला. मैत्रिणींचा निरोप घेतांना तिच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले. घाटावर येऊन पाहाते, तों राखाल आधींच धांवत येऊन नौकेंत चढून शांतपणें बसला आहे. “तूं इथं कशाला ?” आईनें विचारलें. तो म्हणाला, “जाणार समुद्रावर.” “जाणार समुद्रावर ? ब्राह्मण पोरट्या, उतर खालीं.” आपले डोळे घट्ट मिटून त्यानें तेच दोन शब्द म्हटले, “जाणार समुद्रावर.”

त्याचा हात धरून जों-जों ती त्याला ओढू लागली, तों-तों तो नौकेला चिकटून बसला. शेवटीं ब्राह्मणानें स्वरुण स्नेहानें हंसत म्हटलें, “ असू दे, येऊ द्या त्याला बरोबर. ” आई रागावून म्हणाली, “ चल, समुद्राच्या पाण्यांत तुला टाकत्यें. ” ते शब्द तिनें आपल्या कानांनीं ऐकल्याबरोबर तिचें आईचें हृदय अनुतापाच्या बाणानें विद्ध होऊन क्रंदन करूं लागलें. डोळे मिटून ‘नारायण’ ‘नारायण’ असें तिनें स्मरण केलें; मुलाला आपल्या मांडीवर घेतलें व त्याच्या सर्वांगावरून प्रेमानें करुण कल्याणहस्त फिरविला. मैत्र तिला हांक मारून हळुवारपणें म्हणाले “ छी, छी, असे शब्द बोलायचे नव्हेत. ”

राखाल बरोबर जाणार ही गोष्ट निश्चित झाली. ही गोष्ट लोकांच्या तोंडून अन्नदेच्या कानीं गेली. ती धांवत येऊन म्हणाली, “ बाळा, कुठं चाललास ? ” राखाल हंसत म्हणाला, “ समुद्रावर चाललों. मावशी पुन्हां परत येईन. ” अन्नदा वेड्यासारखी ओरडून म्हणाली, “ ठाकुर, महाशय, आमचा राखाल मोठा ब्राह्मण मुलगा आहे. त्याला कोण सांभाळील ? जन्मापासून मावशीला सोडून तो कोठेंहि फार वेळ राहिला नाही. कुठें नेतां त्याला ? पाठवा त्याला परत. ” राखाल म्हणाला, “ मावशी, मी समुद्रावर जाणार; पुन्हां परत येईन बरं ! ” ब्राह्मणानें स्नेहभरानें म्हटलें, “ बाई, मी जोंपर्यंत आहे तोंपर्यंत तुमच्या राखालाला कांहीं भय नाही. आतां हे थंडीचे दिवस आहेत, नद्या-नाले शांत असतात. यात्रेकरूंचा मेळा मोठा; प्रवासाची कांहीं अडचण नाही जाण्यायेण्याला दोन महिने लागतील. तुमचा राखाल तुम्हांला परत देईन बरं. ”

शुभ मुहूर्तावर दुर्गेचें स्मरण करून नौका हाकारण्यांत आल्या. घाटावर निरोप देण्याकरितां आलेल्या अनेक कुलस्त्रिया अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं उभ्या राहिल्या होत्या. हेमंताच्या प्रभातीच्या दंभबिंदूंनीं चूर्णी नदीच्या तीरावरील तो गांव ओलावला.

यात्रेकरू परत फिरले. मेळा यथासांग पार पडला. संध्याकाळच्या वेळीं भरतीच्या आशेनें नौका तीराला बांधलेली होती. कुतूहल संपलें.

घरच्या आठवणीनें मावशीच्या कुशींत जाण्यासाठीं राखालचे प्राण व्याकुळ होऊं लागले. पाणी, केवळ पाणी ! पाहातां पाहातां त्याचें चित्त विकल होऊं लागलें. ते मसृण, चिक्कण, कृष्ण, कुटिल, निष्ठुर, लोलुप जिभल्या चाटणाऱ्या सर्पप्रमाणें क्रूर, खल, छलपूर्ण जल आपल्या लाखों फणा उचलून फुसकारूं लागलें, गर्जना करूं लागलें. आपल्या लाळ सुटलेल्या मुखानें मृण्मय बालकांना गिळण्याची तें कामना करूं लागलें. हे स्नेहमयी, मौनमूक, स्थिर, ध्रुव, पुरातन, सर्वउपद्रवसहिष्णु, आनंद-भवन, श्यामल, कोमल मुग्ध पृथ्वीमाते, तूं आपले अदृश्य हात पसरून कोठें कोण असेल त्याला विलक्षण प्रेमभरानें आपल्या दिगंत विस्तृत शांत हृदयाजवळ नित्य ओढून घेत असतेस.

तो चंचल बालक क्षणोक्षणीं येऊन अधीर, उत्सुक कंठानें ब्राह्मणाला विचारूं लागला, “ ठाकुरदादा, आज केव्हां भरती येणार ? ”

अकस्मात् स्तब्ध जलामध्यें आवेगाचा संचार झाला. आशेच्या वार्तेनें दोन्ही तीरें चैतन्ययुक्त बनलीं. नौकेचें तोंड फिरलें. दोरीला ताण पडल्यामुळें मृदुआर्त नाद निघाला. कलकल शब्द घुमवीत सागराचा विजयरथ नदीमध्यें घुसला ! — भरती आली. नावाड्यानें देवाचें स्मरण करून उत्तरेच्या दिशेनें नौका ताबडतोब हांकारली. ब्राह्मणाजवळ येऊन राखाल विचारतो, “ गांवीं पांचायला आणखी किती दिवस लागतील ? ”

दोन कोस गेल्यावर सूर्यास्त होतो न होतो तोंच उत्तरेच्या वायूचा वेग क्रमानें वाढूं लागला. रूपनारायण नदीच्या मुखाशीं झालेल्या वाळूच्या बेटामुळें सांकडलेल्या नदीच्या प्रवाहांत भरतीचा ओघ आणि उत्तरेचा वारा यांच्यामध्यें बेताल, उद्दाम समर सुरू झालें. यात्रेकरू वारंवार उच्च रवानें ओरडूं लागले, ‘ नौका तीराला लाव. ’ तीर कोठलें ? चौफेर क्षिप्त, उन्मत्त जल आपल्या तांडबनृत्यामध्यें लाखों हातांनीं टाळ्या पिटीत होतें, आणि फेनिल आक्रोशानें आकाशाला शिवीगाळ करीत होतें. एका बाजूला अतिशय दूरवर किनाऱ्याच्या

कडेला नीलवनरेखा दिसत होती. दुसऱ्या बाजूला लुब्ध, क्षुब्ध, हिंस्र वारिराशि प्रशांत सूर्यास्ताकडे पाहून बेफामपणे, बंडखोरपणाने उसळत होता ! नांगर टिकेना. झिंगलेल्या मद्यप्याप्रमाणे नौका अशांत होऊन भोवडू लागली. तीव्र, शीत पवनामध्ये भीतीचे हींव मिसळून नरनारी-गण थरथर कांपू लागले. कित्येकांची बोवडी वळली. कित्येक आप्तेष्टांना मोठ्याने हांका मारून रडू लागले. मैत्रमहाशयांचे मुख पांढरें फटफटीत पडलें. त्यांनीं डोळे मिटून जप करण्यास प्रारंभ केला. राखाल आईच्या कुशींत तोंड लपवून निःशब्दपणे कांपू लागला. तेव्हां घाबरलेल्या नावाड्याने सर्वांना हांक मारून म्हटलें, “तुमच्यापैकीं कोणींतरी देवाला फसविलें आहे, बोललेला नवस पुरा केलेला नाही, म्हणून एवढ्या लाटा उसळत आहेत, आणि अवेळीं हें तुफान झालें आहे. या वेळीं एका, नवस पुरा करा, कोपलेल्या देवतेशीं खेळ करूं नका.” (हें ऐकतांच) कसलाहि विचार न करतां जवळ असलेला पैसा अडका व चीजवस्त्र सर्वांनीं पाण्यांत फेकून दिलें. तथापि त्याचवेळीं भयंकर उसळी घेऊन पाणी नौकेत चढलें. नावाड्याने पुन्हां म्हटलें, “ देवतेचे धन कोण परत नेत आहे ? एका या वेळीं.” तेव्हां ब्राह्मण एकदम उठला, आणि मोक्षदेकडे बोट दाखवून म्हणाला, “ हीच ती बाई ! आपल्या मुलाला सागरदेवतेला द्यायचे कबूल करूनहि आतां ही त्याला चोरून नेत आहे.” भीतीनें निष्ठुर बनून सगळे यात्रेकरू एकदम ओरडून म्हणाले, “ द्या त्याला टाकून.” बाई म्हणाली, “ दादा ठाकुर, वांचवा, वांचवा ! ” दोन्ही हातांनीं राखालाला तिनें आपल्या हृदयाशीं प्राणपणाने घट्ट धरून ठेवले.

ब्राह्मणाने तिची निर्भर्त्सना करित गर्जन म्हटलें, “ मी तुझा रक्षणकर्ता ? रागाने बेभान होऊन आई असून आपलें मूल तूं देवतेला दिलेंस. आतां शेवटीं त्याला मी वांचवूं ? देवाचे ऋण फेड. प्रतिज्ञेचा भंग करून एवढ्या माणसांना तूं समुद्रांत बुडविणार काय ? ”

मोक्षदा म्हणाली, “ मी अतिशय मूर्ख स्त्री आहे. हे अंतर्दामी, रागाच्या भरांत बोलल्यें तेंच खरें काय ? देवा, ऐकताक्षणींच तें सर्वस्वीं

मिथ्या आहे, हें तुला समजलें नाहीं काय ? देवा, तुला केवळ तोंडचे शब्दच ऐकूं येतात; मातेच्या हृदयाची वाणी ऐकूं येत नाहीं ?”

बोलतां बोलतां सगळे नावाडी आणि वल्हीवाले गोळा झाले आणि आईच्या कुशीतून राखालाला जबरदस्तीनें त्यांनीं ओढून घेतलें. मैत्र दोन्ही डोळे मिटून जोरानें दांत चावून हातांनीं कान झाकून तोंड फिरवून राहिले. त्यांच्या मर्मावर जणूं कोणीं विजेचा चाबूक हाणला. जणूं विंचू डसला. त्या असहाय, अनाथ बालकाची 'मावशी', 'मावशी' 'मावशी' अशी शेवटची हांक त्यांच्या झाकून घेतलेल्या कानांत आगीच्या सळईसारखी घुसली. त्या ब्राह्मणानें 'राहूं द्या' 'राहूं द्या' 'राहूं द्या' असे चीत्कार काढले. मोक्षदा आपल्या पायावर मूर्च्छित पडली आहे असें त्या क्षणीं त्याला दिसलें. उसळत्या तरंगांत क्षणभर आपले आर्त नेत्र उघडून 'मावशी' अशी हांक मारून तें बालक अनंत तिमिरांत नाहींसें झालें. केवळ एक क्षीण मूठ एकवार व्याकुळतेनें वर आली व आकाशांत आसरा शोधीत हताश होऊन बुडून गेली.

'परत आणतों तुला' असें मोठ्यानें म्हणून ब्राह्मणानें पाठोपाठ पाण्यांत उडी मारली. पुन्हां तो वर आला नाहीं. (तिकडे) सूर्य अस्तास गेला.

२९ ऑक्टोबर १८९७

'कथा ओ काहिनी'

महाराष्ट्र संस्कृत संस्थान, मुंबई. १९६९
३६८ ३६९ वि: १९६९
१९९९ ... को वि: १९६९

अभिसार

बोधिसत्त्वावदानकल्पलता

संन्यासी उपगुप्त

मथुरापुरिच्या भितीपाशीं होत एकदा सुप्त.
दिवे नगरिचे विझवी वारा,
सांखळि लागे घरिं घरिं दारा,
निशीथतारा श्रावणगगनीं दाट ढगांमधि लुप्त.

वाजत बाजूला पायांतिल नूपुर कोणाचा ?
संन्यासी तंव दचकुन उठले,
झोपेचें लघु पटल उडालें,
उजेड पडला क्षमारम्य त्या नयनीं दीपाचा.

नगरनायिका अभिसारातें निघे युवतिमदमत्ता,
अंगीं शालू सुनीलवर्णी,
रुणुझुणु वाजे चरणिं किंकिणी,
संन्याशावर पाय पडे, तों थांबे वासवदत्ता.

प्रदीप धरुनी निहाळि त्याची मधुर गौर कांती—
सौम्य हांसरी मुद्रा ती,
करुणाविकसित नयनांतीं,
धवल कपालीं चंद्रशीतला विराजते शांती.

नेत्र लाजरे फिरवुनि रमणी बोले मंजुळ बोला,
“ कुमार, मजला क्षमा करावी,
मद्गृहिं येण्या कृपा घडावी,
हें धरणीतल कठिण कितीतरि योग्य न शक्येली. ”

संनलसल करल करुण वकललल, “ गे तुरलडुवनसुंदरी !
अकूनल डलललल सडड न डेणुडल,
कल केथेँ तव इकुकुल कलणुडल,
डेइल केवुहलं सडड तेधवलं डेइन तव डंदरलं. ”

सहसल वलदळ उठलेँ, कललल वरल वरल वलदुधडलस-
रडणी कलणुं डडेँ ललगली,
कलकललवलतेँ धरणी डरली,
आकलशलडधल वकुरनलद कणुं घोर अदृहलस.

वषु कलहलेँ डुरे न तेथुनल कुरसलंक डेई;
वलडु उतलवलळ हुडनल गलके,
डथ-तरु-शलखीं डुहर सलके,
नगरवनलंतलल डुललुडल वकुळी*, डलरुल-नलशलगंधलही.

वेणु वलके दूर कुठेँतरल, डृदंग, वीणल डंदुर-
कन नगरलंतलल डधुवनलं गेले,
कुसुडुतेसवरत सरुव कलहले,
शूनुड डुरीलल डलहुनल हलंसे डुक डूरुणलडलकंदुर.

नलरुन डलरुगीं कुण कलललल कलंदणुडलंत डलतुरी ?
वरल वृकुषलंतलल डुखर कुकुळल,
कणुं वलकलरलत वेळुवेळल,
“ आक डलतली अडलसलरलकुी ही कल डतलकुी रलतुरी ? ”

नगर सुडुनी, कुडल लंधुनल, गेले संनलसल
खंदक करुनी डलर, थलंवती,
अडरलईकुी कलडल डंवतीं,
ही कुण अंगनल डल वलकूलल डडली करणलडलशीं ?

* डुळलंत डेथेँ ‘ वकुल डलरुल रकनीगंधल ’ आहे. डलरुल हेँ डुलकलडलकलं नलंव डरलठीवरुन डंगललींत गेलेँ, असेँ वनसुडतलशलसुतुरकलंकेँ डुहणणेँ आहे.

दारुण रोगांच्या गुठळ्यांनीं भरलें तीचें अंग,
 रुग्ण शरिर जणुं निळें शाइनें
 खाईबाहिर पौरजनानें,
 फेंकुन दिधलें टाळायाला रोगविषाचा संग.

संन्याशानें हळुच घेतलें शिर उचलुन अंकीं,
 सुकल्या ओठांमधि जल देई,
 मंत्र पढोनी दाबे डोई,
 लेपुनि दिधली निजहस्तांनीं तनु चंदनपंकीं.

झडल्या कलिका, मुखर कोकिला, रात चांदणी रंगे,
 “अहो दयामय ! कोण तुम्ही हे ? ”
 शुद्ध येउनी नारी बाहे.
 “आज समय ये म्हणुनि पातलों, वासवदत्ते गे ! ”

५ ऑक्टोबर १८९९

‘ कथा ओ काहिनी ’

कर्ण-कुन्ती-संवाद

कर्ण : पुण्य. जान्हवीच्या तीरीं सायंसूर्याच्या उपासनेंत मी गुंतलों आहे. माझे नांव कर्ण. अधिरथ-सूत-पुत्र, राधागर्भजात म्हणतात तो मी. माते, तूं कोण तें मला सांग.

कुन्ती : वत्सा, तुझ्या जीवनाच्या प्रथम प्रभातीं जिनें तुझा विश्वाशीं परिचय करून दिला ती मी. सर्व लाज सोडून आज तुला मी आपला परिचय करून देण्यासाठीं आले आहे.

कर्ण : देवि, सूर्यकिरणांच्या आघातानें पर्वतावरील हिम वितळून जातें त्याप्रमाणें तुझ्या नतनेत्रांतील किरणांच्या स्पर्शामुळें माझे चित्त विगलित झालें आहे. तुझा कंठस्वर जणूं काय पूर्वजन्मांतून कानांत, शिरून अपूर्व संवेदना जागृत करीत आहे. हे अपरिचिते, माझा जन्म तुझ्याशीं कोणत्या रहस्यसूत्रानें बांधला गेलेला आहे तें मला सांग.

कुन्ती : रे वत्सा, क्षणभर धीर धर. भगवान् दिवाकर आधीं अस्तास जाऊं दे. सायंतिमिर घन होऊं दे. हे वीरा, तुला सांगतें, मी कुन्ती.

कर्ण : काय तूं कुन्ती ? तूं अर्जुनाची आई ?

कुन्ती : अर्जुनाची आई खरी, पण तें मनांत धरून वत्सा, तूं द्वेष करूं नकोस. हस्तिनापुरांतील अस्त्रपरीक्षेचा दिवस आजहि मला आठवतो. नक्षत्रखचित पूर्व दिशेच्या प्रांतभागीं नवोदित अरुणानें प्रवेश करावा त्याप्रमाणें रंगस्थळीं तरुणकुमारा तूं शांतपणें प्रवेश केलास. पडद्यामार्गे साऱ्या स्त्रिया होत्या. त्यांच्यामध्ये निःशब्दपणें बसलेली अभागिनी कोण होती वरें ? अतृप्त स्नेहक्षुधेच्या सहस्र नागिणी कोणाच्या जर्जर वक्षांत जागृत झाल्या होत्या ? तुझ्या सर्वांगाला आशीर्वादाचें चुंबन कोणाच्या नेत्रांनीं दिलें ? ती अर्जुनाची आई वरें. कृपाचार्यांनीं येऊन हंसत तुला पित्याचें नांव विचारलें आणि म्हटलें, " राजकुलांत ज्याचा जन्म झालेला नाही त्याला या अर्जुनाबरोबर युद्ध खेळण्याचा अधिकार नाही. " त्या वेळीं तुझ्या आरक्त आनत मुखांतून शब्द फुटला नाही. तूं उभा राहिलास. त्या लज्जेनें जिचें हृदय अग्नीप्रमाणें दग्ध केलें ती कोण अभागिनी ? ती

कर्ण-कुन्ती-संवाद

अर्जुनाची आई बरें ! पुत्र दुर्योधन धन्य होय. त्यातें त्याच क्षणीं तुला अंगराज्याचा अभिषेक केला. त्याला धन्यवाद असो ! माझ्या दोन्ही नेत्रांतून त्या वेळीं तुझ्याकडे अश्रुपूर लोटला आणि अभिषेकासमवेत त्यानें तुझ्या मस्तकीं वर्षाव केला. इतक्यांत सूत अधिरथानें आनंदविह्वल होऊन वाट करीत रंगस्थळीं प्रवेश केला. तेव्हां त्या राजवस्त्रामध्ये चोहों-वाजूंच्या कुतूहलयुक्त जनसमुदायांत तूं आपलें अभिषेकसिक्त शिर त्या वृद्ध सूताच्या चरणीं नमविलेंस आणि 'तात' असें त्याला संबोधून प्रणाम केलास. पांडवांच्या मित्रमंडळींनीं सर्वांनीं क्रूर हास्य करून धिक्कार केला. त्याच क्षणीं हे वीरमणे, परम गवनिं 'वीर' म्हणून जिनें तुला आशीर्वाद दिला तीच मी अर्जुनाची आई.

कर्ण : आर्ये, मी तुला प्रणाम करतो. तूं राजमाता, येथें एकटी कां आलीस ? ही रणभूमि आहे. मी कुरुसेनापति आहे.

कुन्ती : पुत्रा माझी एक भिक्षा आहे. तूं ती विफल करूं नकोस.

कर्ण : भिक्षा ? ती काय मजजवळ ! माझे पौरुष व माझा धर्म वगळून इतर कसलीहि आज्ञा कर. तुझ्या चरणीं मी अर्पण करीन.

कुन्ती : मी तुला न्यावयास आले आहे.

कर्ण : तूं मला कोठें नेणार ?

कुन्ती : तृषित हृदयाशीं, मातेच्या मांडीवर मी तुला नेणार आहे.

कर्ण : हे भाग्यवति, तूं पंचपुत्रांनीं धन्य आहेस. मी कुलशीलहीन क्षुद्र नरपति ! मला कोठें स्थान देणार ?

कुन्ती : सर्वांत उच्च स्थानीं. तुला माझ्या सर्व पुत्रांच्या अग्रभागीं बसवीन. तूं ज्येष्ठ पुत्र आहेस.

कर्ण : कोणत्या अधिकारमदानें मी तेथें प्रवेश करूं ? जे साम्राज्य-संपदेला वंचित झाले आहेत त्यांच्या मातृस्नेहाच्या धनाचा पूर्ण अंश मीं खंडित करावा असें तूं मला कां म्हणून सांगतेस ? द्यूताच्या पणांत ज्याचा विक्रय होत नाही, बाहुबलानें ज्याचा पराभव होत नाही असें मातेचें हृदय आहे. तें विधात्याचें दान आहे.

कुन्ती : माझ्या पुत्रा, अरे ! विधात्याचा अधिकार घेऊनच एक दिवस तूं या माझ्या अंकावर आला होतास. त्याच अधिकारानें पुनः मानानें

परत ये ; निःशंकपणें ये. सगळ्या भावांमध्ये माझ्या मातृअंकावरील आपलें स्थान घे.

कर्ण : हे देवि, तुझी वाणी मला स्वप्नासारखी ऐकूं येत आहे. पाहा, अंधकारानें सर्व दिशा व्यापून टाकिल्या आहेत. चारही बाजू लुप्त झाल्या आहेत. भागीरथी शब्दहीन झाली आहे. कोणत्या मायाच्छन्न लोकीं, विस्मृत आलयीं, चेतनेच्या प्रभातीं मला तूं घेऊन गेली आहेस ? तुझी वाणी माझ्या मुग्ध चित्ताला पुरातन सत्याप्रमाणें स्पर्श करीत आहे. जणूं माझा अस्फुट शैशवकाल, जणूं माझ्या जननीच्या गर्भातील अंधार आज मला घेरीत आहे. राजमाते, हें सत्य असो वा स्वप्न असो ; हे स्नेह-मयी ! ये ; आपला दक्षिण हस्त माझ्या ललाटावर व हनुवटीवर क्षणभर ठेव. मीं आईनें टाकलेला आहे, असें लोकांच्या तोंडून ऐकिलें आहे. रात्रीं स्वप्नांत मीं कित्येक वेळां पाहिलें आहे कीं, माझी आई मला पाहाण्या-साठीं हळूहळू येत आहे ; कातर व्यथेनें मी तिला रडत म्हणत आहे, “ आई बुरखा काढ ; तुझें मुख मला पाहूं दे. ” पण ती मूर्ति तृषार्त, उत्सुक स्वप्नाचा निरास करून त्याच क्षणीं अदृश्य होई ! तेंच स्वप्न आज संध्याकाळीं, या रणक्षेत्रावर, भागीरथीतीरी पाडवजननीचें रूप घेऊन आलें आहे काय ? देवि ! पाहा, परतीरीं पांडवांच्या शिविरांत दीप प्रज्वलित झाले आहेत. या तीरावर जवळच कौरवांच्या अश्वशाळेंत लक्षावधि अशवांच्या खुरांचा तीक्षण शब्द खणखणत आहे. उद्यां सकाळीं महायुद्धास आरंभ होणार. आज रात्रीं अर्जुनाच्या आईच्या कंठांतून माझ्या मातेचा स्नेहस्वर मला काय म्हणून ऐकूं आला ? माझें नांव तिच्या मुखांतून इतक्या मधुर संगीतानें कां वरें निघालें ? माझें चित्त पांच पांडवांकडे अकस्मात् भाऊ म्हणून धांवत आहे !

कुन्ती : तर मग चल ये वत्सा, चल ये.

कर्ण : माते ; आलों, निघालों. कांहीं विचारीत नाहीं. कांहीं संशय धरीत नाहीं. देवि ! तूंच माझी माता. तुझ्या आव्हानानें माझा अंतरात्मा जागृत झाला आहे. युद्धभेरी, जयशंख माझ्या कानांला ऐकूं येत नाहीत. रणहिंसा, वीरकीर्ति, जय-पराजय हें सर्व मिथ्या आहे. कोठें येऊं ? मला घेऊन चल.

कुन्ती : त्या पलीकडच्या तीरावर शांत शिबिरांत पांढुरक्या वाळवंटा-
वर दीप जळत आहेत तेथे.

कर्ण : तेथे या मातृहीनाला चिरकाल आई मिळेल का ? तुझ्या सुंदर,
उदार नेत्रांत प्रेमाचा ध्रुवतारा चिरकाल तेथे जागृत राहिल काय ?
देवि ! मी तुझा पुत्र आहे असें पुनः एकदां म्हण वरें.

कुन्ती : माझ्या पुत्रा !

कर्ण : तर मग कुलशीलहीन, मातृनेत्रहीन, कठोर, अज्ञात विश्वांत तूं
मला तिरस्कारानें दूर कां फेंकून दिलेंस ? अवज्ञेच्या प्रवाहावर मला
काय म्हणून सदैव वाहात लाविलेंस ? भ्रातृकुलांतून माझे निवासिन कां
केलेंस ? अर्जुनांत आणि माझ्यांत विच्छेद करून ठेविलास ; म्हणून
बालपणापासून गूढ अदृश्य पाश हिंसेच्या रूपानें, दुर्निवार आकर्षणानें
दोघांना ओढीत आहे. उत्तर कां देत नाहीस ? तुझी लज्जा अंधकाराचा
भेद करून निःशब्दपणें माझ्या सर्वांगाला स्पर्श करीत आहे आणि नेत्र
मिटवीत आहे. तर मग राहूं दे. तूं मला कां टाकिलेंस तें नको सांगूं.
मातृस्नेह हें या संसारांतलें विधीचें प्रथम दान आहे. तें दैवी धन आपल्या
संतानापासून तूं कां हिरावून घेतलेंस या प्रश्नाचें उत्तर नको देऊं. एवढें
मला सांग, आज मला अंकावर पुनः नेण्यासाठीं तूं कां आली आहेस ?

कुन्ती : हे वत्सा, तुझी निर्भर्त्सना शतवज्राप्रमाणें या माझ्या हृदयाचे
शतखंड करून त्याला विदीर्ण करूं दे ! मीं तुझा त्याग केला त्याच्या
अभिशापानें पांच पुत्र हृदयाशीं धरूनहि माझे चित्त पुत्रहीन आहे !
तुझ्यासाठीं माझे बाहू विश्वामध्ये धांवत असतात आणि तुला शोधित
फिरतात. त्या वंचित झालेल्या पुत्रासाठीं माझे चित्त उज्ज्वल दीप
पेटवून आपणाला दग्ध करून विश्वेश्वराची आरती करीत असतें. मी
आज धन्य झालें ! तुझे दर्शन मला लाभलें. तुझ्या मुखांत जेव्हां शब्दहि
फुटला नव्हता तेव्हां मीं तुझा कठोर अपराध केला आहे ! वत्सा, त्या
मुखानें ह्या कुमातेला क्षमा कर ! ती क्षमा माझ्या हृदयांत निर्भर्त्सने-
पेक्षांहि अधिक प्रखर अग्नि प्रज्वलित करो आणि पाप दग्ध करून मला
निर्मल करो !

कर्ण : माते ! पदधूलि दे ; माझे अश्रू घे.

कुन्ती : पुत्रा, तुला हृदयाशीं उचलून घेईन या सुखाच्या आशेनें मी

तुझ्या दारीं आलें नाहीं. तुला स्वतःच्या अधिकारानेंच परत नेण्यासाठीं मी आलें आहे. तूं सूतपुत्र नाहींस, राजाचा पुत्र आहेस. वत्सा, सर्व अपमान दूर टाकून तुझे पांच बंधू आहेत तेथें ये, चल.

कर्ण : माते, मी सूतपुत्र; राधा माझी माता. त्याहून माझा अधिक गौरव नाहीं. पांडव पांडव राहोत आणि कौरव कौरव असोत. मी कोणाशीं ईर्ष्या करीत नाहीं.

कुन्ती : वत्सा, बाहुबलानें आपल्या राज्याचा उद्धार कर. युधिष्ठिर धवल चामर ढाळील, भीम छत्र धरील, वीर धनंजय रथावर सारथि होईल, धौम्य पुरोहित वेदमंत्र गातील. तूं शत्रुजित् म्हणून अखंड प्रतापानें बांधवांसह निष्कंटक राज्यांत रत्नासिंहासनीं विराजमान होशील !

कर्ण : सिंहासन ! मातृस्नेहाच्या पाशाची ज्यानें बोळवण केली त्याला माते, राज्याचें आश्वासन देऊं पाहातेस ? एकदां ज्या संपत्तीपासून मला वंचित केलेस ती पुनः परत देणें तुझ्या शक्तीबाहेरचें आहे. माझी आई, माझे भाऊ, माझे राजकुल, माते ! माझ्या जन्मक्षणीं एकाच वेळीं तूं निर्मूल वरून टाकिलें आहेस ! सूत जननीची फसवणूक करून आज जर मी राजजननीला माता म्हणोन, कुरुपतीशीं ज्या बंधनानें मी बद्ध आहे तें बंधन छिन्न करून जर राजसिंहासनाकडे धांवत जाईन, तर मला धिक्कार असो !

कुन्ती : माझ्या पुत्रा, तूं वीर आहेस ! हाय रे धर्मा ! हा तुझा केवढा सुकठोर दंड ! ज्या क्षुद्र असहाय बालकाला मीं टाकून दिलें तो केव्हां तरी बलवीर्य संपादन करून कोठून कसा एक दिवस अज्ञात मार्गानें परत येईल आणि आपल्या आईच्या पोटच्या पुत्रांवर आपल्या कठोर हस्तानें अस्त्र हाणील हें त्या दिवशीं कोणाला जाणतां आलें असतें ? केवढा हा अभिशाप !

कर्ण : माते ! भिऊं नकोस. मी तुला सांगतो कीं, पांडवांचा विजय होईल. आज या रजनीच्या तिमिरफलकावर नक्षत्रांच्या प्रकाशांत घोर युद्धफल मी प्रत्यक्ष वाचीत आहे. या शांत स्तब्ध क्षणीं, अनंत आकाशामधून जयहीन चेष्टेचें संगीत, आशाहीन कर्माचा उद्यम माझ्या मनांत प्रवेश करीत आहे. शांतिमय शून्य परिणाम मला दिसत आहे. ज्या पक्षाचा पराजय होणार आहे त्या पक्षाचा त्याग करण्यास तूं मला सागूं

नकोस. तुझे पुत्र पांडव वियजी होवोत, राजे होवोत. निष्फलांच्या, हताशांच्या पक्षांत मी राहीन. माझ्या जन्मरात्रीं या धरातलीं तूं मला नामहीन, गृहहीन असें सोडून दिलेंस. आजहि हे जननि ! त्याचप्रमाणें दीप्तिहीन, कीर्तिहीन पराभवामध्यें कठोर चित्तानें माझा त्याग कर. केवळ एवढाच आशीर्वाद मला देऊन जा कीं, “ जयलोभानें, यशोलोभानें राज्यलोभानें वीराच्या सद्गतीपासून तूं भ्रष्ट होणार नाहीस ! ”

२६ फेब्रुवारी १९००

‘ काहिनी ’

गान्धारीचें आवेदन

दुर्योधन : तात, आपल्या चरणीं प्रणाम करतो.

धृतराष्ट्र : अरे दुराशया, तुझे अभीष्ट सिद्ध झालें ?

दुर्यो. : जय मिळाला आहे.

धृत. : आतां सुखी झालास ?

दुर्यो. : मी विजयी झालों आहे.

धृत. : अखंड राजत्व जिंकूनहि तुला सुख कोठें आहे, हे दुर्मति !

दुर्यो. : मी सुख इच्छिलें नव्हतें, महाराज ! जय ! जय हवा होता मला. आज मी विजयी झालों आहे. क्षुद्र सुखानें क्षत्रियाची क्षुधा भागत नसते. हे कुरुपति ! जयरस म्हणजे भडकलेली अग्निमयी सुधा. ईर्ष्या-सिन्धूच्या मंथनांतून निघालेली ती सुधा मी नुकताच प्यालों आहे तात ! सुखी नव्हे, आज मी जयी आहे. पिताजी, सुखी मी तेव्हां होतो, जेव्हां पांडव-कौरव एकत्र कुटुंबांत राहात होते — शशांकाच्या छाती-वरील कलंकाप्रमाणें कर्महीन, गर्वहीन, दीप्तिहीन सुखांत ! सुखी मी तेव्हां होतो, जेव्हां अर्जुनाच्या गांडीवटणत्कारानें भयभीत होऊन शत्रू आमच्या दारीं येत नसत ! सुखी मी तेव्हां होतो, जेव्हां पांडव जयदृप्त करानीं धरित्रीचें दोहन करून भ्रातृप्रेमानें त्यांतील कांहीं अंश आम्हांला देत असत — आम्ही अत्यंत कौतुकानें नित्य नवीन भोगसुख निश्चिन्त मनानें उपभोगित असूं ! सुखी मी तेव्हां होतो, जेव्हां पांडवांचा जयध्वनि प्रतिध्वनित होऊन कौरवांच्या कानावर आघात करीत असे आणि पांडवांच्या यशोबिंबाचें प्रतिबिंब आपल्या उज्ज्वल अंगुलीनें कौरवांचें मलिन भवन प्रकाशित करीत असे ! पिताजी, सुखी आम्ही तेव्हां होतो, जेव्हां आपलें सर्व तेज विझवून पांडवांच्या गौरवाच्या छायेत स्निग्धपणानें हेमन्तांतील बेडकाप्रमाणें जडत्वाच्या कूपांत आम्ही पडलेले होतो ! आज पांडुपुत्र पराभवाचें ओझे खांद्यावर घेऊन वनांत चालले आहेत. — आज मी सुखी नव्हे, आज मी जयी आहे.

धृत. : धिक्कार असो तुझ्या भ्रातृद्रोहाला ! पांडव आणि कौरव यांचे पितामह एक होते याचा तुला विसर पडला काय ?

दुर्यो. : तें तर विसरणें शक्य नाहीं. एक पितामह असूनहि धन, मान, तेज या बावतींत आम्ही एक नाहीं. जर ते दूरचे कोणी परके असते तर क्षोभ झाला नसता. रात्रीचा चंद्र मध्यान्हीच्या सूर्याचा द्वेष करीत नाहीं. परंतु प्रातःकाळीं एकाच पूर्व-उदयशिखरावर दोन भ्रातृसूर्य केव्हांहि राहाणें शक्य नाहीं ! आज द्वंद्व नाहींसें झालें आहे—आज मी जयी, आज मी एकमेव !

धृत. : क्षुद्र ईर्ष्या ! विषमयी भुजंगिनी !

दुर्यो. : क्षुद्र नव्हे, ईर्ष्या महान् आहे. ईर्ष्या हा वृहतांचा धर्म आहे. दोन वृक्ष आपल्यामध्ये अंतर राखतात; पण लाखों तृणें एकमेकांत मिसळून एकमेकांना कवटाळून राहातात. असंख्य नक्षत्रें भ्रातृत्वाच्या बंधनांत बांधलेलीं असतात; पण सूर्य एकटा असतो, चंद्र एकटा असतो. दूर वनाच्या आड मलिन किरणांची पांडु-चन्द्रकोर आज अस्तास गेली. आज कुरुसूर्य एकमेव आहे! आज मी विजयी आहे.

धृत. : आज धर्म पराजित झाला आहे !

दुर्यो. : पिताजी, लोकधर्म आणि राजधर्म एक नव्हेत. लोकसमाजांत बरोबरीचे लोक साहाय्यकारी सुहृद् बनून राहातात. परंतु राजा एकेश्वर असतो. बरोबरीचा माणूस हा त्याचा महाशत्रु, चिरविघ्न, दुश्चिन्तेचें कारण, समोर असेल तर अडथळा, मार्गें असेल तर भय, अहोरात्र यश—शक्ति—गौरवाचा क्षय करणारा आणि ऐश्वर्यातील वांटा हिरावून घेणारा बनतो. दुर्बळ लोक बांधवांमध्ये बल विभागून घेतल्यामुळें बलवान् राहातात; पण राजदंडाचे जितके खंड होतील तितकी ती त्याची दुर्बलता बनते. तितका त्याचा क्षय होतो. राजा जर एकटा आपलें मस्तक सर्वापेक्षां उंच ठेवणार नाहीं, जर बहुजन खूप दूरून त्याचें समुद्धत शिर अव्याहतपणें, नित्य, स्थिर पाहूं शकले नाहींत, तर बहुजनांवर खूप दूरपर्यन्त त्याची शासनदृष्टि कशी कायम राहिल ? राजधर्मांत भ्रातृधर्म अथवा मित्रधर्म नसतो, फक्त जयधर्म असतो. महाराज,—म्हणून आज मी कृतार्थ झालों आहे. आज मी जयी आहे. पांच शिखरांच्या पांडव—गौरवगिरीचा समोरील अडथळा आज कोसळला आहे !

धृत. : कपटचूतानें जिकून तूं त्याला जय म्हणतोस ? अरे लज्जाहीन अहंकारी पुरुषा !

दुर्यो. : पिताजी, ज्याचें जें बळ तेंच त्याचें अस्त्र व युद्धांतील भांडवल. नख आणि दांत या बाबतींत वाघाशीं बरोबरी करणें शक्य नाहीं; म्हणून धनुष्यबाणानें त्याचा प्राण घेण्यांत कोणत्या माणसाला लाज वाटते ? मूढाप्रमाणें मृत्युखांत उडी घेऊन आत्मसमर्पण करणें हें कांहीं युद्ध नव्हे. युद्धाचें एकमात्र लक्ष्य म्हणजे जयलाभ. पिताजी, आज मी जयी झालों आहे. म्हणून हा अहंकार !

धृत. : आज तूं जयी झाला आहेस, म्हणून तुझ्या निंदेच्या ध्वनीनें अत्यंत धिक्कारपूर्वक आकाश आणि पृथ्वी भरून टाकिलीं आहेत !

दुर्यो. : निन्दा ! आतां मी तिला भीत नाहीं. निंदेचा गळा दाबून मी तिला नष्ट करीन. बडबडणाऱ्या नगरीची धृष्ट जीभ दृढ बळानें माझ्या पादपीठाखालीं दाबून मी तिला निःस्तब्ध बनवीन. 'दुर्योधन पापी', 'दुर्योधन क्रूर', 'दुर्योधन हीन', असें इतके दिवस निमूटपणें ऐकत आलों. आतां हे महाराज, राजदंडाला स्पर्श करून मी असें सांगतो कीं आज सर्वांकडून मी असें वदवून घेईन कीं, "दुर्योधन राजा आहे, दुर्योधन राजनिंदेनें भरलेली टीका सहन करीत नसतो, दुर्योधन स्वतःच्या हातानें स्वतःचा यशोध्वज उंच फडकवितो ! "

धृत : अरे वत्सा, ऐक. निंदेला जिभेवरून हाकून लावल्यास ती निम्न मुखानें अंतराच्या गूढ अंधकारांत दूरदूरपर्यन्त आपलीं खोल जटिल मुळें पसरविते; आणि चित्ततलाला सदैव विषानें कडू बनवून ठेवते. जिभेवर नृत्य करून चपल, चंचल निंदा थकून जाते. तिला गुप्त हृदय-दुर्गांत निःशब्दपणें आपली शक्ति वाढवूं देऊं नकोस; निंदारूपी सर्पदलाला प्रीतीच्या मंत्रबळानें शांत कर आणि हंसतमुखानें बांसरीच्या सुरांनीं तिला बंदी बनव.

दुर्यो. : अव्यक्त निंदा राजमर्यादेला कसलीहि हानि करीत नाहीं. मी तिच्याकडे ढुंकूनहि पाहात नाहीं. प्रेम न मिळालें तरी त्याचा मला खेद नाहीं. पण महाराज, मला उद्धटपणा चालणार नाहीं ! प्रेमदान स्वेच्छाधीन असतें. प्रेमाची भिक्षा दीनतम दीनहि देतो. तें प्रेम त्यांनीं पाळलेल्या मांजराला, दारांतील कुत्र्याला आणि पांडवबंधूंना खुशाल

वांटून घावें— त्याच्याशीं मला कर्तव्य नाहीं. मला हवें भय ! तोच माझा राजभाग ! दर्पितांचा दर्प नष्ट करून मला जय हवा आहे. हे पितृदेव, माझे निवेदन ऐका. आतांपर्यन्त तुमचें सिंहासन माझ्या निंदक-दलानें नित्य घेरून टाकलेलें असे. कंटकरूपमाणें निष्ठुर प्राचीर रचून तुमच्या आणि माझ्यामध्ये त्यांनीं अंतर निर्माण केले होते. त्यांनीं तुम्हांला नेहमीं पांडवांचें गुणगान आणि आमची निंदा ऐकविली आहे ! — अशा प्रकारें हे पिताजी, आम्ही पितृस्नेहापासून सदैव वंचित राहिलों आहोंत. अशा प्रकारें पिताजी, आम्ही लहानपणापासून हीनबल राहिलों आहोंत. पितृस्नेहरूपी झऱ्याच्या मुखावर मोठी शिळा पडल्यामुळें आम्ही परिक्षीण शीर्ण नदीप्रमाणें नष्टप्राण, गतिशक्तिहीन झालों आहोंत; पदोपदीं पराभूत झालों आहोंत ! उलट, पांडव धष्टपुष्ट, अखंड आणि अबाधगति बनले आहेत. आजपासून पिताजी, सिंहासनाजवळून त्या निंदकांच्या दलाला—संजय, विदुर, भीष्मपितामह यांना— जर तुम्ही दूर करणार नसाल, जर ते शहाणपणाचा आव आणून हितकथा, धर्मकथा, सदुपदेश, निंदा, धिक्कार, तर्क वगैरेंनीं क्षणोक्षणीं राज्यकमचें सूत्र तोडून टाकणार असतील, माझ्या राजदंडाला भाराक्रांत करून टाकणार असतील, राजशक्तीमध्ये पदोपदीं द्विधाभाव निर्माण करणार असतील, अपमानानें आणि लाजेनें राजमुकुट मलिन करणार असतील, तर हे पितृदेव, मला क्षमा करा— मला त्या सिंहासनरूपी कंटकशय्येची जरूर नाहीं. महाराज, मी पांडवांना राज्य देऊन त्याच्या बदलीं वनवास घेईन आणि दूर निघून जाईन !

धृत. : हाय ! अभिमानी वत्सा, मित्रांचीं सुकठोर निंदावचनें ऐकून माझा पितृस्नेह किंचित्हि कमी झाला असता तर कल्याण झालें असतें. माझ्या ठिकाणीं इतका अधिक स्नेह आहे कीं मीं अधर्मांत सहयोग दिलेला आहे. मी ज्ञान गमावून बसलों आहे. माझ्यामध्ये इतका स्नेह आहे कीं मी तुझा सर्वनाश करीत आहे. पुरातन कुरुवंशरूपी महारण्यांत मी घोर कालाग्नि पेटवीत आहे. — असें असतां हि पुत्रा, तू मला स्नेह नाहीं म्हणून दोष देतोस ? तूं मणिलोभानें कालसर्पाची इच्छा धरलीस आणि मीं अंधानें स्वतःच्या हातानें त्याची फणा धरून तुला तो दिला. आंतून अणि बाहेरून आंधळा बनलेला मी सदैव तुझ्यामाठीं प्रलय-

तिमिरांत चाललों आहे. मित्रगण हाहाकार करून निषेध करीत आहेत, सगळीं निशाचर गिधाडे अशुभ चीत्कार करीत आहेत, पदोपदीं मार्ग संकीर्ण होत आहे. जवळ येऊन ठेपलेल्या विपत्तीमुळे शरीरावर कांटा उभा राहिला आहे. तरीहि भयंकर स्नेहानें तुला छातीशीं दृढ हातानें घट्ट धरून वायुबलानें, अंधवेगानें, मूढमत्त अट्टहास्य करीत उत्केच्या प्रकाशांत विनाशाच्या मुखांत मी धांवत चाललों आहे. केवळ तू आणि मी, आणि दुसरा साथी वज्रहस्त दीप्त अन्तर्यामी ! समोरचें दिसत नाहीं. मागील निवारण नाहीं. फक्त निदारुण विनाशाचें घोर आकर्षण खालीं ओढीत आहे ! अचानक केव्हांतरी क्षणांत भान येईल, विधात्याची गदा क्षणांत शिरावर पडेल, अशीहि वेळ येईल ! तोंपर्यन्त पितृस्नेहाविषयीं मनांत शंका आणूं नकोस, आलिंगन शिथिल करूं नकोस. तोंपर्यन्त तू द्रुतहस्तानें सर्व स्वार्थधन लुटून घे ; जयी हो, सुखी हो, एकेश्वर राजा हो ! — अरे तुम्ही जयवाद्य वाजवा ! आकाशांत जयध्वजा फडकवा. आज विजयोत्सवामध्यें न्याय, धर्म, मित्र, बंधु, कोणीहि राहाणार नाहीं ; विदुर अथवा भीष्म राहाणार नाहींत ; संजयहि राहाणार नाहीं, लोकनिंदा किंवा लोकलज्जा यांचें भय राहाणार नाहीं ; कुरुवंशाची राजलक्ष्मीहि आतां राहाणार नाहीं. केवळ अन्धपिता, त्याचा अन्धपुत्र आणि कालान्तक यम हेच राहातील ! — केवळ पितृस्नेह आणि विधात्याचा शाप राहिल ! इतर कोणीहि राहाणार नाहीं.

[चर प्रवेश करतो]

चर : महाराज, विप्रगण अग्निहोत्र आणि देव-उपासना यांचा त्याग करून, संध्यार्चना सोडून, पांडवांची प्रतीक्षा करीत चव्हाट्यावर उभे आहेत. कोणीहि नागरिक घरांत नाहीं, सगळीं दुकानें बंद आहेत. संध्याकाळ झाली असूनहि हे प्रभो, भैरवमंदिरांत शंख-घंटा वाजत नाहींत अथवा संध्याभेरीहि निनादत नाहींत, किंवा दीपहि पाजळत नाहींत. सर्व शोकातुर नरनारी टोळ्याटोळ्यांनीं दीनवेषांत आणि सजलनयनांनीं नगराच्या सिंहद्वाराकडे जात आहेत.

दुर्यो. :- त्यांना माहीत नाहीं कीं दुर्योधन जागा झाला आहे. हे मूढ अभाग्यांनो, तुमचे दिवस आतां भरले. आज राजा आणि प्रजा यांचा घनिष्ठ कठिण परिचय होईल. प्रजेची ही परम धृष्टता — निर्विष

सर्पाचा व्यर्थ फणाघात, निःशस्त्र दर्पाचा हुंकार किती दिवस राहातो हें मी पाहातोच !

[प्रतिहारी प्रवेश करते]

प्रतिहारी : महाराज, महिषी गान्धारी आपल्या चरणीं दर्शनाची प्रार्थना करीत आहेत.

धृत. : मी त्यांचीच प्रतीक्षा करीत आहे.

दुर्यो. : पिताजी, तर मग मी चाललों !

[जातो]

धृत. : जा ! कर पलायन ! अरे पुण्यभीता ! साध्वी जननीची उगारलेल्या वज्रासारखी दृष्टि तूं कशी सहन करणार ? माझी तुला लाज वाटत नाही.

[गान्धारी प्रवेश करते]

गान्धारी : आपल्या श्रीचरणीं माझें निवेदन आहे. नाथ, एवढी विनंती मान्य करा.

धृत. : प्रियेची प्रार्थना कधीं अपूर्ण राहिली आहे काय ?

गान्धारी : याच क्षणीं त्याग करा—

धृत. : कोणाचा, हे महिषी ?

गान्धारी : ज्याच्या पापाच्या संघर्षानें धर्माच्या तलवारीला भयंकर धार लावली जात आहे त्या मूढाचा.

धृत. : कोण तो माणूस ? कोठे आहे ? नुसतें त्याचें नांव सांग.

गान्धारी : पुत्र दुर्योधन !

धृत. : त्याचा मी त्याग करूं ?

गान्धारी : आपल्या चरणीं हेंच निवेदन आहे.

धृत. : हे गान्धारी, राजमाते, केवढी दारुण प्रार्थना !

गान्धारी : हे कौरवा, ही प्रार्थना फक्त माझीच आहे काय ? हे नरनाथ, कुरुकुलाचे पितृपितामह स्वर्गांतून अहर्निश ही प्रार्थना करीत आहेत. त्याग करा, त्याग करा. त्याच्या अत्याचारामुळें कौरवकल्याण-लक्ष्मी रात्रंदिवस अश्रुमुखानें निरोप घेण्याच्या क्षणाची प्रतीक्षा करीत आहे.

धृत. : ज्यानें धर्माचें लंघन केलें आहे त्याला धर्म शासन करील—
मी पिता—

गांधारी : आणि मी माता नाहीं का ? मीं गर्भभारजर्जरित होऊन आपल्या जागृत हृत्पिंडाखालीं त्याचें ओझें वाहिलें नाहीं काय ? त्याचें तें अकलंक शिशुमुख पाहून माझें स्नेहविगलित चित्त शुभ्र दुग्ध-धारेच्या रूपानें दोन्ही स्तनांतून उसळून वर आलें नव्हतें काय ? शाखेला फळ चिकटलेलें असतें त्याप्रमाणें अनेक वर्षेपर्यन्त माझ्या हास्यांतून हास्य, वाणींतून वाणी, प्राणांतून प्राण ओढून घेत दोन इवल्याशा बाहुरूपी देठांनीं तो मला चिकटलेला नव्हता काय ? तरीहि महाराज, त्याच पुत्र दुर्योधनाचा आज त्याग करा असें मी म्हणत आहे.

धृत. : त्याचा त्याग करून मी काय राखून ठेवूं ?

गांधारी : आपला धर्म.

धृत. : धर्म तुला काय देणार ?

गांधारी : नवनवीन दुःखें ! अधर्माच्या मोबदल्यांत मिळविलेलें पुत्रसुख आणि राज्यसुख हे दोन कांटे कायमचे छातीशीं कसे धरून ठेवूं ?

धृत. : हाय प्रिये, धर्मवश होऊन द्यूतवद्ध पांडवांचें हृतराज्यधून मीं एकदां परत दिलें होतें. परन्तु दुसऱ्याच क्षणीं पितृस्नेह माझ्या कानांत शेंकडों वेळां गुंजन करूं लागला : ' अरे, काय केलेंस हें ? एकाच वेळीं धर्म आणि अधर्म या दोन नौकांवर पाय ठेवून कोणी वांचत नाहीं. कुरुपुत्रगण एकदां पापाच्या प्रवाहांत उतरलेच आहेत; तर आतां धर्माशीं संधि करणें व्यर्थ आहे. पापाच्या दारीं पाप साह्य मागत आहे. हे हतभाग्या, वृद्धा, बुद्धिहता, दुर्वळ द्विधेंत पडून तूं हें काय केलेंस ? राज्य परत देऊनहि पांडवांच्या मनांतील अपमानाची जखम पुनः भरून येणार नाहीं. अग्नीमध्ये केवळ नवीन काष्ठें टाकण्यासारखेंच आहे तें. अपमानिताच्या हातीं क्षमतेचें अस्त्र द्यावयाचें तें मरण्यासाठींच ! सामर्थ्यवानाला अल्प पीडा देऊन सोडून देऊं नकोस; त्याचें दलनच कर. पापाबरोबर व्यर्थ खेळ करूं नकोस; त्याला बोलावून आणलें असशील तर त्याचा कायमचा स्वीकार कर. ' अशा प्रकारें पितृस्नेह-रूपानें पापबुद्धि माझ्या कानांत गुपचुप कितीतरी गोष्टी तीक्ष्ण सुई-प्रमाणें भोसकूं लागली ! मीं पुनः पांडवांना घालवून दिलें. कपटद्यूतानें

मीं त्यांना दीर्घ वनवासांत धाडून दिलें. हाय धर्म ! हाय रे प्रवृत्तिवेग ! संसाराचें मर्म कोणाला कळणार ?

गांधारी : महाराज, धर्म हा कांहीं संपत्तीचा हेतु नव्हे. तो सुखाचा क्षुद्र सेतुहि नव्हे. — धर्मांतच धर्माची परिसमाप्ति होते. स्वामी, मी मूढ नारी ! धर्माची गोष्ट तुम्हांला काय सांगावी ? तुम्ही तर सर्व जाणतांच. पांडव वनांत जातील. त्यांना परत फिरविण्याचा प्रयत्न केला ते पांडव परतणार नाहीत. ते प्रतिज्ञेनें बांधलेले आहेत. आतां हें महाराज्य तुमचें आहे. हे महीपति, या क्षणीं तुम्ही आपल्या मुलाचा त्याग करा. निष्पापाला दुःख देऊन स्वतः पूर्ण सुख भोगूं नका. न्यायधर्माला पौरवप्रासादांतून विमुख नका. हे धर्मराज, आजपासून सुदुःसह दुःख घ्या; तुम्ही उचलून घ्या आणि माझ्याहि शिरावर उचलून घ्या !

धृत. : हाय महाराज्ञी, तुझा उपदेश सत्य आहे, तुझी वाणी तीव्र आहे.

गांधारी : अधर्माचें मधानें माखलेलें विषफळ उचलून घेऊन पुत्र आनंदानें नाचत आहे. स्नेहमोहानें भुलून त्याला तें फळ खाऊं देऊं नका; काढून घ्या, फेंकून घ्या, रडायला लावा त्याला. फसवणुकीनें मिळालेल्या, पापानें पुष्ट झालेल्या राज्याचा, धनाचा आणि जनाचा त्याग करून त्याला स्वतःलाहि निर्वासित होऊं घ्या ! — वंचित पांडवांचा समदुःखभार त्यालाहि वहन करूं घ्या.

धृत. : धर्माचें विधान विधात्याच्या हातीं ! तो जागृत आहे. त्याचा धर्मदंड नित्य उद्यत असतो. हे मनस्विनी, त्याच्या राज्यांत त्याचें कार्य तो करील. मी पिता आहे. —

गांधारी : तुम्ही राजा आहांत ! हे राजाधिराज, विधात्याचा वामहस्त आहांत. धर्मरक्षणाचें कार्य तुमच्यावर सोंपविलेलें आहे. मी तुम्हांला विचारत्यें, जर तुमचा कोणी प्रजाजन सती अबलेला परगृहांतून ओढून आणून तिचा दोष नसतांना तिचा अपमान करील तर तुम्ही त्याला काय शिक्षा कराल ?

धृत. : हृदपारी !

गांधारी : तर मग समस्त स्त्रियांच्या वतीनें डोळ्यांत अश्रू आणून

मी आपल्या-राजाच्या-चरणीं न्यायाची मागणी करीत आहे. हे प्रभो, पुत्र दुर्योधन अपराधी आहे. हे राजन्, तुम्ही स्वतःच साक्षी आहांत. पुरुषां-पुरुषांमध्ये स्वार्थापायीं अहोरात्र भांडण चालूच असतें-त्याचा बरेवाईटपणा मला कळत नाहीं. दंडनीति, भेदनीति, कूटनीति अशा पुरुषांच्या शेंकडों रीती पुरुषच जाणोत ! बळाविरुद्ध बळ, कपटाविरुद्ध कपट, डावपेंचांवर कित्येक डावपेंच आघात करीत असतात ! आम्ही तर आमच्या घरकामांत, शान्त अंतःपुरांत या सर्वांपासून दूर राहणें पण जो पुरुष त्या ठिकाणीं विद्वेष-अग्नि ओढून आणून घेतून प्राण हेरच्या झगड्यांतून ईर्ष्येचें गरळ तेथें आणून टाकतो, पुरुषाने साडून अन्तःपुरांत प्रवेश करून गृहधर्मचारिणी अज्ञेयाय नारीच्या पवित्र देहावर पापी कठोर स्पर्शानें असन्मानपूर्वक हात टाकतो, पतीशीं विरोध करून जो पुरुष त्याच्या पत्नीवर आघात करून त्याचा सूड घेतो-तो केवळ पाखंडी नव्हे, तो भ्याड होय ! महाराज, त्याला काय शिक्षा ? निष्पाप पुरुवंशांत पाप जन्माला आलें तर तेंहि सहन करतां येईल. परंतु हे प्रभो, मातृ-गर्वाच्या जोरावर मी असें समजत होतें कीं माझ्या गर्भांतून वीरपुत्र जन्मले आहेत ! -हाय नाथ, त्या दिवशीं जेव्हा अनाथ पांचालीच्या आर्त कंठस्वरानें लज्जा, घृणा आणि करुणा यांच्या उष्णतेनें प्रासादाच्या पाषाणांच्या भितींना वितळवून टाकलें, तेव्हां मीं खिडकीपाशीं धांवत जाऊन पाहिलें तों तिचें वस्त्र ओढून सभेमध्ये गांधारीचीं पुत्रपिशाच्चे खदखदां हंसत होती ! धर्माला माहीत आहे कीं त्या दिवशीं माता या नात्यानें माझा उरला-सुरला गर्व कायमचा चक्काचूर होऊन गेला ! हे कुरुराजगणांनो ! भारताला सोडून पौरुष कोठें निघून गेलें ? हे महारथी, तुम्ही जडमूर्तीप्रमाणें तेथें एकमेकांच्या तोंडांकडे पाहात राहिलां. कोणी हंसले ! कोणी जिज्ञासेनें कुजबुजले ! गर्जनारहित लुप्त विद्युल्लतेप्रमाणे निश्चल तलवारी म्यानांत झोंपल्या होत्या. महाराज ! महाराज ! ऐका ही विनंती ! जननीची लाज दूर करा, वीरधर्माचा उद्धार करा, पदाहत सतीत्वाचें क्रंदन थांबवा, अवनत न्यायधर्माचा सन्मान करा-दुर्योधनाचा त्याग करा !

धृत. : हे महिषी, परितापाच्या दाहानें जर्जर झालेल्या हृदयावर तूं केवळ निष्फळ आघात करीत आहेस.

गांधारी : हे नाथ, मला शेंकडोंपट वेदना होत नाहीत काय ? हे प्रभो, दंडिताबरोबर जेव्हां दंडदाता समान आघातानें रडतो तेव्हां तो न्याय सर्वश्रेष्ठ. ज्याच्यासाठीं जिवाला कसलीहि व्यथा होत नाही त्याला दंड करणें हा प्रबळाचा अत्याचार होय. तुम्ही पुत्राला जी दंडवेदना देऊं शकत नाहीं, ती कोणालाहि देऊं नका. जो तुमचा पुत्र नाहीं, त्यालाहि पिता असतो. हे न्यायाधीशा, त्याच्यासमोर तुम्ही अपराधी ठराल. मीं असें ऐकलें आहे कीं आपण सर्वच विश्वविधात्याचीं संतानें आहोंत. तो नारायण आपल्या स्वतःच्या हातांनीं पुत्रांचा निवाडा करतो; व्यथा देतो, त्याच बरोबर स्वतःहि व्यथा अनुभवतो. नाहींतर न्याय देण्याचा त्याला अधिकारच राहिला नसता. मी तर मूढ नारी. मला माझ्या अंतरात्म्यांतून हेंच शास्त्र मिळालें आहे. हे महाराज, तुम्ही पापी पुत्राला अविचारानें क्षमा कराल तर आजपर्यंत तुम्हीं असंख्य अपराधी लोकांना धर्मराज या नात्यानें कर्तव्य म्हणून जी कांहीं शिक्षा दिली असेल ती परत येऊन त्याच्या राजाला लागेल ! तुमचा न्यायनिर्णय निर्ममता-रूपानें पाप बनून तुम्हांला डागळील ! पापी दुर्योधनाचा त्याग करा !

धृत. : प्रिये, आवर, आवर ही तुझी वाणी. मी मोहपाश तोडूं शकत नाहीं. धर्मकथा केवळ पुनः पुनः येऊन व्यर्थ कठोर व्यथा देत आहेत. पापी पुत्र विधात्याला त्याज्य आहे म्हणूनच मी त्याचा त्याग करूं शकत नाहीं. त्याला मीच एक आधार आहे. ज्या पुत्रानें उन्मत्त लाटांवर स्वतःचें शरीर लोटून दिलें आहे त्याला सोडून मला कसें जाववेल ? त्याच्या उद्धाराची आशा मीं सोडून दिली तरी त्याला मीं प्राणपणानें छातीशीं कवटाळून धरावें, त्याच्याच बरोबर एका पापांत उडी घ्यावी, एकाच विनाशाच्या तळाशीं बेधडकपणें बुडून मरावें, त्याच्या दुर्गतींतील वांटा घ्यावा, त्याच्या दुर्मतीचें अर्धें फळ मीं भोगावें, हेंच तर माझें सांत्वन आहे ! आतां कांहीं न्याय-विचार करण्याला वेळ नाहीं; कांहीं उपाय नाहीं, मार्ग नाहीं. घडावयाचें होतें तें घडलें आहे. त्याचें जें कांहीं फळ व्हावयाचें असेल तें होईल ! (प्रस्थान)

गांधारी : हे माझ्या अशान्त हृदया, शांत हो. विधात्याच्या न्यायाची नतमस्तक होऊन धीरानें प्रतीक्षा करीत राहा. सुदीर्घ रात्रीनंतर ज्या दिवशीं काळ एकाएकीं जागा होतो आणि आपल्या चुका दुरुस्त करतो

तो दिवस दारुण दुःखाचा होय. ज्याप्रमाणें दुःसह उतापानें स्थिर, गति-हीन वनलेला वायु झोंपीं जातो आणि अकस्मात् वावटळीच्या रूपानें जागा होऊन आपल्या जडतेवर आक्रमण करतो, आंधळ्या विंचवा-सारखा भयंकर शेपटीनें स्वतःच्याच शिरावर दीप्त वजरशूलाप्रमाणें अविरतपणें आघात करूं लागतो, त्याप्रमाणें काळ जेव्हां जागा होतो तेव्हां भीतीनें सर्वजण त्याला अकाल म्हणतात. हे रमणी, तूं आपलें मस्तक नमव, नमव आणि त्या महाकाळाला प्रणाम कर. त्याच्या रथ-चक्राचा ध्वनि दूर रुद्रलोकांतून वज्रासारखा घर्घरनाद करित असलेला हा ऐकूं येत आहे. तुझें आर्तजर्जर हृदय त्याच्या मार्गावर पसरवून ठेव. मूकपणें निर्निमेष नेत्रांनीं छिन्नसिक्त हृत्पिंडांच्या रक्तशतदलांनी ओंजळ भरून तूं जागत राहा. त्यानंतर जेव्हां गगनांत धूळ उडेल, धरणी थरथरां कांपेल, आकाशांत अकस्मात् क्रंदन-ध्वनि उठेल, तेव्हां हाय हाय ! हे रमणी, हे अनाथिनी ! हाय हाय ! हे वीरवधू, हाय गे वीरमाते, त्या हाहाकारामध्यें तूं धीर धरून अवनत शिरानें डोळे मिटून धुळींत लोटांगण घाल. त्यानंतर या कर्माच्या सुनिश्चित विपाकाला नमोनमः ! निर्वाक्, निर्मम, दारुण, करुण शांतीला नमोनमः !—अनंत नमस्कार असोत कल्याण-कठोर-कान्त स्वरूपाला, स्निग्धतम क्षमेला ! विद्वेषाच्या भीषण परिणामाला नमोनमः ! स्मशानाच्या भस्मचर्चित परम निष्कृतीला नमोनमः !

[दुर्योधनमहिषी भानुमतीचा प्रवेश]

भानुमती : (दासीना उद्देशून) इंदुमुखी, परभृते, माल्यवस्त्रे, अलंकार डोकीवर उचलून घ्या.

गांधारी : मुली, जरा धीरे ! पौरवभवनांत आज कसला महोत्सव आहे ? नवीन वस्त्रालंकारांनीं सजून हे माझ्या सुने, तूं कोठें चालली आहेस ?

भानु. : शत्रुपराभवाचा शुभ क्षण येऊन ठेपला आहे.

गांधारी : आत्मीय स्वजन ज्याला शत्रू वाटतात तो आपल्या आत्म्यालाच नित्यशत्रु मानतो. तो धर्माला शत्रू मानतो. त्याचा हा शत्रु अजेय आहे. हे कल्याणी, नवीन अलंकार कोठून आणलेस ?

भानु. : आपल्या बाहुबळानें वसुमतीला जिंकून पांचाळीला तिच्या

पांच पतींनीं जे रत्नअलंकार आणून दिले होते, (राजसूय) यज्ञाच्या दिवशीं जे परिधान केल्यानें द्रौपदीच्या अंगांतून रत्नकिरणांच्या शेंकडों सुयांच्या मुखांनीं भाग्य-अलंकार झळकत होता आणि जो कुरुकुल-कामिनीच्या हृदयाला घरें पाडीत होता, त्या रत्नभूषणांनीं मला सजवून तिला वनांत जावें लागलें.

गांधारी : हाय गे मूढे, तरीहि तुला धडा मिळाला नाही ? त्या रत्नांवरून तुला इतका अहंकार ! कसली ही भयंकर क्रांति ! प्रलयाचा शृंगार हा ! युगांतींच्या उल्केप्रमाणें हीं रत्नांचीं नूपुरें आज तुला जाळीत नाहीत काय ? ही रत्नललाटिका तर तुझ्या सौभाग्याची वज्रानलशिखा आहे. तुला पाहून माझ्या अंगावर भीतीनें कांटा उभा राहात आहे; माझे चित्त क्रंदन करीत आहे. तुझे अलंकार माझ्या आशंकित कानांत उन्मादिनी शंकरीचा तांडवझंकार जागृत करीत आहेत.

भानु. : माते, आम्ही क्षत्रियनारी आहोंत; दुर्भाग्याला आम्ही भीत नसतो. कधीं जय, कधीं पराजय !—कधीं मध्याह्नगगनीं तर कधीं अस्ता-चलीं; क्षत्रियमहिमासूर्य कधीं वर चढतो तर कधीं खालीं उतरतो ! हे माते, आम्ही क्षत्रियवीरांगना ही गोष्ट लक्षांत ठेवून भीतीच्या पोटांत राहूनहि क्षणभरदेखील संकटाला भीत नसतो. दुर्दिन-दुर्योग आले तरी त्या वेळीं विमुख भाग्यावर उपहासाचा प्रहार करून कसें मरावयाचें तेंहि आम्हांला कळतें आणि देवि, कसें जगावयाचें तेंहि श्रीचरणांची सेवा करीत मीं शिकून घेतलें आहे.

गांधारी : मुली, अमंगल कांहीं तुजें एकटीचें नाहीं. अमंगल जेव्हां आपल्या लवाजम्यासह आपली भूक भागवितें तेव्हां हाहाकार माजतो. कितीतरी वीरांच्या रक्तप्रवाहांत कित्येक विधवांच्या अश्रुधारा येऊन पडतात. आम्रलताकुंजवनांतील मंजरी झंझावातानें जमीनदोस्त व्हाव्यात त्याप्रमाणें वधूंच्या हातांतील शेंकडों रत्न-अलंकार गळून पडतात. वत्से, बांधलेला सेतु मोडूं नकोस. गंमत म्हणून घरामध्यें विद्रोहाचें निशाण उभारूं नकोस. आज आनंदाचा दिवस नव्हे. माते ! स्वजन-दुर्भाग्याच्या निमित्तानें सर्वांग सजवून तूं गर्व करूं नकोस. आजपासून संयमपूर्वक शुद्ध चित्तानें तूं उपवासव्रताचें आचरण कर. वेणी सोडून, मुली, तूं शांत मनानें देवतार्चन कर. या पाप-सौभाग्याच्या दिवशीं गर्वानें आणि

अहंकारानें प्रतिक्षणी विधात्याला लज्जित करूं नकोस. काढून टाक ते अलंकार आणि तें नवें रक्तांबर ! थांबव तीं उत्सववाद्यें आणि राज-आडंबर ! बाळे, यज्ञगृहांत जा, पुरोहिताला बोलाव. शुद्धसत्त्वचित्तानें काळाची प्रतीक्षा कर.

[भानुमतीचें प्रस्थान.]

[द्रौपदीसह पंचपांडवांचा प्रवेश]

युधिष्ठिर : हे जननी, निरोपाच्या वेळचा आशीर्वाद मागण्यासाठीं आलों आहोंत.

गांधारी : हे वत्सांनो, सौभाग्याचा दिनमणि दुःखरात्रीच्या अवसानानंतर द्विगुणित होऊन उगवेल. हे माझ्या दुःखव्रती पुत्रांनो, तुम्हांला वायूपासून बळ, सूर्यापासून तेज, पृथ्वीपासून धैर्य आणि क्षमा मिळोत. दैन्यामध्ये दीनरूपांत लक्ष्मी सदा गुप्त राहून तुमच्या मागोमाग फिरत राहो, आणि तुमच्यासाठीं दुःखांतून अक्षय संपत्तीचा संचय करो. तुमचा वनवास नेहमीं निर्भय होवो. पापाविना येऊन पडलेला हा दुःखभोग तुमच्या अंतःकरणांत वह्निशिखेंतून तावूनसुलाखून निघालेल्या दीप्त सुवर्णप्रमाणें ज्वलंत तेज निर्माण करो. हें महादुःखच तुम्हांला महान् साहाय्यरूप होवो. या दुःखामुळें धर्मराज विधाता तुमचा ऋणी राहिल. आणि जेव्हां तो आपल्या हातांनीं आत्मऋण फेडील तेव्हां जगामध्ये देव अथवा मानव यांच्यापैकीं कोण तुमच्या मार्गांत उभें राहिल ? हे पुत्राधिक पुत्रांनो, माझ्या मुलानें जितके कांहीं अपराध केले आहेत त्या सर्वांचें खंडन माझे आशीर्वाद करोत, अन्यायपीडन गंभीर कल्याण-सिन्धूचें मंथन करो !

[द्रौपदीला आर्लिंगन देऊन]

धुळींत लोळणाऱ्या सुवर्णलते, माझ्या मुली, माझ्या राहुग्रस्त चन्द्रलेखे, एकदां मस्तक वर उचल. माझें बोलणें ऐक. ज्यानें तुझा अपमान केला आहे त्याचाच अपमान जगतांत कायम राहिल; त्याचा कलंक अक्षय राहिल. कापुरुषत्वाच्या हातून झालेली सतीची लांछना-तुझ्या अपमानाची रास या जगांतील सर्व कुलांगनांनीं वांटून घेतली आहे ! जा बाळे, पती-बरोबर अमलिन मुखानें जा. अरण्याला स्वर्ग बनव; दुःखाला सुख बनव. माझ्या सुने, पतिदुःखाची सुदुःसह व्यथा हृदयांत धारण करून

सतीत्वाची सार्थकता मिळव. राजभवनांत रात्रंदिवस हजारों सुखांची सामग्री असते ! -पण वनांत तू एकटीच सर्वसुख, सर्वसंग, सर्वऐश्वर्य, सर्वसांत्वन, सर्व आश्रय, क्लान्तींतील विश्राम आणि शान्ति, व्याधींतील शुश्रूषा, दुर्दिनांतील शुभलक्ष्मी, तमोमयी रात्रीचें आभूषण अशी मूर्तिमती उषा बनून राहा. तूच एकटी त्यांची सर्वप्रीति, सर्वसेवा, जननी, गृहिणी होशील. तुझ्या सतीत्वाचें श्वेतपद्म शतदलांनीं प्रस्फुटित होऊन संपूर्ण सौरभानें गौरवपूर्वक जागे राहो !

[मार्च १९००]

‘ काहिनी ’

वैशाख

हे भैरवा, हे रुद्र वैशाखा,
धुळीनें भरकटलेला, रुक्ष, पिंगट जटाभार उडत आहे,
तपामुळें शरीर क्षीण व तप्त झालेलें आहे, असा तूं
तोंडांत भयानक शिंग धरून
कोणाला बोलावीत आहेस--
हे भैरवा, हे रुद्र वैशाखा ?

छायामय रूपाचे तुझे सगळे अनुयायी
जळून लाल झालेल्या दिग्विभागांतल्या कोणा
विवरांतून धांवून येताहेत !
किती भयंकर अदृश्य नृत्यानें मध्याह्नींच्या आकाशांत
उन्मत्त होऊन गेले आहेत, हे निःशब्द प्रखर असे
छायामय रूपाचे तुझे अनुयायी.

उन्मादाच्या श्रमामुळें श्वासोच्छ्वासांतून आग ओकीत आहेत;
राहून-राहून पेटत-पेटत तीव्र वेगांत पिंगा घालीत सुटताहेत,
गवता-पानांना गरगरवीत, बारीक धुळींच्या लोटांना
आकाशांत घुसळून काढीत--
उन्मादाच्या श्रमामुळें श्वासोच्छ्वासांतून आग ओकीत आहेत.

तेजस्वी नेत्रांच्या हे शीर्ण संन्यासी,
आपले लाल डोळे कपाळाकडे चढवून पद्मासनस्थ होऊन बैस.
पाणी आटून शुष्क झालेल्या नदीच्या कांठीं,
धान्यरहित, तहानेनें विदीर्ण अशा मैदानावर
फिरणाऱ्या उदास पथिका--
तेजस्वी नेत्रांच्या हे शीर्ण संन्यासी.

तुझ्या समोर जळते आहे

विराट आकाशाला चाटीत-चाटीत जाणारी

अधाशी चिताग्नि-ज्वाला—

अखिल विश्वानें टाकलेलें, मृतांची रास बनलेलें

गतवर्ष भस्मसात् करून

तुझ्यासमोर चिता जळत आहे.

हे बैरागी, शांतिपाठ म्हण.

तुझा महोदार, उदास कंठध्वनि उजव्या आणि डाव्या

बाजूनीं दौडत जाऊं दे—

नदी ओलांडून, मैदान पूर्ण मार्गें टाकून गांवोंगांव फिरत जाऊं दे.

हे बैरागी, शांतिपाठ म्हण.

तुझ्या कारुण्यपूर्ण मंत्राबरोबर,

सारें मर्मभेदक दुःख विश्वभर पसरून जाऊं दे—

थकलेल्या कबुतराच्या कंठीं, क्षीण गंगानदीच्या भागलेल्या

स्वरांत, पिंपळाच्या छायेखालीं

तुझ्या कारुण्यपूर्ण मंत्राबरोबर.

दुःख-सुख, आशा-निराशा

तुझ्या फूत्कारानें क्षुब्ध झालेल्या धूलिकणाप्रमाणें

आकाशांत उडून जावोत;

आणि कुंजांतील गळलेल्या फुलांच्या गंधासह

भरून टाकूं देत आकुल आकाशाला—

दुःख, सुख, आशा नि निराशा.

तुझें भगवें वस्त्र

आकाशांत पसरून दे—

जरा, मृत्यु, क्षुधा, तृष्णा, लाखों-करोडों

स्त्रीपुरुषांचीं चितेनें व्याकुळ झालेलीं हृदयें, यांच्यावर

विशाल बैराग्याचें पांघरूण घालून

भगवें वस्त्र पसरून दे

कर हांकारा, हे रुद्र वैशाखा,
 मध्याह्नींची सुस्ती उडवून मी जागा होऊन दाराच्या
 बाहेर येईन;
 प्राणिशून्य, दग्धतृण दिगन्ताच्या पलीकडे मी
 निस्तब्ध, मूक बनून पाहात राहीन
 हे भैरवा, हे रुद्र वैशाखा !

[मे १९००]

' कल्पना '

नववर्षा

अरे, आज माझें हृदय नाचत आहे, मोराप्रमाणें नाचत आहे, हृदय नाचत आहे. शेंकडों वर्णांचे भावउच्छ्वास मोरपंखाप्रमाणें विकसित होत आहेत, आकुल प्राण आकाशाकडे पाहात उल्हासानें कोण जाणे कोणाची याचना करीत आहेत. अरे, आज माझें हृदय नाचत आहे, मोराप्रमाणें नाचत आहे.

गुरगुर करणारे मेघ मुसमुसत आकाशांत गर्जत आहेत, आकाशांत गर्जत आहेत. ढगांचा प्रवाह धांवत येत आहे, भाताचीं नवीन रोपें सारींच्या सारीं डोलत आहेत, भ्यालेला कपोत आपल्या घरट्यांत थरथरत आहे, बेडकी जोरजोरानें डराँव डराँव करीत आहे. गुरगुर करणारे मेघ मुसमुसत आकाशांत गर्जत आहेत.

माझ्या नेत्रांमध्ये सजल मेघांचें निळें अंजन लागलें आहे, नेत्रांमध्ये लागलें आहे. दाट वनाच्या छायेत कोंवळ्या गवतावर मीं माझें हृदय पसरलें आहे. पुलकित कदंबाच्या निकुंजांत आज उमललेले प्राण जागे झाले आहेत. नेत्रांमध्ये सजल मेघांचें निळें अंजन लागलें आहे.

अरे, प्रासादाच्या शिखरावर आज कोणीं बरें आपले केस मोकळे सोडले आहेत ? कोणीं वेणी सोडली आहे ? अरे, नवमेघांचें निळें वस्त्र वक्षस्थळावर 'कोणीं ओढून घेतलें आहे ? बिजलीच्या झगझगीत प्रकाशांत खेळत खेळत कोण फिरत वाहे ? अरे, प्रासादाच्या शिखरावर आज कोणीं बरें आपले केस मोकळे सोडले आहेत ?

अरे, नदीच्या कांठीं तीरावरील गवतावर निर्मल वस्त्रें नेसून कोण बसली आहे ? श्याम वस्त्रें नेसलेली कोण आहे ? सुदूर आकाशांत ती कोणाला पाहाते ? तिचा घट घाट सोडून कुठें वाहात जातो ? नुकत्याच उमललेल्या मालतीच्या कोंवळ्या पाकळ्या ती विमनस्कपणें दांतांनीं

कुरतडते. अरे, नदीच्या कांठीं तीरावरील गवतावर श्यामल वस्त्रें नेसून कोण बसली आहे ?

अरे, एकान्तामध्ये बकुलाच्या फांदीवरील झोपाळ्यावर आज कोण झोंके घेत आहे ? झोपाळ्यावर कोण झोंके घेत आहे ? टप् टप् करीत बकुलफुलें गळून पडत आहेत, आकाशांत पदर उडत आहे, केसांच्या बटा उडून डोळ्यांच्या पापण्या झांकीत आहेत, वेणी सुटून मोकळी होत आहे. अरे, एकान्तामध्ये बकुलाच्या फांदीवरील झोपाळ्यावर आज कोण झोंके घेत आहे ?

विकसित केतकीच्या तटभूमीवर कोणीं बरें आपली नौका बांधली आहे ? नवी नौका कोणीं बांधली आहे ? शेवाळाचे ढीगच्या ढीग उचलून तिनें आपल्या चंचल पदरामध्ये भरून घेतले आहेत. प्राण हरण करणारी मेघरागिणी ती सजल नेत्रांनीं गात आहे. विकसित केतकीच्या तटभूमीवर नवी नौका बांधली आहे.

अरे, आज माझे हृदय नाचत आहे. मोराप्रमाणें नाचत आहे. नव्या पालवीवर पासाच्या धारा कोसळत आहेत, रातकिड्यांच्या आवाजानें अरण्य कांपत आहे, नदी दुथडी भरून कलकल्लोल करीत गांवाजवळ आली आहे. अरे, आज माझे हृदय नाचत आहे, मोराप्रमाणें नाचत आहे, हृदय नाचत आहे.

२ जून १९००

‘ क्षणिका ’

विरह

तुम्ही जेव्हां निघून गेलां तेव्हां दुपार होती. त्या वेळीं सूर्य आकाशाच्या मध्यावर आलेला होता. आणि ऊन्ह अत्यंत प्रखर होते. घरांतील सारें कामकाज संपवून मी विमनस्कपणें खिडकींत बसल्यें होत्यें. त्या वेळीं मी एकटीच घरीं होत्यें. तुम्ही जेव्हां निघून गेलां तेव्हां दुपार होती.

चैत्रमासांतील नाना शेतांतील नाना गन्ध घेऊन उघड्या दारांतून तापलेलें वारे आंत येत होते संबंध दिवसभर दोन पारवे शान्त न बसतां घुमत होते. एक भ्रमर केवळ गुणगुण करीत चैत्रमासांतील नाना शेतांतील नाना वार्ता घेऊन फिरत होता.

त्या वेळीं रस्त्यांत कोणी माणूस नव्हतें. सारें गांव थकलेलें व व्याकुळ होते. झाऊच्या * फांद्यांमधून अखंड आवाज येत होता. मींच फक्त एकटी बसून खूप दूरून येणाऱ्या बांसरीच्या स्वरांनीं कुणा एकाचें नांव साऱ्या आकाशभर गुंफिलें होते. त्या वेळीं रस्त्यांत कोणी माणूस नव्हतें. सारें गांव थकलेलें व व्याकुळ होते.

सगळ्या घरांचीं दारें लागलेलीं होतीं. मी मात्र जागी होत्यें. उदास वाऱ्यानें माझे मोकळे केस उडत होते. तीरावरील झाडांच्या छायेमध्ये नदीच्या पाण्यावर लाटा उठत नव्हत्या. तप्त आकाश शुभ्र आळसावलेल्या मेघांनीं सुस्त झालेले होते. सगळ्या घरांची दारें लागलेलीं होतीं. मी मात्र जागी होत्यें.

तुम्ही जेव्हां निघून गेलां तेव्हां दुपार होती. रस्ता शुष्क होता. वैराण माळावर ऊन्ह अत्यंत प्रखर होते. वटवृक्षाच्या फांदीवर दाट छायेंत दोन कबुतरें नुसतीं घुमत होतीं. मी एकटीच खिडकीशीं बसल्यें होत्यें. शयनगृह रिकामें होते. तुम्ही जेव्हां गेलां तेव्हां दुपारची वेळ होती.

३ जून १९००

‘ क्षणिका ’

* झाऊ = एक प्रकारचें सुरूसारखें झाड.

कृष्ण-कळी

गांवचे लोक म्हणोत तिला काळी
मी मात्र म्हणतो तिला कृष्ण-कळी !
ढगाळ दिवशीं पाहिलें शेतांत
काळ्या मुलीचे काळे हरिण-डोळे
डोक्यावरून तिच्या नव्हता पदर
मुक्त वेणी रुळे पाठीवर
काळी ! असेना तिचें रूप कितीहि काळें
मला दिसतात तिचे काळे हरिण-डोळे !

काळे मेघ ! त्यांची काळोखी पाहून
हंबरतात सांवळ्या दोन गाई.
सांवळी पोर भ्रांत व्याकुळ पावलीं
झोपडीबाहेर घाबरून येई.
झणि रोखी भिवया आभाळावर
ऐके एकदां मेघांची गुरगुर
काळी ! असेना तिचें रूप कितीहि काळें
मला दिसतात तिचे काळे हरिण-डोळे !

वारा पूर्वेचा जोरांत आला धांवत,
उभ्या पिकावरून सळसळत गेल्या लाटा.
शेतबांधावर उभा मी एकटा
नव्हतें मैदानांत अन्य दुजें कोणी.
तिनें पाहिलें माझ्याकडे ? कीं नाहीं ?
तें एक मी जाणें ! नि ती बाला जाणे !
काळी ! असेना तिचें रूप कितीहि काळें
मला दिसतात ते काळे हरिण-डोळे !

असाच येई काळा काजळी मेघ
 ज्येष्ठ महिन्यांत ईशान्य-कोनीं,
 अशीच टाकी काळी कोमल सावली
 आषाढमासीं उतरून तमालवनीं.
 असेंच एकाएकीं श्रावणरात्रीं
 हर्षानें चित्त ये दाटूनी.

काळी ! असेना तिचें रूप कितीहि काळें
 मला दिसतात ते काळे हरिण-डोळे !

आपण म्हणणार तिला कृष्ण-कळी !
 दुसरें कांहींही म्हणेनात दुजे लोक !
 पाहिलें मीं ' मैनापाडा ' च्या मैदानांत
 काळ्या बालेचे काळे हरिण-डोळे.
 घेतला नव्हता तिनें डोक्यावरून पदर
 लाजायला तिला कोठें अवसर !

म्हणे काळी ! असो बापडें तिचें रूप कितीहि काळें
 मला दिसतात तिचे काळे हरिण-डोळे !

१८ जून १९००

' क्षणिका '

आविर्भाव

पुष्कळ दिवस झाले. एका फाल्गुनांत मी तुझ्या भरंवशावर बसलो होतो. तूं ऐन पावसाळ्यांत आलास. आज उच्च स्वरांतील तुमुल छन्दांत नवघन-विपुल मन्द स्वरांनीं माझ्या प्राणांमध्ये तूं जें गीत वाजविशील तें आपलें गीत आजच्या या जलपूर्ण वर्षेमध्ये तूं पूर्ण कर.

एके दिवशीं दूरवर तुझ्या सोनेरी उपरण्याच्या पदराचें आवरण आणि नवचम्पकाचें आभूषण मीं पाहिलें होतें. जेव्हां तूं जवळ आलास तेव्हां तुझें अत्यंत घनतीळ अभिनव अवगुण्ठन मीं पाहिलें. चंचल चपलेचा चकित करणारा चमचमाट तुझ्या पायाशीं विचरत होता—कुठलें चंपक-आभरण !

त्या दिवशीं मीं पाहिलें,—क्षणोक्षणीं तूं पुनःपुनः वनतलाला स्पर्श करून जात होतास. फुलांचे समुदाय पुनः पुनः खालीं झुकत होते. क्षीण कटीला वेष्टून, रुणुझुणु अशा मृदु स्वरांत वाजणारी किंकिणी जणूं मीं ऐकिली. तूं आकाशगंगेमधून जात असतांना जणूं तुझा निःश्वासपरिमल मला लाभला होता,—जेव्हां तूं वनतलाला स्पर्श करून जात होतास.

आज साऱ्या पृथ्वीला व्याप्त करून, विस्कटलेले केस आकाशांत फैलावून, पायांत वनफुलें घालून तूं आला आहेस. तुझ्या छायेनें आपल्या सघन, सजल, विशाल मायेमध्ये मला झांकून टाकलें आहे. पायांत वनफुलें घालून हृदयसागराच्या तीरावरील स्थानाला श्यामल छटेनें तूं आकुल केलें आहेस.

फाल्गुनामध्ये मी पुष्पवनांत वसून जितक्या पुष्पमाला गुंफिल्या होत्या त्या तुला उपहार म्हणून देण्यासारख्या नाहीत. जेथें तूं चालला आहेस तेथें मागो-माग तुझें स्तुतिगीत आपोआप ध्वनित होत आहे. या माझ्या लहान वीणेच्या क्षीण तारांना त्या गीताचे स्वर वाजविण्याचें ज्ञान लाभलेलें नाही.—हा तुझा उपहार नव्हे.

ती क्षणिक मूर्ति वृष्टि दूर करील आणि चपल दर्शन घडवील हें कोणाला माहीत होतें ? तूं मला इतकें लज्जित करशील हें कोणाला ठाऊक होतें ? मी तुझ्या भेटीसाठी योग्य साजशृंगार केलेला नाहीं. वासरगृहाच्या* दारांतच पूजेच्या साहित्याची मांडणी करावयाला लावलीस,— हें कोणत्या रूपांत दर्शन दिलेंस ?

तरी क्षमा कर, मीं तुझ्या पूजेची तयारी केली नाहीं, या प्रमादाची क्षमा कर. माझे सारे अपराध क्षमा कर. या क्षणिक पर्णकुटींत दिव्याच्या प्रकाशांत हळूहळू ये. या वेताच्या बांसरीवर तुझ्या नयनांचा प्रसाद पडूं दे. माझे सारे अपराध क्षमा कर.

नवफाल्गुनामध्ये जेव्हां मी तुझ्या भरवंशावर राहिलों होतो तेव्हां तूं आला नाहीस. आतां भरपावसाळ्यांत ये, ये. आकाशांत आपला पदर फैलावून ये रे ! साऱ्या स्वप्नांना दौडवीत ये. या प्राणांना भरून तूं ज गाणें वाजविशील तें आपलें गाणें पूर्ण कर—आजच्या या जलपूर्ण वर्षेमध्ये.

२४ जून १९००

‘ क्षणिका ’

* ज्या खोलींत नवविवाहित पतिपत्नी प्रथम मीलनरात्रि व्यतीत करतात तिला वासर, वासगृह किंवा वासरगृह असें म्हणतात.

उद्बोधन

हे प्राणा, आज केवळ अकारण पुलकित होऊन क्षणिक दिवसाच्या प्रकाशांत क्षणिकाचें गाणें गा. जे येतात, जातात, हंसतात व पाहातात, जे मागें वळून बघत नाहीत, नाचत धांवत जातात, कांहीं विचारीत नाहीत, एका क्षणांत फुटून तुटून पडतात—हे प्राणा, आज क्षणिक दिवसाच्या प्रकाशांत तूं त्यांचेंच गाणें गा.

तूं आज आणखी वसल्या वसल्या प्रत्येक क्षणाची कहाणी गुंफूं नकोस, स्मृतिवाहिनीला सूत्रानें बांधूं नकोस. जें येणार असेल तें येवो. जें होणार असेल तें होवो. जें निघून जाईल त्याचा शोक नाहीसा होवो, प्रतिक्षणाची रागिणी गात द्युलोक व भूलोक धांवत जावोत. क्षणाची कहाणी वाहून नेत क्षण एका क्षणामध्यें नाहीसा होवो.

जें समाप्त होत आहे त्याला समाप्त होऊं दे. तुटलेल्या माळेचीं विखुरलेलीं फुलें वेंचण्यासाठीं परत जाऊं नको. जें मला समजलें नाही तें समजून घेण्याची माझी इच्छा नाही. जें मिळालें नाही त्याला मी शोधूं इच्छीत नाही. जें पूर्ण भरलें नाही त्याची खळगी भरण्यासाठीं कोणी झगडत राहावें ? जेव्हां जें मिळेल त्यानें आपली आस तृप्त करून घे. जें संपूं लागलें त्याला संपूं दे.

अरे, राहूं दे, राहूं दे ही रडारड. आपल्याच हातांनीं निर्माण केलेलीं बन्धनें दोन्ही हातांनीं तोडून फेंकून दे. जी सहजवस्तु तुझ्या समोर आहे तिला प्रेमानें बोलावून छातीशीं धर. सारीं असाध्य साधनें आजच्या दिवसापुरतीं तरी संपूं देत. आज क्षणिक सुखाचा उत्सव आहे. अरे, राहूं दे, राहूं दे ही रडारड.

केवळ अकारण पुलकित होऊन नदीच्या पाण्यांत पडलेल्या प्रकाशा-प्रमाणें चमचम करीत धांवत जा. शिरीष फुलाच्या केसरावरील दंवबिंदु

जसा स्पर्श केल्यानें दोलायमान होतो त्याप्रमाणें या जगांत आसक्तीचें बन्धन शिथिल करून झळकणाऱ्या प्राणांचें जीवन व्यतीत कर. गाण्या-मध्ये केवळ अकारण पुलकित होऊन मर्मर स्वरानें भरून जा.

जुलै १९००

‘ क्षणिका ’

प्रतिज्ञा

मी तपस्वी नाहीं होणार, नाहीं होणार, नाहीं होणार,
कोणी कांहींहि म्हणो.

मी तपस्वी निश्चित होणार नाहीं, जर तपस्विनी मिळाली नाहीं तर !
मीं कठिण पण केला आहे.

जर बकुलवन मिळालें नाहीं,
जर मनाजोगें मन मला जिंकतां आलें नाहीं,
तर तपस्वी होणार नाहीं, होणार नाहीं,—
जर ती तपस्विनी प्राप्त होणार नसेल.

मी घर सोडणार नाहीं, बाहेर उदासीन संन्यासी
बनणार नाहीं, जर घराच्या बाहेर जगाला
भुलवणारें हास्य कोणीहि हंसणार नसेल तर.

जर निळसर पदर मधुर वायुलहरींत अत्यंत
चंचलपणें उडणार नसेल,
जर कंकण किंवा पैंजण रुणु-झुणु वाजणार नसतील
जर तपस्विनी प्राप्त होणार नसेल तर
मी तपस्वी होणार नाहीं, होणार नाहीं.

मी तपस्वी होणार नाहीं, तुझ्या शपथ !

जर त्या तपाच्या बलानें
कोणा नव हृदयांत नवी सृष्टि मला रचतां येणार नसेल,
जर वीणेच्या तारा झंकारून कुणाचें रहस्यद्वार
उघडीत एखाद्या नव्या नयनांतील इशारे
मला उमगणार नसतील तर.

मी तपस्वी होणार नाहीं, होणार नाहीं.

तपस्विनी मिळाल्याशिवाय तपस्वी होणार नाहीं.

यथास्थान

हे माझ्या कविते,

कोणत्या बाजारांत तूं आपल्याला विकू इच्छितेस ?

तुला कुठें स्थान हवें आहे ? विद्यारत्नांच्या आळीमध्ये जेथें पंडित लोक राहात आहेत, तपकिरीच्या भपकान्यानें सगळें वातावरण भरून गेलें आहे, तिथें उभें राहायची हिम्मत कुणाला आहे ? रात्रंदिवस सदान्कदा तेथें चालू आहे सूक्ष्म तर्क, ' पात्राधार तैल कीं तैलाधार पात्र ? '

मोहान्धकाराचा नाश करणाऱ्या पोथीच्या पानांचा ढीग पडला आहे, त्या ठिकाणीं एका कोपऱ्यांत तुला जाग मिळाली तर चालेल ? — हा हा प्रश्न ऐकून माझी कविता गुणगुणत म्हणते, " नको, नको, नको ! "

हे माझ्या कविते,

कोणत्या बाजारांत तूं आपल्याला विकू इच्छितेस ?

कुणीकडे आहे तुझा ओढा ?

चिरेबंदी प्रसादांत भाग्यवंत राहात आहेत. त्यांच्या दिवाणखान्यांत मोहोगनीच्या मंचावर रचून ठेवलेले आहेत पांच हजार ग्रंथ ! त्यांच्या सोनेरी अक्षरांवर कोठेंहि पडत नाहीं डाग ! कोणीहि उघडत नाहीं पान ! जणूं अनास्वादित मधु, अनाघ्रात जातिकुसुम ! त्या ग्रंथांवरील धुरळा झटकून टाकणें व त्यांची काळजी घेणें हा तेथील नोकरांचा नित्याचा उद्योग !

हे माझ्या छंदोमयी, त्या ठिकाणीं जाणार का तूं ? — हें ऐकून ती माझ्या कानाशी कुजबुजते, " नाहीं, नाहीं, नाहीं ! "

हे माझ्या कविते,

कोणत्या बाजारांत तूं आपल्याला विकू इच्छितेस ?

कोठें तुला मिळणार मान ?

नवीन छात्र परीक्षेच्या अभ्यासांत गढून गेले आहेत ; पण त्यांचें मन कोठल्या कोठें भरकटत आहे ! अपाठ्य अशीं सर्व पाठ्य पुस्तकें समोर उघडलेलीं आहेत. वडील माणसांच्या भीतीनें काव्याचें पुस्तक त्यांनीं

सारून दिलें आहे भिंतीच्या सांधींत ! तेथें पडलेला आहे फाटक्या चिठोऱ्यांचा अस्ताव्यस्त पसारा !

हे चपले, जाणार कां तू त्यांच्यामध्ये खेळायला ?

हें ऐकून माझी कविता कांहीं बोलत नाही, तिच्या मनाची द्विधा स्थिति होते. ' जाऊं कीं नको ' असें तिला वाटतें.

हे माझ्या कविते,

कोणत्या बाजारांत तूं आपल्याला विकूं इच्छितेस ?

तुला कोठें आधार मिळेल ?

कोठीच्या खोलींत घरची लक्ष्मी सूनवाई कामांत दंग आहे. मधून मधून तिला कामांतून थोडी मोकळीक मिळाली कीं ती लगेच आपल्या खोलींत धांवते नि तेथें उशाखालीं सारून ठेवलेलें काव्याचें पुस्तक झटकन बाहेर ओढून घेते. लहान मुलानें केलेल्या अत्याचारामुळें त्याच्या पानांची कशी दशा झाली आहे !

त्या पुस्तकावर उठलीं आहेत काजळाचीं बोटें, कुंकवाच्या खुणा ! त्याला येतो आहे केसांचा सुगंध ! अशा छिन्नविच्छिन्न वेषांत तुला अंधरुणाच्या कडेला त्वरेनें जाऊन पडण्याची इच्छा आहे काय ?

हा प्रश्न ऐकून कविता उसासा टाकते, स्तब्ध राहाते. जायला ती अगदीं अधीर झाली आहे !

माझ्या कविते,

कोणत्या बाजारांत तूं आपल्याला विकूं इच्छितेस ?

कोणत्या बाजारांत ?

कोठें तुला मिळेल जीवन ?

तें तरुण युगुल कसें प्रेमवेडें होऊन आनंदानें हिंडत आहे. अंधाराचा आडोसा शोधत आहे सर्वांच्या नजरा चुकवून. पक्षी त्याला आपलीं गाणीं ऐकवितात. नदी आपलें संगीत ! फुलें, वेली, पानेहि त्यांना ! ऐकवितात आपलीं नाना तऱ्हेचीं गाणीं ! या ठिकाणीं नांदत आहे सरळ हास्य सजल नयनांशेजारीं ! विश्वाच्या या वेणुनादांत मिळून जायची इच्छा आहे का ? माझी कविता एकदम फुलून उसळून म्हणते, ' होय ! तेथेंच माझे स्थान ! '

तो काळ !

कालिदासाच्या काळीं जर मी जन्मलों असतो— तर दैवयोगानें नवरत्नमालेमध्ये आणखी एक दहावें रत्न होऊन राहिलों असतो. एक स्तुतिश्लोक गाऊन राजाजवळून एक चांगलें सुंदर निकेतन मागून घेतलें असतें— उज्जयिनीच्या बाहेर उपवनवेष्टित, एकान्तस्थळीं ! तेथें रेवातटाकीं चांपयातळीं, संध्याकाळ झाल्यावर काव्यगोष्टींची मजलस भरली असती. आणि तेथें क्रीडाशैलावर मुक्त कंठानें मनसोक्त गात राहिलों असतो ! जीवननौका 'मंदाक्रांता'च्या तालावर वाहात राहिली असती— जर मी कालिदासाच्या काळीं जन्मलों असतो.

मग त्या वेळीं कसली त्वरा ! कोठला मृत्यु नि कोठली जरा ! खुशाल चिन्तेला तिलांजलि देऊन, डौलानें मृदुमंद पदें टाकीत मी चाललों असतो. सहाहि ऋतूंत अखंडपणें मिलन-सुखाचे एकामागून एक थरावर थर अनुभवले असते. आणि त्यांचा वृत्तान्त काव्यामध्ये सहा सर्गांत ग्रथित झाला असता. विरहदुःख दीर्घ झालें असतें आणि तें दीर्घ करुण गाणीं रचीत तप्त अश्रुनदीप्रमाणें मंद गतीनें वाहात राहिलें असतें. आषाढमासांतील मेघाप्रमाणें मंथरतेनें भरलेल्या माझ्या जीवनांत थोडीहि त्वरा म्हणून राहिली नसती !

प्रियेच्या पदाघातानें अशोककुंज फुलून गेला असता. प्रियेच्या मुख-मदिरेनें बकुल मोहरून गेला असता. रेवातटावरील कलहंसांच्या कलध्वनीप्रमाणें प्रियसखींचीं सारीं नांवें छंदयुक्त स्वरांनीं निनादित झालीं असतीं. कोणाचें नांव मन्दालिका, कोणाचें चित्रलिखा. कोणाचें मंजुलिका, मंजरिणी— अशीं कितीतरी नांवें शकृत झालीं असतीं. त्या चैत्रांतील चांदण्या रात्रीं कुंजवनांत आल्या असत्या; आणि अशोकाच्या शाखा प्रियेच्या पदाघातांनीं फुलून गेल्या असत्या.

माझ्या प्रियेनें आपल्या काळ्याभोर केसांतून कुरबक पुष्पांचे गुच्छ खोवले असते, हातांत लीलाकमल घेतलें असतें— कशासाठीं कोण

जाणे ! कुंदकुसुमांनीं केशपाश सजवून, कानांत शिरीषपुष्पें खोविलीं असतीं आणि ताज्या कदंबपुष्पांची माळ कटिमेखला म्हणून रुळत ठेविली असती ! धारायंत्राखालीं स्नान संपवून केसांना धूपाचा संस्कार करून, लोध्रपुष्पांच्या शुभ्र रेणूंनीं तिनें आपलें मुख सुशोभित केले असतें. कालागुरुचंदनाचा उत्कट परिमल तिच्या नेपथ्यप्रसाधनेला लपेटून आसमंतांत दरवळला असता ! कुरबकांची माला आपल्या काळ्या केसांवर तिनें धारण केली असती.

प्रियेचें वक्षस्थळ केशराच्या चित्ररेखांनीं आच्छादित झालें असतें, तिच्या पदराच्या किनारीवर हंसमिथुनें काढलेलीं असतीं. आषाढमासीं विरहावस्थेंत प्रियमीलनाच्या आशेनें एकेका पूजापुष्पानें ती विरहदिन मोजीत बसली असती. वीणा छातीशीं धरून गीत गायला बसली असतांना ती शब्द व आलाप विसरली असती. तिचे रुक्ष केस पुनःपुनः तिच्या अश्रुपूर्ण नेत्रांवरून रुळत सारखे खालीं आले असते ! आणि मिलनरात्रीं तिच्या पायांतील पैजण रुणझुणले असते ! प्रियेचें वक्षस्थळ केशराच्या चित्ररेखेनें आच्छादित झालें असतें.

आपल्या आवडत्या सारिकेला तिनें आपल्या प्रियतमाचें नांव शिकविलें असतें, कंकणांच्या किणकिणणाच्या तालावर मोराला नाचविलें असतें, कपोताला हृदयाशीं धरून त्याच्या तोंडाशीं तोंड लावून तिनें त्याचे लाड केले असते आणि सारसीला कमळकळ्यांचा चारा खाऊं घातला असता. केसांशीं चाळा करीत, वेणीला झटका देत ती शौरसेनी भाषेंत बोलली असती. प्रियसखीच्या गळ्यांत हात घालून तिनें म्हटलें असतें; ' हला पिय सहि ' (अगे, प्रिय सखि). तरुण सहकारतरुच्या आळ्याला तिनें पाणी घातलें असतें; आणि आपल्या आवडत्या सारिकेला आपल्या आवडत्या प्रियतमाचें नांव शिकविलें असतें.

नवरत्नांच्या सभेंत मी एका कोपऱ्यांत बसलों असतो. दिङ्नागाचार्यांना दूरूनच नमस्कार केला असता. विश्वसेन, देवदत्त किंवा वसुभूति यांपैकीं एखादें सभ्य नांव मला मिळालें असतें. स्रग्धरा किंवा मालिनी वृत्तांमध्ये बिंबाधरावरील स्तुतिगीतांनीं दोन-चार छोट्यामोठ्या

पोथ्या मीं रचल्या असल्या; आणि श्लोकरचना संपवून मी त्वरेनें घरीं गेलों असतो. नवरत्नांच्या सभेंत मी एका कोपऱ्यांत बसलों असतो.

कालिदासाच्या काळीं जर मी जन्मलों असतो तर कोणा मालविकेच्या जाळ्यांत सांपडून बंदी झालों असतो कोण जाणे ! यौवनाच्या ऐन नशेंत एखाद्या वसंतमहोत्सवांत वेणुवीणांचे कलरव निनादत आहेत, फाल्गुनां-तील शुक्ल निशा प्रकाशत आहे, अशा वेळीं बहरलेल्या कुंजवनाच्या गुप्त अंतर्भागांत वा राजाच्या चित्रशालेंत कोणा सुंदरीचें अकस्मात् दर्शन घडलें असतें ! —आणि मग त्या सुंदरीचा पदर कांहीं तरी मिषानें सहकार-वृक्षाच्या शाखेला अडकला असता ! —कालिदासाच्या काळीं जर मी जन्मलों असतो.

हाय ! कालिदासाचा काळ केव्हांच निघून गेला आहे ! पंडितमंडळी-मध्ये कालिदासाची जन्मतिथि व वर्ष यांबद्दल वाद चालला आहे. तीं सारीं वर्षे हरवलीं आहेत. इतिहास स्तब्ध आहे. —हरवलीं तर हरवलीं ! कटकट मिटली ! फुकटचा वितंडवाद ! पण हाय ! त्या वर्षांबरोबर त्या काळच्या पौरनारी, निपुणिका-चतुरिका-मालविका यांचा मेळावाहि लुप्त झाला आहे ! प्रियकराला अर्पण करावयाच्या त्या वर-मालांचें तबक कोणत्या बरें स्वर्गांत नेलें असेल ? हाय ! कालिदासाचा काळ केव्हांच निघून गेला आहे.

ज्यांची माझी कधीं भेट झाली नाही त्या सर्व वरांगना विरहदुःखानें मला अस्वस्थ करीत आहेत. तरी पण मनाला समाधान आहे कीं आजहि, सुंदरींच्या मुखमदिरेचें सिंचन मिळत नसलें तरी बकुलवृक्ष फुलांनीं बहरून येतात. आजहि फाल्गुन महिन्यांत आळसानें अंग सुस्तावून अशोकवृक्षाच्या छायेंत बसलें असतां दक्षिणेकडून येणारा वारा कालिदासाच्या वेळेइतकाच गोड लागतो. कालिदासाच्या वेळच्या वरांगना आज जरी कोठेंहि दिसत नसल्या, तरी आज अनेक परींनीं मला सान्त्वन लाधत आहे !

वर्तमानकाळीं या मर्त्यलोकांत ज्या स्त्रिया आहेत, त्यांच्या मूर्ती कालिदासाच्या नेत्रांना सुंदरच दिसल्या असत्या. आजच्या सुंदरी बूट-

मोजे घालतात, घालूं देत ! त्या सरळ ताठ चालतात, चालूं देत ! त्यांचे वातलाप परकीय ढंगाचे असतात, असेनात का ! पण कालिदासाच्या काळीं जे कटाक्ष नेत्रांच्या अपांगामधून बाहेर पडत, ते तसेच आजहि आपल्या अस्तित्वाची साक्ष देत आहेत. निपुणिका-चतुरिका इत्यादिकांच्या शोकानें मी कांहीं, बाबा, जीव टाकणार नाहीं ! कारण त्या साऱ्या आजहि मर्त्यलोकांत निराळ्या नांवांनीं आहेतच.

या वेळीं तर मी ह्याच आनंदानें व अभिमानानें नाचत-बागडत सुटलों आहे, कीं कालिदास आज नुसत्या नांवानें आहे, पण मी तर आज प्रत्यक्ष वावरतो आहे ! त्याच्या काळचे स्वादगंध मला थोडे तरी चाखायला मिळतात. पण त्या महाकवीला माझ्या काळचा एक कणहि चाखायला मिळत नाही ! ज्या आधुनिक मनोविनोदिनी आपल्या वेण्या उडवीत चालतात त्यांचें चित्र त्या महाकवीच्या कल्पनेलाहि शिवलें नसेल ! प्रिये, तुझ्या तरुण नयनांच्या प्रसादाची सारखी याचना करीत प्रत्यक्ष कालिदासालाहि मीं हार खायला लाविलें आहे; आणि त्या विजयाच्या गर्वानें नाचत सुटलों आहे !

जुलै १९००

‘ क्षणिका ’

न्यायदंड

हे राजाधिराजा, आपल्या न्यायाचा दंड तूं प्रत्येकाच्या हातीं स्वतःच दिला आहेस, प्रत्येकावर तूं शासनभार टाकला आहेस.

तूं केलेला तो सन्मान, दुर्घट कार्यभार, तुला नमस्कार करून मीं विनयपूर्वक शिरोधार्य मानावा. तुझें कार्य करतांना मला कोणाचेंहि कधीं भय वाटूं नये.

क्षमा जेथें क्षीण दुर्बलता ठरेल,
हे रुद्रा, त्या ठिकाणीं तुझ्याच आदेशानें मीं निष्ठुर व्हावें.
तुझ्या इशान्यावरूनच माझ्या जिह्वेवर
सत्यवाक्य तीक्ष्ण खड्गाप्रमाणें तळपावें.
तुझ्या न्यायासनावर स्वतःला स्थान मिळवून मी
तुझाच मान ठेवावा.

जे अन्याय करतात किंवा जे अन्याय सहन करतात
त्यांनां तुझी घृणा तृणाप्रमाणें
जाळून टाकील, तर किती छान होईल !

प्रार्थना

जेथें चित्त भयशून्य असतें,
जेथें मस्तक उंचावलेलें असतें,
जेथें ज्ञान मुक्त असतें
जेथें घराच्या भिती रात्रंदिवस आपल्या अंगणांत
वसुधेला क्षुद्रखंड करून ठेवीत नाहीत,
जेथें वाणी हृदयाच्या निर्झरांतून उत्स्फूर्त होऊन बाहेर पडते,
जेथें देशोदेशीं दशदिशांत कर्मधारा अंकुठित प्रवाहानें
निरंतर सहस्रविध कृतार्थतेसाठीं वाहात असते,
जेथें तुच्छ आचारांचें वाळवंट विचारांच्या ओघाचा मार्ग
ग्रासून टाकीत नाहीं—पौरुषाला शतधा खंडित करीत नाहीं,
जेथें तूं सर्व कर्म—विचार—आनंद यांचा अग्रणी आहेस,
अशा स्वर्गांत, आपल्या हातानें निष्ठुर प्रहार करून,
हे जनका, भारताला जागृत कर.

जून-जुलै १९०१

‘ नैवेद्य ’

मुक्ति

वैराग्यसाधनांनीं मिळणारी मुक्ति माझी नव्हे.

असंख्य बंधनांमध्ये, महानंदमय मुक्तीचा स्वाद
मी मिळवीन. हें वसुधेचें मृत्तिकापात्र तुझ्या
नानाविध वर्णांचें व गंधांचें अमृत वारंवार भरून घेऊन
अविरतपणें ओतीत राहिल. प्रदीपाप्रमाणें
अखिल विश्व माझ्या लक्ष वाती तुझ्याच
ज्योतीवर पेटवून तुझ्या मंदिरांत प्रकाश पाडिल.

इंद्रियांचीं द्वारे रोधून होणारें योगासन, तें माझें नव्हे.
जो कांहीं आनंद दृश्यांत, गंधांत, गानांत आहे,
त्यामध्येच तुझा आनंद राहिल.

मोह माझ्या मुक्तिरूपानें उजळून येईल;
प्रेम माझ्या भक्तिरूपानें सफल होईल.

जून-जुलै १९०१

‘नैवेद्य’

परित्राण

हे मंगलमया, या दुर्भागी देशांतून सर्व क्षुद्र भयें—
लोकभय, राज्यभय, आणि मृत्युभय—दूर कर.

चैतन्यहीन दुर्बलांचा हा पाषाणभार,

ही धुळींतील नित्याची अवनति,

हा क्षणोक्षणीं होणारां स्वतःचा अवमान,

आंतील बाहेरील ही गुलामगिरीची दोरी,

गांजलेल्या माना खालीं घातलेल्या जनतेचा हजारों (आक्रमकां) च्या

पायदळीं वारंवार होणारा हा मनुष्यमर्यादा गर्वाचा

चिरपरिहार—

हीं लज्जेची प्रचंड रास, आपल्या पायाच्या

ठोकरीनें चूर्ण करून उडवून दे. मंगल प्रभातीं,

अनंत आकाशाखालीं महोदार प्रकाशांत,

मोकळ्या वायुलहरींत मस्तक उंच करतां येऊं दे.

जून-जुलै १९०१

‘ नैवेद्य ’

प्रतिनिधि

या श्यामल धरणीवर तूं प्रेम केलें होतेंस,
तुझे हास्य परमसुखानें भरलेलें होतें.
सकलांच्या जीवनप्रवाहांत मिसळून खूष होणें जाणत होतीस,
(तुझे) हृदय, म्हणूनच हृदय व प्राण आकर्षित करणारें होतें.
ही श्यामल धरा तुझी स्वतःची होती.

आज या उदास मैदानांत आकाश पार करून,
जणूं तुझे नेत्र पाहात पाहात फिरत आहेत.
तुझे तें हास्य, टकमक पाहाण्याचा आनंद
सर्वांना स्पर्श करून, या ताडवनाला, या गांवाला
आणि या मैदानाला ओलांडून, वियोगगीत गात चालला आहे,

तुझे ते छान वाटणें माझ्या नजरेंत जडवून,
माझ्या डोळ्यांत आपली दृष्टि ठेवून गेली आहेस.
आज मी एकटाच दोघां जणांचें पाहाणें पाहात आहे.
माझ्या मनांत राहून, माझ्या डोळ्यांच्या बाहुलींत
आपली मुग्ध दृष्टि जडवून, तूं आस्वाद घेत आहेस.

हा जो हिंवाळ्याचा प्रकाश वनांत शहारत आहे,
शिरीषाचीं पानें वाऱ्यानें गळत आहेत,
त्या छाया-प्रकाशाच्या आकुल कंपनांत,
त्या हिंवाळ्यांतील मध्यान्हीं मर्मर ध्वनीनें भरलेल्या वनांत.
तुझे माझे मन सारा वेळ खेळत आहे.

माझ्या जीवनांत तूं जग, अगे, तूं जग.
तुझ्या इच्छांची माझ्या चित्ताच्या द्वारें तूं वांच्छना कर.

मी मनांत जणूं समजेन कीं, अतिशय गुप्तपणे
आज तूं माझ्या अंतरंगांत मीच होऊन राहिली आहेस.
माझ्या जीवनांत तूं जग, अगे, तूं जग.

१८ डिसेंबर १९०२

‘स्मरण’

जन्मकथा

मूल आईला हांक मारून विचारतें,
'आई, मी कुठून आलों ? कुठून तूं मला उचलून आणलेंस ?'
आईच्या डोळ्यांत आनंदाश्रू तरारतात.

त्याला हृदयांशीं घेऊन ती म्हणते,
'इच्छेच्या रूपानें तूं माझ्या हृदयांत होतास,

तूं माझ्या बाहुल्यांच्या खेळांत होतास,
सुप्रभातीं शिवपूजेच्या वेळीं मीं तुला मोडलें आहे
आणि घडविलें आहे ;
तूं माझ्या देवाबरोबर त्याच्या पूजासिंहासनावर होतास.
त्याच्या पूजेतच
तुझीहि पूजा मीं केली आहे.

'माझ्या चिरकालच्या आशेमध्ये,
माझ्या सकल प्रेमामध्ये,
माझ्या आईच्या-आजीच्या प्राणांमध्ये
आमच्या या पुरातन घरांत, कुलदेवतेच्या मांडीवर
किती काळ लपून राहिला होतास कोण जाणे !

'यौवनामध्ये जेव्हां माझे हृदय प्रस्फुटित झालें
तेव्हां एखाद्या सुगंधाप्रमाणें तूं भरून राहिला होतास
माझ्या तरुण अंग-प्रत्यंगांमध्ये ;
आपलें लावण्य व कोमलता विखरून
तूं एकरूप होऊन राहिला होतास.

'तूं सर्व देवांचें प्रिय धन आहेस.
तूं नित्य पुरातन आहेस, प्रभातींच्या प्रकाशाचा
समवयी आहेस.

तूं जगाच्या स्वप्नामधून आनंदाच्या प्रवाहांतून
नूतन रूप धारण करून माझ्या हृदयांत
खेळण्यासाठीं आला आहेस.

‘तुला टक लावून पाहूनहि तुझें रहस्य उलगडलें नाहीं—
तूं सर्वांचा होतास तो माझा कसा झालास ?
त्या देहानें या देहाचें चुंबन घेऊन,
मातेचा बाळ बनून, तूं मधुर हास्य करून
या भुवनांत प्रकट झालास.

‘मी तुला हरवून तर बसणार नाहीं ना
या भीतीनें
मी तुला हृदयाशीं घट्ट धरून ठेवूं पाहातें.
तूं जरा दृष्टीआड झालास तरी
माझे प्राण व्याकुळ होतात.
या माझ्या क्षीण बाहूंमध्ये हें विश्वाचें धन
कोणत्या मायेच्या पाशानें बांधून ठेवावें
तें मला कळत नाहीं.’

वीर पुरुष

समजा मनीं, जणूं देशीं-विदेशीं
आईला घेऊन मी दूरदूर जातो.
मेण्यांत बसून आई तूं येतेस,
दोन्ही दारें जरा किलकिलीं करतेस.
मी येतो लाल घोड्यावर बसून
टपटप करीत तुझ्या जवळून.
रस्त्यांत घोड्याच्या खुरांनीं उठलेला
लाल धुळीचा ढग उडत उडत चालला.

सांज झाली, सूर्य अस्ताला कलला.
आलों जणूं, दोघे तळ्याच्या मैदानांत.
पाहावें तिकडे दिसतें शून्याकार,
कोठेंहि कोणी माणूस नाहीं,
जणूं मनांत घाबरून आपल्या,
विचारीत आहेस, “ कोठें आलें मी ? ”
मग मी म्हणतो, “ भिऊं नको आई !
तो बघ दिसतोय मृत नदीचा ओघ ”

कांटेरी गवतानें मैदान झांकलें आहे,
त्यामधून रस्ता वांकडा गेला आहे.
गाई-वासरें कोठें दिसत नाहींत,
सांज होतांच गांवांत परतलीं आहेत.
आपण कोठें जात आहोंत, कोणास ठाऊक !
अंधारांत नीट दिसतहि नाहीं.
मला हांक मारीत जणूं तू म्हणालीस,
“ तळ्याच्या कांठावर कसला रे हा उजेड ? ”

तेवढ्यामध्ये ' हारे रे रे रे '
 ओरडत असें कोण येतात हे, बापरे !
 भीतीनें मेण्याच्या कोपऱ्यामध्ये तूं
 ठाकुर देवाचें मनीं स्मरण करतेस—
 भोई लोक बाजूच्या कांटेरी जंगलांत
 मेणा टाकून थरथर कांपत आहेत.
 मी जणूं तुला हांक देऊन म्हणतों,
 " मी आहे ना, आई, कशाला भितेस ! "

हातीं काठ्या, माथीं लांब झिपरे केस,
 कानांत त्यांच्या आहेत जास्वंदीचीं फुलें.
 त्यांना मी म्हणतों, " थांबा, खबरदार
 एक पाऊल जर पुढें टाकलेंत तर—
 पाहून ठेवा नीट माझी ही तलवार,
 तुकडे करून टाकीन तुमच्या डोक्याचे. "
 ऐकतांच चवताळून अंगावर धांवतात,
 ओरडत उठतात ' हारे रे रे रे '

तूं म्हणालीस, " पोरा, जाऊं नको रे. "
 मी म्हणालों, " पाहा तर गुपचूप बसून. "
 घोडा सोडून मी त्यांच्यांत घुसलों.
 ढालतलवारी खणखण वाजल्या.
 अशी भयानक लढाई जुंपली कीं
 ऐकूनच तुला कांपरें भरावें !
 कितीकजण भिऊन पळून गेले,
 कितीकांचीं डोकीं तुटून पडलीं.

वाटतें तुला — ' इतक्या लोकांबरोबर
 लढतांना पोर मरून गेला वाटतें ! '
 तेवढ्यांत रक्ता-घामानें न्हालेला
 येऊन मी म्हणतों, " लढाई संपली. "

ऐकतांच तूं मेण्यांतून उतरून
पापा घेऊन मला कुशींत घेतेस,
म्हणतेस, “ सुदैवानें पोर होता जवळ,
नाहींतर काय दशा झाली असती ! ”

रोज कितीतरी असें - तसें घडतें—
तर असें खरेखुरें कां घडूं नये ?
मग जणूं एक गोष्टच झाली असती.
ऐकतांच सगळे स्तब्ध झाले असते.
दादा म्हणता — ‘ कसचें हें होणार ?
पोराच्या अंगांत एवढा जोर कुठला ? ’
आळींतले लोक ऐकून म्हणाले असते—
‘ नशिबानें पोर आईजवळ होता ! ’

सप्टेंबर १९०३

‘ शिशु ’

लपंडाव

आई ग, मी जर खोडकरपणानें चांप्याच्या झाडावर
चाफ्याचें फूल होऊन फुललों
आणि पहांटेच्या वेळीं झाडाच्या फांदीवर
कोंवळ्या पानांवर लोळण घेतली
तर तूं माझ्यापुढें हरशील,
अन् तेव्हां काय, आई, तूं मला ओळखशील ?
तूं हांक मारशील, 'बाळ, कुठें रे आहेस ?'
मी गुपचूप बसून नुसता हंसेन.

जेव्हां तूं कांहीं काम करायला बसशील तेव्हां
तें सगळें मी डोळे उघडून पाहीन;
स्नान करून, पाठीवर केस मोकळे सोडून तूं
चांप्याच्या झाडाखालून येशील—
तेथून देवघराकडे जाशील,
दूरून तुला फुलांचा वास येईल.
तेव्हां तुला समजणारसुद्धां नाहीं की
हा आपल्याच मुलाच्या अंगाचा सुवास आहे.

सर्वांचीं जेवणें झाल्यावर, दुपारच्या वेळीं, हातांत
महाभारत घेऊन तूं बसशील.
झाडाची सांवली घराच्या खिडकींतून येऊन
तुझ्या पाठीवर—मांडीवर पडेल.
मी माझी छोटीशी सांवली
तुझ्या पुस्तकावर पाडून हलवीन,
तेव्हां तुला समजणारसुद्धां नाहीं की
आपल्या डोळ्यांत बाळाची सांवली तरंगते आहे.

संध्याकाळच्या वेळीं दिवा लावून
 जेव्हां तूं गोठ्यांत जाशील,
 तेव्हां मी फुलांचा खेळ खेळून
 टपकन्, आई, जमिनीवर गळून पडेन.
 पुन्हां मी तुझा बाळ होईन.
 तुझ्याकडे येऊन म्हणेन, 'गोष्ट सांग.'
 तूं म्हणशील, 'लबाडा, होतास कुठें ?'
 मी म्हणेन, 'ती गोष्ट नाही सांगणार.'

सप्टेंबर १९०३

'शिशु'

जगत्सागराच्या तीरावर

जगताच्या सागरतटाकीं मुलें जमलीं आहेत.
माथ्यावर अनंत आकाश स्तब्ध आहे.
निळें फेसाळ पाणी एकसारखें नाचत आहे.
तीरावर केवढा कोलाहल माजला आहे—
मुलें जमलीं आहेत.

तीं वाळूचीं घरें बांधत आहेत.
आणि शंखशिंपल्यांनीं खेळत आहेत.
तीं मुलें आपल्या हातांनी फांद्या-पानांची
सांगड लीलेनें बनवून खेळांतील
होडी म्हणून तिला निळ्या सागरावर
सोडून देत आहेत.
जगत्सागराच्या तीरावर मुलें खेळत आहेत.

त्यांना पोहतां येत नाहीं.
किंवा जाळीं टाकतां येत नाहींत.
पाणबुड्ये मोत्यासाठीं बुडी घेतात,
व्यापारी व्यापारासाठीं नौका घेऊन धांवतात,
पण हीं लहानगीं मुलें
खडे गोळा करून त्यांची रास बनवितात.
तीं धन-रत्नांचा शोध करीत नाहींत.
त्यांना जाळें फेंकता येत नाहीं.

सागर फेसाळून हंसत आहे.
सागराचा किनारा हंसत आहे.
ज्याप्रमाणें आई पाळणा धरून अंगाई गीत गात झोंका देते, त्याप्रमाणें
भीषण लाटा मुलांच्या कानाशीं
तरल स्वरांचीं गाणीं रचीत आहेत.

जगत्सागर मुलांशीं खेळत आहे.
सागराचा किनारा हंसत आहे.

जगताच्या सागरतटाकीं मुलें खेळत आहेत.
आकाशांत वादळ उठतें.

दूर पाण्यामध्ये नौका बुडते.

मृत्यूचे दूत उडत-उडत जातात.

मुलें खेळत आहेत, जगत्सागराच्या तीरावर
मुलांचा महान् मेळा जमला आहे.

सप्टेंबर १९०३

‘ शिशु ’

अपयश

बाळा, तुझ्या डोळ्यांत पाणी कां ?

तुला कोणी कांहीं बोललें आहे ?

मला मोकळेपणानें सांग.

लिहायला जाऊन हातातोंडावर

शाई माखून घेतली आहेस ?

आणि म्हणून कोणी 'घाणेरडा' म्हणून शिवी दिली आहे ?

छी, छी, हें काय बरोबर आहे !

पूर्ण चंद्र शाई माखून घेतो—

तेव्हां त्याला घाणेरडा म्हणा बघू !

बाळा, सारेजण तुझे दोष काढतात. सगळ्याच बाबतींत

यांना असंतोष आहे, असें दिसतें.

खेळायला जाऊन कपडे फाडून घेऊन आलास

म्हणून 'दळभद्रा मुलगा' म्हणतात कीं काय ?

छी, छी, ही कसली रीत ?

छिन्न मेघांतून सकाळ हंसते,

ती काय दळभद्री ?

तुला कोणी कांहीं बोललें तरी लक्ष देऊं नको.

तुझ्या नांवानें चाललेली ही निंदा सारखी वाढतच चाललेली आहे.

तुला गोड आवडतें

म्हणून का घरीं दारीं

हांवरट म्हणून तुला नांवें ठेवतात ?

छी, छी, आतां काय करणार !

ज्यांना तूं आवडतोस

त्यांना, मग, काय म्हणावें लागेल ?

समदुःखी

जर मी मूल न होतां
कुत्र्याचें पिल्लूं झालों असतों,
तर मग मी तुझ्या पानांतल्या
भातांत तोंड घालायला येईन
या भीतीनें तूं काय मला मनाई केली असतीस ?
खरंच सांग,

मला फसवूं नकोस.

मला म्हणाली असतीस का, ' दूर दूर दूर;
कुठून आलें हें कुत्र्याचें पिल्लूं ? '

जा, आई, तर जा;

मला मांडीवरून खालीं उतर.

मी खाणार नाहीं तुझ्या हातून;

मी खाणार नाहीं तुझ्या पानांतून.

जर मी मूल न होतां

तुझा पोपट झालों असतों,

तर मग मी उडून जाऊं नये म्हणून

तूं काय मला सांखळीनें अडकविलें असतेस ?

खरंच सांग,

मला फसवूं नकोस.

मला म्हणाली असतीस का, ' हें भिकारडें पाखरूं
सांखळी तोडून निसटून जाऊं पाहतंय ? '

तर मग मला खालीं उतर,

माझ्यावर प्रेम करूं नकोस.

मी तुझ्या मांडीवर बसणार नाहीं,

मी रानांतच निघून जाईन !

समालोचक

बाबा स्वतःच सगळ्या वऱ्या लिहून टाकतात, नाही ?
काय लिहितात तें कांहीं समजत नाहीं.
त्या दिवशीं तुला वाचून दाखवीत होते,
समजत होतं तुला ? खरंखरं सांग, आई !
तर अशा लिहिण्यानें
काय होणार सांग पाहूं !
तुझ्या तोंडून, आई, जशा गोष्टी ऐकतो
तशा ते कां लिहित नाहीत ?
आजीनें काय बाबांना कधींहि
कुठल्या राजाची गोष्ट सांगितलीच नव्हती ?
ते त्या सगळ्या गोष्टी
विसरून गेले आहेत, असें वाटतें.

आंधोळीला उशीर होतोय असें पाहून,
आई, तूं त्यांना नुसती हांक मारीत जातेस,—
जेवायचं घेऊन तूं बसून राहातेस,
ही गोष्ट त्यांच्या लक्षांतहि नसते.
सारा वेळ ते
लिहिण्याचा खेळ खेळत असतात.
बाबांच्या खोलींत मी खेळायला गेलों तर
तू मला म्हणतेस ' ब्रात्य पोरगा ' .
गडबड केली तर मला रागावून म्हणतेस,
“ दिसत नाहीं तुला, बाबा खोलींत लिहिताहेत तें ? ”
सांग तर, खरं सांग,
लिहिण्याचा काय उपयोग आहे ?

गोष्ट सांग

गोष्ट सांग, गोष्ट सांग. हे अनादि अतीता, अनंत रात्रीं कां बरें बसून पाहात राहातोस ? गोष्ट सांग, गोष्ट सांग. युगयुगान्त आपल्या कथा तुझ्या सागरतळीं ओततात. किती जीवनांच्या किती धारा येऊन तुझ्या जलांत मिसळतात ! तेथें आल्यानंतर त्या जीवनाचा प्रवाह आणखी राहात नाही. त्याचा कलकल निनाद बंद होतो—तरंगहीन भीषण मौन उरतें. तूं त्याला कोठें घेतोस ? हे अतीता, तूं माझ्या हृदयांत गोष्ट सांग, गोष्ट सांग.

गोष्ट सांग, गोष्ट सांग. हे गुप्तपणें संचार करणाऱ्या स्तब्ध अतीता, तूं कांहीं अचेतन नव्हेस.—तू गोष्ट कां सांगत नाहीस ? मीं माझ्या अंतः-करणांत तुझा संचार ऐकला आहे. किती दिवसांचा किती संचय तूं माझ्या प्राणांमध्ये ठेवून जातोस. हे अतीता, तूं वेगवेगळ्या लोकांत गुपचुपपणें काम करीत जातोस, बडबड्या दिवसांच्या चपळतेमध्ये तूं स्थिर होऊन राहातोस. हे अतीता, तूं गुप्तपणें हृदयामध्ये गोष्ट सांग, गोष्ट सांग.

गोष्ट सांग, गोष्ट सांग. तू कोणतीहि गोष्ट कधीं हरविली नाहीस. तूं सर्व कांहीं उचलून घेतोस. गोष्ट सांग, गोष्ट सांग. तूं जीवनाच्या पानापानावर अदृश्य अक्षरांत वाडवडिलांची कहाणी मज्जांत मिसळून लिहीत आहेस. ज्यांच्या गोष्टी सगळेजण विसरले आहेत त्यांचें तूं कांहींहि विसरला नाहीस. सारी विस्मृत नीरव कहाणी स्तंभित होऊन वाहाते. हे मुनि अतीता, तिला वाणी दे. गोष्ट सांग, गोष्ट सांग.

समालोचक

बाबा स्वतःच सगळ्या वऱ्या लिहून टाकतात, नाही ?
काय लिहितात तें कांहीं समजत नाहीं.
त्या दिवशीं तुला वाचून दाखवीत होते,
समजत होतं तुला ? खरंखरं सांग, आई !
तर अशा लिहिण्यानें
काय होणार सांग पाहूं !
तुझ्या तोंडून, आई, जशा गोष्टी ऐकतो
तशा ते कां लिहित नाहीत ?
आजीनें काय बाबांना कधींहि
कुठल्या राजाची गोष्ट सांगितलीच नव्हती ?
ते त्या सगळ्या गोष्टी
विसरून गेले आहेत, असें वाटते.

आंधोळीला उशीर होतोय असें पाहून,
आई, तूं त्यांना नुसती हांक मारीत जातेस,—
जेवायचं घेऊन तूं बसून राहातेस,
ही गोष्ट त्यांच्या लक्षांतहि नसते.
सारा वेळ ते
लिहिण्याचा खेळ खेळत असतात.
बाबांच्या खोलींत मी खेळायला गेलों तर
तू मला म्हणतेस ' ब्रात्य पोरगा '
गडबड केली तर मला रागावून म्हणतेस,
" दिसत नाहीं तुला, बाबा खोलींत लिहिताहेत तें ! "
सांग तर, खरं सांग,
लिहिण्याचा काय उपयोग आहे ?

गोष्ट सांग

गोष्ट सांग, गोष्ट सांग. हे अनादि अतीता, अनंत रात्रीं कां बरें बसून पाहात राहातोस ? गोष्ट सांग, गोष्ट सांग. युगयुगान्त आपल्या कथा तुझ्या सागरतळीं ओततात. किती जीवनांच्या किती धारा येऊन तुझ्या जलांत मिसळतात ! तेथें आल्यानंतर त्या जीवनाचा प्रवाह आणखी राहात नाही. त्याचा कलकल निनाद बंद होतो—तरंगहीन भीषण मौन उरतें. तूं त्याला कोठें घेतोस ? हे अतीता, तूं माझ्या हृदयांत गोष्ट सांग, गोष्ट सांग.

गोष्ट सांग, गोष्ट सांग. हे गुप्तपणें संचार करणाऱ्या स्तब्ध अतीता, तूं कांहीं अचेतन नव्हेस.—तू गोष्ट कां सांगत नाहीस ? मीं माझ्या अंतः-करणांत तुझा संचार ऐकला आहे. किती दिवसांचा किती संचय तूं माझ्या प्राणांमध्ये ठेवून जातोस. हे अतीता, तूं वेगवेगळ्या लोकांत गुपचुप-पणें काम करित जातोस, बडबड्या दिवसाच्या चपळतेमध्ये तूं स्थिर होऊन राहातोस. हे अतीता, तूं गुप्तपणें हृदयामध्ये गोष्ट सांग, गोष्ट सांग.

गोष्ट सांग, गोष्ट सांग. तू कोणतीहि गोष्ट कधीं हरविली नाहीस. तूं सर्व कांहीं उचलून घेतोस. गोष्ट सांग, गोष्ट सांग. तूं जीवनाच्या पानापानावर अदृश्य अक्षरांत वाडवडिलांची कहाणी मज्जांत मिसळून लिहीत आहेस. ज्यांच्या गोष्टी सगळेजण विसरले आहेत त्यांचें तूं कांहींहि विसरला नाहीस. सारी विस्मृत नीरव कहाणी स्तंभित होऊन वाहाते. हे मुनि अतीता, तिला वाणी दे. गोष्ट सांग, गोष्ट सांग.

मरीचिका (मृगजळ)

कस्तुरीमृगाप्रमाणे मी आपल्याच गन्धाने वेडा होऊन वनावनांत फिरतो. फाल्गुनाच्या रात्री, दक्षिण पवनामध्ये पुढे जाण्याची दिशा मला सांपडत नाही. मी जे कांहीं इच्छितो ते चुकीमुळे इच्छितो. जे मिळते ते मला नको असते.

माझ्या स्वतःची वासना हृदयांतून बाहेर येऊन मरीचिके (मृगजळा) प्रमाणे फिरते. बाहू पसरून तिला हृदयाशी धरल्यानंतर तिला पुन्हां हृदयांत राखू शकत नाही. मी जे कांहीं इच्छितो ते चुकीमुळे इच्छितो. जे मिळते ते मला नको असते.

भावोन्मत्त वेड्याप्रमाणे माझी बांसरी जणू आपल्या गाण्याला बांधून ठेवू इच्छिते. ती ज्याला बांधून ठेवते त्यामध्ये मला शोधूनहि रागिणी पुन्हां सांपडत नाही. मी जे कांहीं इच्छितो ते चुकीमुळे इच्छितो. जे मिळते ते मला नको असते.

शुभ क्षण

अग आई, राजाचा लाडका (राजपुत्र) आज माझ्या घरासमोरच्या रस्त्यावरून जाणार आहे. तेव्हां आज या सकाळीं मी घरकाम घेऊन कशी वसूं, सांग बरें ? मला तूं सांग, मी कोणता साज करूं ? आज कोणत्या तऱ्हेची वेणी घालूं ? अंगावर कोणत्या रंगाचीं वस्त्रें, कोणत्या पद्धतीनें परिधान करूं ?

अग आई, तुला झालंय तरी काय ? अशी चकित दृष्टीनें माझ्या तोंडाकडे कां पाहाते आहेस ? मी ज्या ठिकाणीं खिडकीच्या कोपऱ्यांत उभी राहिन तिकडे तो पाहाणार नाही हें मी मनोमन जाणत्यें. एका निमिषांत त्याचें दर्शन समाप्त होईल व तो दूरच्या गांवाला निघून जाईल—केवळ त्याच्या बरोबरची बांसरी कोणत्या तरी माळावरून व्याकुळ स्वरांत वाजत राहिल. तरीपण राजाचा लाडका आज माझ्या घरासमोरच्या रस्त्यावरून जाईल. केवळ त्या क्षणासाठीं वेशभूषा केल्याविना मी कशी राहूं सांग बरें ?

२

आई ग, राजाचा लाडका माझ्या घरासमोरच्या रस्त्यावरून गेला. प्रभातींचा प्रकाश त्याच्या रथाच्या सुवर्ण शिखरावर झळकला. ओढणी बाजूला सारून खिडकींतून मीं त्याला क्षणभर पाहून घेतलें आहे, आई !—मोत्यांची माळ तोडून मीं ती त्याच्या रस्त्याच्या धुळीवर फेंकली आहे.

अग आई, तुला झालंय तरी काय ? अशी चकित दृष्टीनें कशासाठीं पाहाते आहेस ? माझ्या तुटलेल्या हारांतील मोती त्यानें गोळा करून घेतले नाहीत. रथाच्या चाकाखालीं त्यांचा चुरा झाला आहे—केवळ

चाकांची खूण घरासमोर चाकोरीच्या रूपानें उमटलेली आहे. मीं कुणाला काय दिलें तें कोणाला माहीत नाहीं. तें धुळींत झांकून गेलें आहे. तरी—पण राजाचा लाडका माझ्या घरासमोरच्या रस्त्यावरून गेला. माझ्या हृदयावरील हार फेंकून दिल्याविना मी कशी राहूं, सांग वरें ?

२९ जुलै १९०५

‘खेया’

अनावश्यक

काशाच्या* बनामध्ये, नदीच्या तीरीं, मी येवून तिला
हांक मारून विचारीत आहे,
“ रस्त्यावरून, एकटी, पदराआड दिवा झांकून, हळू हळू
कोण तू चालली आहेस ?
माझ्या घरीं दिवा लागला नाहीं,
तुझी दिवली इथेंच ठेव, बाले ! ”
गोरजसमयीं दोन काळे डोळे क्षणभर
माझ्या तोंडाकडे वळवून ती म्हणाली,
“ दिवस मावळल्यावर दिवा वाहात सोडावा म्हणून
मी तीरावर आले आहे. ”
काशाच्या बनांत उभा राहून मी टक लावून पाहात आहे,
दिवा कसा अकारण वाहात चालला आहे.

भर सांजेला अंधार पडल्यावर मी तिला हांक मारून
विचारीत आहे,
“ आपल्या घरीं सर्व दिवे उजळून हा दिवा कोणाला
चायला जात आहेस ?
माझ्या घरीं दिवा लागला नाहीं,
तुझी दिवली इथेंच ठेव, बाले ! ”
माझ्या मुखाकडे दोन काळे डोळे क्षणभर मुग्ध होऊन
पाहात राहिले ;
ती म्हणाली, “ मी माझा हा दिवा आकाश-प्रदीप
म्हणून आकाशांत उंच चढवणार आहे ! ”
आकाशाच्या कोपऱ्यांत मी रोखून पाहात आहे,
दिवा कसा अकारण जळत आहे.

* एक प्रकारच्या गवताच्या.

अवसेचा अंधार होऊन दोनप्रहर लोटल्यावर
मी तिच्याजवळ जाऊन विचारीत आहे,
“ अगे, हृदयाजवळ दिवा धरून तूं कोणाखातंर
चालली आहेस ?

माझ्या घरीं दिवा लागला नाही,
तुझी दिवली इथेंच ठेव, बाले ! ”
तेव्हां अंधारांत दोन डोळे मला क्षणभर निरखून
पाहात राहिले ;

ती म्हणाली, “ हा दिवा मीं आणला आहे,
कारण दीपमालेंत तो सजवून घायला हवा. ”
मी टक लावून पाहात आहे— लाखों दिव्यांच्या
बरोबर तिचा दिवाहि कसा अकारण जळत आहे.

१० ऑगस्ट १९०५

‘ खेया ’

॥ १॥ ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलपत्र.
श.सं.सं. ३६८३६ वि. ... २०१० ...
२०१० २६९८ ... गोर दि. ... २०१० ...

कृपण

मी भिक्षा मागत गांवाच्या रस्त्या-रस्त्यांवर फिरत होते,
तेव्हां तूं आपल्या सोनेरी रथांत बसून चालला होतास.
एखादें अपूर्व स्वप्नच माझ्या डोळ्यांत भरलें होते -
किती चित्रविचित्र तुझी शोभा, किती मनोहर

तुझा साज-शृंगार !

मी मनांत विचार करीत होते, ' हे कोण महाराज ? '

तेव्हां मला वाटलें, आज शुभक्षणीं रात्र संपून पहाट झाली;
आज मला दारोदार फिरावें लागणार नाही;
बाहेर येतें-न-येतें तोंच रस्त्यांत कोणाचें दर्शन लाभलें ?
चालल्या रथांतून दोन्ही बाजूंनीं धनधान्याची

(तूं) लूट करविणार -

मुठींत भरभरून गोळा करून नेईत, राशीच्या राशी नेईत.

पाहिलें, तर एकदम रथ माझ्याजवळ येऊन थांबला;
माझ्या मुखाकडे पाहून हंसत तूं खालीं उतरलास;
मुखावरची प्रसन्नता पाहून सारें दुःख शमून गेलें,
अशा वेळीं काय म्हणून तूं, एकाएकीं,
' मला कांहीतरी दे ग ' म्हणत आपला हात पसरलास ?

मेलं, हें काय बोलणें राजाधिराज - ' मला कांहीतरी दे ग ! '
ऐकून मी क्षणभर मस्तक नमवून (उभी) राहिलें.
तुला काय कमी आहे ? भिक्षेकन्याजवळून भिक्षा ?
ही केवळ गंमतीखातर माझी फसवणूक चालली असणार
(असें म्हणून) झोळींतून एक लहान कण काढून दिला.

पण भिक्षापात्र घरीं आणून रिकामें करित्यें तों -
 हें काय, भिक्षेमध्ये एक लहान सोन्याचा कण दिसतोय !
 जो राज-भिकान्याला दिला, तोच सोनें होऊन परत आला -
 त्यावेळीं दोन्हीं नेत्रांतून अश्रुधारा सांडीत मीं रडूं लागल्यें,
 माझे सर्वस्व रिकामें करून मीं तुला कां नाही दिलें ?

२२ मार्च १९०६

' खेया '

निरोप

निरोप द्या, मला क्षमा करा, बंधूनो !
कामकाजाच्या मार्गावर यापुढें मी येत नाहीं !
तुम्ही सारे पथकापथकांनीं खुशाल पुढें चला,
विजयमाला मिळवून गळ्यांत धारण करा.
मी आतां अलक्षितपणें वनच्छायेमध्ये परत जाऊं इच्छितों.
तुम्हीं मला हांक मारूं नका, बंधूनो !

एकमेकांबरोबर आपण पुष्कळ लांब आलों,
सगळे जण हातांत हात घालून चाललों होतो,
पण येथें दोन रस्त्यांच्या वळणावर (आल्यावर)
कोण जाणें कोणा फुलाच्या आवेगी गंधामुळें,
माझ्या हृदयांत कसें तरीच होऊं लागलें आहे,
जगावेगळ्या व्याकुळ वेदनेनें.
आतां यापुढें आपलें साथीनें जाणें होणार नाहीं !

तुम्ही आज ज्याच्या मार्गें लागलां आहां,
तें सर्व माझ्या दृष्टीनें व्यर्थ ठरलें आहे ; -
सुवर्ण-रत्नांचा शोध, राज्याचा विनाश नि निर्मिति
मत-वादासाठीं देशविदेशांत लढा करणें,
आळें करून सोनेरी चांप्याच्या झाडाला
पाणी घालून त्याच्या शाखा उंच वाढवणें !
या सर्वांच्या मार्गें जाणें आतां मला साधणार नाहीं !

आकाश आच्छादून (टाकणाऱ्या) मन-भुलव्या हास्यानें
आज माझ्या प्राणांचा पांवा वाजविला आहे.
रस्त्यांतून चालण्यांत आळसावलेपणा येऊं लागला आहे,
सर्व कामांत अकस्मात् अडचणी निर्माण झाल्या आहेत.

केवळ एक गोष्ट प्राणांना तृप्त करीत निनादत आहे.—
 'मी प्रेम करतो, अरेरे, मी प्रेम करतो'—
 हृदयहारक हास्य सर्वांहून मोठें आहे.

तेव्हां तुम्ही मला निरोप द्या,
 मीं स्वेच्छेनें निरर्थकाला स्वीकारलें आहे.
 आज मेघाच्या मार्गाचा मी पथिक झालों आहे,
 वायूच्या दिशेनें जायला राजी झालों आहे;
 तीराला विसरून वाहाणाऱ्या नावेचा मी नावाडी आहे;
 निरर्थकाच्या धुंदीत मी भटकत फिरत आहे;
 तुम्ही सारे मला निरोप द्या !

२८ मार्च १९०६

'खेया'

बन्दी

‘हे बन्दी, तुला इतकें जखडून कोणी बांधून ठेविलें आहे ? ’
प्रभु, मला वज्रकठिण दोरीनें बांधून टाकलेलें आहे.
मनांत आलें, मीच सर्वांहून अधिक श्रेष्ठ व्हावें,
म्हणून राजाचें धन स्वतःच्या घरीं सांठवून ठेवलें,
आणि झोप आली तेव्हां प्रभूचा बिछाना पसरून त्यावरच झोंपलों;
जागा होऊन पाहातो तों आपल्याच भांडारांत बांधला गेलों आहे !

‘ हे बन्दी, अरे हें वज्रासारखें कठिण बंधन कोणी घडवलें आहे ? ’
माझें मीच अत्यंत प्रयत्नपूर्वक घडविलें आहे.
मनांत आलें, माझा पराक्रम जगताला ग्रासून टाकील;
मी एकटाच स्वतंत्र राहीन, (बाकी) सर्व दास होतील;
म्हणून रात्रंदिवस लोखंडाची शृंखला घडवीत राहिलों;
केवढा विस्तव, किती घाव, त्याचा कांहीं पत्ता नाही !
त्या कठिण आणि कठोर शृंखलेची घडण जेव्हां पूर्ण झाली,
तेव्हां या माझ्याच शृंखलेनें मला बन्दिवान केलें आहे
असें मला दिसलें !

भारततीर्थ

हे माझ्या चित्ता, या भारतांतील महामानवाच्या सागरतीरावर, या पुण्यतीर्थावर, शांतपणें जागृत राहा. येथें उभा राहून दोन्ही हात पसरून मी या नरदेवतेला नमस्कार करितों. उदार छंदानें, परम आनंदानें मी त्याला वंदन करितों. हे ध्यानगंभीर भूधर, नद्यांना जपमालांप्रमाणें धारण करणारीं हीं मैदानें, या भारतांतील महामानवाच्या सागरतीरावरील ही पवित्र धरित्री, या सर्वांचें नित्य दर्शन घे.

किती मानुषांच्या धारा कोणाच्या आन्धानानें कोठून दुर्वार प्रवाहांनीं येथें आल्या हें कोणासहि ठाऊक नाहीं. या समुद्रांत त्या सर्व विलीन झाल्या आहेत. या ठिकाणीं आर्य आले. या ठिकाणीं अनार्य आले. या ठिकाणीं द्राविड, चिनी हेहि आले. शक-हूणांचीं दलें, पठाण, मोगल हे सारे एका देहांत लीन झाले आहेत. आज पश्चिमेनें आपलें द्वार खुलें केलें आहे, आणि तेथून सर्व लोक आपले उपहार येथें आणीत आहेत. हे सारे देतील, घेतील, मिळवितील आणि मिसळून जातील. या भारतांतील महामानवाच्या सागरतीरावरून कोणी परत फिरणार नाहीं.

रणधारा वाहवीत, जयगान गात, उन्माद कलरवानें मरुपथ आणि गिरिपर्वत यांचा भेद करून जे सारे आले ते सगळे माझ्यामध्ये विराजत आहेत. कोणीहि मला दूर, परका नाहीं. माझ्या शोणितांत त्यांचे विविध सूर ध्वनित होत राहिले आहेत. हे रुद्रवीणे ! वाज, वाज, वाज. आजहि जे अपमानित होऊन दूर राहिले आहेत, त्यांचे बंध आतां नष्ट होवोत. ते देखील या भारतांतील महामानवाच्या सागरतीरावर येवोत ; आणि एकत्र वेष्टून उभे राहोत.

एक दिवस येथें हृदय-तारेवर एकत्वाच्या मंत्रांतून विरामविहीन महा-ओंकारध्वनि रणत्कार करिता झाला. तपस्याबलानें एकत्वाच्या अनलांत बहुत्वाला आहुति देऊन विभेद विसरण्यांत आला ; आणि एक

विराट् हृदय जागृत करण्यांत आलें. त्या साधनेच्या, त्या आराधनेच्या यज्ञशालेचें द्वार आज पुन्हां खुलें झालें आहे. या भारतांतील महामानवाच्या सागरतीरावर नत मस्तकानें सर्वांनीं एकत्र झालें पाहिजे.

पाहा, त्याच होमानलामध्यें आज दुःखाची रक्त-शिखा प्रज्वलित झाली आहे. ती मर्माचा दाह करील. तो सहन केला पाहिजे. आपल्या कपाळीं तो लिहिलेला आहे. माझ्या मना, हा दुःखभार सहन कर. एकत्वाची हांक कानीं घें. सारी लाज आणि भीति यांवर विजय मिळव. अपमान दूर जाऊं दे. या दुःसह व्यथेचा अंत होऊन केवढा विशाल प्राण जन्म घेणार आहे— या भारतांतील महामानवाच्या सागरतीरावर रजनीची प्रभात सुरू झाली आहे. आपल्या विशाल घरट्यांत जगज्जननी जागी आहे.

हे आर्यांनो, या. अनार्य, हिंदु, मुसलमान या. इंग्रजांनो, आज तुम्ही देखील या. ख्रिस्ती लोकांनो, या. ब्राह्मणहो, या. आपलें मन पवित्र करून सर्वांचे हात धरा. पतितहो या. तुमचा अपमानभार टाकून द्या. भारतमातेच्या अभिषेकासाठीं त्वरेनें या. भारतांतील महामानवाच्या सागरतीरावर सर्वांच्या स्पर्शानें पवित्र झालेल्या तीर्थोदकानें अभिषेकाचा मंगल घट अजून भरण्यांत आलेला नाही.

२ जुलै १९१०

‘ गीतांजलि ’

अपमानित

हे माझ्या दुर्भागी देशा, तूं ज्यांचा अपमान केला आहेस त्या सर्वांशीं तुला अपमानांत समान व्हावे लागेल. ज्यांना मानवी अधिकारांपासून तूं वंचित केले आहेस, ज्यांना तूं समोर उभे ठेवले आहेस, परंतु आपल्या हृदयाशीं धरीत नाहीस त्या सर्वांशीं तुला अपमानांत समान व्हावे लागेल.

मानवाच्या स्पर्शाला प्रत्यहीं दूर ढकलून तूं मानवाच्या हृदयस्थ परमेश्वराची घृणा केली आहेस. विधात्याच्या रुद्र रोषानें, दुर्भिक्षाच्या दारीं बसून तुला सर्वांबरोबर तुकडे मोडावे लागतील. अपमानामध्ये तुला त्या सर्वांशीं समान व्हावे लागेल.

तुझ्या आसनापासून तूं त्यांना जेथें ढकलून दिलेंस तेथें नकळत तूं आपल्या शक्तीला हद्दपार केलेंस. पायांखालीं दलित होऊन त्यांची धूळ-धाण झाली आहे. त्याच निम्न ठिकाणीं तूं खालीं उतर, नाहीतर तुझी धडगत नाही रे ! आज तुला अपमानामध्ये सर्वांशीं समान व्हावे लागेल.

ज्याला तूं खालीं फेंकतोस तो तुला खालींच जखडून टाकील. ज्याला तूं मार्गे ठेविलें आहेस तो तुला मार्गे ओढीत आहे. अज्ञानाच्या, अंधकाराच्या आवरणामध्ये ज्याला तूं झांकून टाकीत आहेस तो तुझें मंगल झांकून घोर विच्छेद रचीत आहे. अपमानामध्ये तुला त्या सर्वांशीं समान व्हावे लागेल.

शतकानुशतके शिरावर असम्मानाचें ओझे कोसळत आहे. तरीहि मानवांतील नारायणाला तूं नमस्कार करीत नाहीस. तरीहि नतनेत्र होऊन तूं हें पाहूं शकत नाहीस काय कीं दीनहीनांचा भगवान् धुळीमध्ये उतरलेला आहे ? त्या ठिकाणीं तुला अपमानामध्ये सर्वांशीं समान व्हावे लागेल.

मृत्युदूत दारीं उभा ठाकला आहे हें तुला दिसत नाहीं. तुझ्या जातीय अहंकारावर त्यानें अभिशापाचा शिक्का मारलेला आहे. तूं जर सगळ्यांना बोलावणार नसशील, अजूनहि बाजूला राहाणार असशील, चोहोंबाजूंनीं अभिमानानें वेढून घेऊन तूं स्वतःला बांधून ठेवणार असशील, तर मात्र मृत्यूमध्ये, चिताभस्मामध्ये तुला सर्वांशीं समान व्हावें लागेल.

४ जुलै १९१०

‘ गीतांजलि ’

धूलिमंदिर

भजन, पूजन, साधन, आराधन, हें सर्व पडून राहूं दे.
अरे, दारें बंद असलेल्या देवाल्याच्या कोपऱ्यांत तूं कां बसला आहेस ?
आपल्या मनाच्या अंधकारांत लपून बसून
कुणाची तूं गुपचुप पूजा करीत आहेस ?
डोळे उघडून तूं निरखून पाहा बरें—देव देवळांत नाहीं !

जेथें जमीन नांगरून शेतकरी शेती करीत आहेत,
जेथें मजूर दगड फोडून बाराहि महिने कष्ट करून
रस्ता तयार करीत आहेत तेथें तो गेला आहे.
तो उन्हा-पावसामध्यें सर्वांच्या बरोबर (तापत-भिजत) आहे,
त्याच्या दोन्ही हातांना माती लागली आहे.
त्याच्याप्रमाणें सोंवळें वस्त्र सोडून तूं मातीमध्यें ये.

मुक्ति ? अरे, मुक्ति तुला मिळणार कुठें ? मुक्ति कुठें आहे ?
स्वतः परमेश्वरानें सृष्टीचें बंधन पेहरून स्वतःला सर्वांबरोबर
बांधून घेतलें आहे.
तुज्जें ध्यान बाजूला ठेव, फुलांची परडी दूर राहूं दे;
तुज्जें वस्त्र फाटलें, तुला धूळ-वाळू लागली तरी चालेल —
कर्मयोगांत त्यांच्याबरोबर एक होऊन तुझ्या अंगांतून घाम
निथळूं दे.

११ जुलै १९१०

‘ गीतांजलि ’

प्रयाणाचा दिवस

प्रयाणाच्या दिवशीं मला ही गोष्ट म्हणतां यावी कीं,
जें मीं पाहिलें व जें मला लाभलें त्याला उपमा नाहीं -
या प्रकाशमय समुद्रामध्यें
जें शतदल कमल विराजत आहे
त्याचा मधु मीं सेवन केला आहे.
प्रयाणाच्या दिवशीं ही गोष्ट घोषित करून मीं जावें.

विश्वरूपाच्या क्रीडागृहामध्यें मी कित्तीतरी खेळ खेळलों,
दोन्ही डोळे उघडून मी अपरूपाला पाहिलें.
ज्याला स्पर्शहि करितां येत नाहीं
तो माझ्या सर्वांगाला गवसला,
आणि या ठिकाणीं जर शेवट करायचा असला
तर त्याला शेवट करूं दे -
प्रयाणाच्या दिवशीं ही गोष्ट घोषित करून मीं जावें.

शंख

तुझा शंख पडला आहे धुळींत, नाहीं हे पाहावत, साहवत !
थांबला वारा, लोपला प्रकाश ! हाय रे दुर्दैव !
लढणारे, या ना निशाण घेऊन; गाणारे, उठा ना गर्जत गीत
चालणारे चला ना धांवत पळत, यारे यारे सारे निःशंक !
धुळींत पडला आहे वर टक लावून तो हा अभय शंख !

निघालों घेऊन देवघराकडे पुष्पांचे अर्घ्य.
सारा दिवस गेला तरी शोधतों – “ कोठें तो शांतिस्वर्ग ? ”
वाटलें – “ निघून जाईल हृदयशल्य,
नि सारें मालिन्य धुवून होईन निष्कलंक. ”
तों – दिसला रस्त्यांत धुळींत रतलेला तुझा महान् शंख !

करूं का आरती निरांजन लावून ? करूं का असेंच संध्यावंदन ?
गुंफू का माळ लाल जास्वंदीची ? – निशिगंध ? हाय !
वाटलें – “ जातील सारे झगडे मिटून, लाभेल शांति शोधून,
फिटतील सारे कर्जांचे बोजे, देईल आधार तुझा अंक.
तों – ऐन वेळीं गर्जून पाचारी तुझा निःशब्द शंख !

यौवनाचा अद्भुत परीस-मणि ! घडूं दे त्याचा (संजीवन-) स्पर्श !
उसळूं देत दीपक रागाचे आलाप, स्फुरूं दे प्राणाचा हर्ष !
विदारून टाक रात्रीचें ऊर, भरून टाक जयजयकारांनीं गगन
दणाणून अंध दशदिशा, उडवून दे थरकांप.
धरतीं उचलून आज दोन्ही हातांनीं तुझा जयशंख !

उरणार नाहीं आज डोळ्यांवर सुस्ती, उडून जाईल ती दूर !
श्रावणधारेसमान घुसेल हृदयांत बाणांचा पूर !
कोणी धांवत येतील जवळ, कोणी हुंदके देत करतील आक्रोश

थरकांपेल भयामुळें दुःस्वप्नांत निद्रेचा पर्यंक
गर्जेल आजि महोल्लासें तुझा महान् शंख !

तुझ्यापाशीं आलों आराम शोधीत, पण पावलों केवळ लाज !
आतां झांकून टाकून माझे सर्वांग चढव त्यावर रणसाज !
कोसळोत विघ्नें नवीनवीं, झेलीन आघात, राहीन अचल !
गर्जेल व्याकुळ हृदयीं जयजयकाराचा तुझ्या डंका
अपीन माझी सर्व शक्ति, घेईन तुझा अभय शंख !

२६ मे १९१४

बलाका

चित्र

तूं काय केवळ चित्र ? कापडावर रंगविलेली केवळ तसबीर ?
ते दूरदूरचे तेजोमेघ नि नक्षत्रपुंज
करून सोडतात एकच गर्दीदाटी
आकाशाच्या घरट्यांत.

हे ग्रह, तारे, रवि
अंधारीचे प्रवासी
चालले आहेत हातांत दिवट्या धरून.
काय तूं त्यांच्यासारखी नाहीस सत्य ?
तूं काय केवळ चित्र ? केवळ तसबीर ?

चिरचंचलामध्ये तूच कशी ग शांत, अचल ?
अगं पथहीने,
पथिकांसंगें चल !

असूनहि रात्रंदिवस सगळ्यांच्या सांगातीं,
राहातेस कशी इतकी सगळ्यांपासून दूर—
स्थिरतेच्या, चिरतेच्या अन्तःपुरांत ?

ही धूळ
फडफडविते आहे आपला धूसर अंचल
नि धांवते आहे वाऱ्याबरोबर दिशोदिशीं.
धरणीचा वैशाखांतला विधवेसारखा साज काढून
ही धूळ

त्या तपास्विनी धरणीला चढविते गेरूचा भगवा साज.

—आणि मग वसंतसमागमाच्या उषःकालीं
चितारते धरणीच्या अंगावर पत्राफुलाची नक्षी.
ही धूळ, हाय, ही देखील सत्य !
हें तृण विश्वाच्या चरणीं लीन—

हीं सारीं अस्थिर, म्हणूनच तीं आहेत सत्य.
 तूं स्थिर, तूं चित्र,
 तूं केवळ तसबीर !

एक वेळ या मार्गावरून चालत होतीस आमच्यासंगें
 वक्षःस्थळ तुझें निश्वासांमुळें होत होतें खालींवर—
 अंगाअंगांतून तुझ्या जीवन

कितीतरी गात, कितीतरी नाचत
 रचीत होतें आपलें नवनवीन संगीत,
 राखीत होतें विश्वाच्या तालाशीं ताल—
 आज त्याला किती लोटला काळ !

या जीवनांत, या आमच्या जगांत
 तूं किती सत्य होतीस !

माझ्या डोळ्यांना दिसत होती दिशोदिशीं
 रूपाच्या कुंचलीनें तूंच चितारलेली
 रसाची मूर्ति.

तूंच तर बनून राहिली होतीस त्या प्रभातीं
 या विश्वाची वाणी मूर्तिमती.

चालतां-चालतां आपण मार्गावरून एक साथ
 गेलीस तूं थांबून
 रजनीच्या पडद्या आड.

त्यानंतर चाललोंच आहें मी
 सारखा पुढें पुढें, रात्रंदिवस
 कितीतरी दुःखें नि सुखें भोगीत.

चालू आहे सारखी भरती—ओहोटी
 प्रकाशीं-अंधारीं
 आकाश-सागरीं;

मार्गाच्या दोहों बाजूनीं

चालल्या आहेत नीरव पावलांनीं
फुलांच्या रांगा
रंगीबेरंगी.

धांवत आहे उद्दाम जीवननिर्झरिणी
सहस्र धारांनीं वाजवीत मरणाची किंकिणी.

अज्ञाताच्या सुरावर
चाललों आहे मी दूर दूर
चढला आहे मार्गाच्या प्रेमाचा कैफ.

तूं मात्र उतरलीस मार्गविरून
जेथें राहिलीस उभी
तेथेंच राहिली आहेस थांबून.

—हें तृण, ही धूळ, हे तारे, हे चंद्रसूर्य
या साऱ्यांच्या आड—
तूं केवळ चित्र, केवळ तसबीर !

काय हें बरळतोय कवि ?

केवळ चित्र ? केवळ तसबीर ?

छे ! छे ! तूं नाहीस केवळ तसबीर !

कोण म्हणतें कीं तूं होऊन राहिली आहेस बंदिस्त
चित्ररेखेच्या बंधनांत

करीत निस्तब्ध क्रंदन ?

अहाहा ! तो आनंद

जर थांबला असता,

तर ही नदी—

हरपून बसली असती आपला तरंगवेग,

हा मेघ

साफ पुसून टाकता आपली सोनेरी रेघ.

तुझ्या तुकतुकीत केसांची कांति

जर खरीच या विश्वांतून लोपली असती,

तर एक दिवस केव्हा तरी वसन्तऋतूंतली त्या बनराईची

चंचळ पवनाशीं प्रणयलीला करणारी
 सळसळणारी गर्द काळी तुकतुकीत छाया
 ठरली असती केव्हांच स्वप्नासारखी.
 तुला मी विसरून गेलों आहे, होय ?
 जीवानच्या मुळाशीं तूं घेतला आहेस ठाव,
 म्हणून ही विस्मृति.

जात असतांना आपण रस्त्यानें
 मन दुसरीकडे असलें कीं
 फुलाचें नाहीं का होत विस्मरण ?
 ताऱ्यांचा नाहीं का पडत विसर ?
 तरी पण तीं प्राणांच्या निश्वासवायूला
 करून टाकतातच ना सुमधुर ?
 बसून विस्मृतीच्या शून्यतेमध्ये
 भरून टाकतातच ना सूर ?
 होय !

तें नव्हे विसर पडणें, तें आहे विसरून जाणें.
 विस्मृतीच्या मर्मस्थानीं
 देते आहेस झोके माझ्या रक्ताला.
 नयनांसमोर नाहींस खरी,
 पण नयनांच्या आंत बसली आहेस ठाव देऊन.
 म्हणूनच होऊन राहिली आहेस तूं आज
 श्यामलांतील श्यामल, नीलिम्यांतील नील
 माझें जीवनसर्वस्व
 पावले आहे तुझ्याशीं एकरूपता.
 नाहीं मला ठाऊक, कोणालाहि नाहीं ठाऊक—
 (पण) माझ्या गानांतून
 वाजत आहे तुझाच सूर.
 कवीच्या अन्तरांतील तूं आहेस कवि—
 नव्हेस चित्र, नव्हेस चित्र, नव्हेस तूं केवळ छबि.

लाभलीस तूं एका प्रातःकाळीं.
 हरपलीस त्यानंतर रात्रीं.
 मग नंतर अंधारांत अदृश्य रूपानें मिळालीस तूंच.
 नव्हेस तूं चित्र, नव्हेस तूं तसबीर.

२० ऑक्टोबर १९१४

‘बलाका’

शहाजहान

भारतेश्वर शहाजहान,
ही गोष्ट कळून चुकली होती तुला :
कालप्रवाहांत जाणार वाहून
सारे जीवन, यौवन, धन अन् मान.
मात्र तुझ्या हृदयींची अन्तर्वेदना
होऊन राहावी चिरंतना
याकरितां सम्राटाची होती सारी साधना.
वज्रकठोर राजदंड
आपल्याच तंद्रींत जाणार तर जावो विरून
संध्याकाळच्या आरक्त रंगासमान.
केवळ एक दीर्घ निश्वास
राहावा नित्य उसासत
नि भरून टाकावे त्यानें करुणेनें आकाश,
हीच तुझ्या होती मनिची आस.
हिरे-मोती-माणकांच्या गडगंज राशी
क्षितिजावरील इंद्रधनुष्याच्या इंद्रजालाप्रमाणे
जर लुप्त होऊन जाणार असतील तर जावोत ;
पण कालाच्या कपोलतलावर
केवळ टिकून राहावे सदैव एका बिंदूएवढे नयनाश्रुजल
शुभ्र, समुज्ज्वल
हा ताजमहल !

हाय रे, मानवहृदया !
वारंवार कोणाकडे वळून पाहायला
नाहीं रे वेळ, मुळीच नाहीं.
जीवनाच्या वेगवान् प्रवाहावर

सदैव तुझें चालू आहे वाहात जाणें,
 जगाच्या या घाटावरून त्या घाटावर —
 ' घे ओझें एका हाटीं, कर तें रिकामें दुसऱ्या हाटीं. '
 मंत्र गुणगुणतो दक्षिण पवन तुझ्या कुंजवनांत
 अन् जो वसंताची माधवीमंजरी
 भरून टाकते भरगच्च
 पुष्पवाटिकेचे फडफडणारे अंचल,
 तोंच येते त्यांच्या विसर्जनाची संध्याकाळ,
 धुळींत फेंकून द्यायला पानें नि पाकळ्या
 करून सारा चोळामोळा.
 नाहीं रे, वेळ !
 म्हणून पुनः शिशिराच्या रात्रीं
 फुलवितोस नवीन कुन्दांचे ताटवे
 कुंजाकुंजांतून,
 सजविण्यासाठीं हेमन्ताची अश्रूंनीं भरलेली आनंदाची परडी.
 हाय रे हृदया,
 असा तुझा संचय
 फेंकून द्यावा लागतो केवळ
 पथावरच दिनान्तीं—निशान्तीं !
 नाहीं रे, नाहीं, वेळ मुळींच नाहीं.

हे सम्राटा,
 यास्तव शंकेनें व्याकुळ होऊन गेलें तुझें हृदय,
 वाटलें त्याला —
 ' करावें या काळाचें हृदयहरण
 सौंदर्याची मोहिनी टाकून. '
 आणि, खरेंच, त्याच्या कंठीं
 अशी कांहीं सुंदर झोंकून दिलीस माळ !
 रूपहीन मृत्यूलाहि करून घेतलेंस वश
 मरणहीन अपूर्व अलंकाराच्या साजानें !

नसतो विलापाला अवकाश
 बाराहि मास;
 म्हणूनच तूं टाकलेंस कठिण बंधनांत
 आपल्या आक्रंदून उठणाऱ्या अशान्त वेदनेला
 चिरमौनाच्या जाळ्यांत अडकवून.
 ज्योत्स्नारात्रीं अन्तःपुरांत एकान्तीं
 प्रेयसीला ज्या नांवांनीं
 हलके हलके हांक मारीत असस.
 त्याच कानगोष्टी
 ठेवून गेला आहेस या स्थानीं
 अनन्ताच्या कानीं.
 प्रेमाची ती करुण कोमलता
 आली आहे बहरून
 सौन्दर्याच्या पुष्पपुंजांतून, प्रशान्त पाषाणांतून.

हे सम्राट कवे,
 हीच तुझ्या हृदयाची प्रतिकृति
 हेंच तुझें अभिनव मेघदूत
 किती अपूर्व नि अद्भुत
 उठत आहे छंदांत-संगीतांत
 वर वर अलक्ष्याप्रत—
 जेथें तुझी विरहू प्रिया
 भरून राहिली आहे
 प्रभातींच्या अरुणप्रकाशांत,
 क्लान्तसंध्यादिगन्ताच्या करुण निश्वासांत,
 पूर्णिमारात्रीं बहरलेल्या देहहीन चमेलीच्या लावण्यविलासांत,—
 भाषेच्या अतीत पैलतीरीं
 जेथें द्वारापर्यंत जाऊन विमुख होऊन परत फिरतात
 कंगाल नयन !

तुझा हा सौंदर्यदूत
 कालाच्या पहारेकऱ्यांना झुकांडी देत
 निघाला आहे युगानुयुगे
 वाहून नेत तुझा निःशब्द संदेश :
 “ नाहीं विसरलों, नाहीं विसरलों, नाहीं विसरलों प्रिये ! ”

महाराजा -

आज तूं गेला आहेस निघून,
 राज्य तुझें गेलें आहे स्वप्नासम विरून,
 सिंहासन गेलें आहे भंगून.

तुझें तें सैन्यदल -

ज्याच्या चरणभाराखालीं धरणी करीत होती डळमळ,
 त्याची स्मृति आज उडून जात आहे वाऱ्यावर
 धुळीनें भरलेल्या दिल्लीच्या मार्गावर.

गात नाहींत आज चारणभाट गीत,
 यमुनाकल्लोलांशीं चौघडा नाहीं मिळवीत संगीत.

तुझ्या नगरसुन्दरींच्या नूपुरांचा झंकार

भग्न प्रासादांच्या कानाकोपऱ्यांत लोपून जात-जात

रातकिड्यांच्या किरकिरीमध्ये

रडवीत आहे रात्रींच्या आकाशाला.

तरीसुद्धां तुझा हा निर्मलदूत,

श्रान्तिक्लांतिरहित,

राज्यांचे उदयास्त, जीवनमृत्यूंचे फेरे यांदी क्षिति न बाळगतां

युगानुयुगे

सांगतो आहे एकसुरांत

चिरवियुक्ताच्या वाणीनें -

“ नाहीं विसरलों, नाहीं विसरलों, नाहीं विसरलों प्रिये ! ”

खोटी गोष्ट ! कोण म्हणतें, विसरला नाहींस ?

कोण म्हणतें, उघडलें नाहींस

स्मृतीच्या पिंजऱ्याचें दार ?

काय, त्या भूतकालच्या, चिरअस्ताच्या अंधकारानें
अजूनहि बंदिस्त करून ठेवलें आहे तुझें हृदय ?

विस्मृतीच्या मुक्तिद्वारांतून

अजूनहि नाहीं पडली ती बाहेर ?

हें समाधिमन्दिर

एका ठायीं आहे चिरस्थिर,

उभें राहून धरणीच्या धुळींत

ज्ञांकून ठेवीत आहे यत्नानें स्मरणाच्या आवरणांत
मरणाला.

जीवनाला कोण ठेवूं शकेल ज्ञांकून ?

त्याला खुणावून बोलावीत आहेत आकाशाकडे तारे.

त्याला निमंत्रण आहे लोकांलोकांतून

नव्या—नव्या पूर्वाचलांतून, प्रकाशां-प्रकाशांतून.

स्मरणाच्या गांठी तुटून

तें जातें त्वरेनें धांवत

विश्वमार्गावर बंधनमुक्त.

महाराजा, नाहीं धरून ठेवूं शकलें तुला

केव्हांहि, कोणतेंहि महाराज्य.

हे विराट् आत्म्या,

समुद्रनादिनी पृथ्वी

तुला नाहीं पूर्ण करूं शकली—

म्हणूनच जीवनोत्सवाच्या शेवटीं

ठोकून देतोस धरणी

दोन्ही पायांनीं मातीच्या मडक्यासमान.

तुझ्या कीर्तीपेक्षांहि आहेस तूं महान्

म्हणूनच जात असतो नेहमीं

तुझ्या कीर्तीला मार्गें टाकून वारंवार

तुझ्या जीवनाचा रथ.

म्हणूनच तुझे चिन्ह आहे पडलेलें येथें,
तूं मात्र नाहीस.

ज्या प्रेमाला समोर चालायचें वा चालवायचें माहीत नाहीं,
ज्या प्रेमानें मार्गांतच मांडलें आहे आपलें सिंहासन,
त्याचें विलासी संभाषण चिकटून राहिलें आहे तुझ्या पायाला
मार्गावरील धुळीप्रमाणें—

परत देऊन टाकलेंस तें प्रेम धुळीला.

तुझ्या जीवनाच्या मालेंतून गळलेलें बीज

उडून आलें तुझ्या चित्तामधून वायूच्या झोतावरोवर
आणि पडलें येऊन त्या तुझ्यामार्गें राहिलेल्या पदधूलींत.

निघून गेलास तूं दूर,

तें बीज मात्र अमर अंकुररूपानें

फोंफावत आहे आकाशाकडे,

सांगत आहे गंभीर वाणीनें—

“ कितीहि दूर न्याहाळून पाहा,

नाहीं दिसत तो पथिक, मुळीं नाहीं !

प्रियेनें नाहीं त्याला ठेवलें बांधून,

राज्यानें दिला त्याला मार्ग करून

रोखूं शकले नाहींत त्याला समुद्र नि पर्वत.

चालला आहे आजहि त्याचा रथ,

साथ देत रात्रीच्या निमंत्रणाला,

नक्षत्रांच्या गानाला

प्रभातींच्या सिंहद्वाराकडे.

म्हणूनच मी गेलों आहे स्मृतिभाराखालीं दडपून,

भारमुक्त तो येथें नाहीं ! ”

चंचला

हे विराट् नदी,
तुझे अदृश्य निःशब्द जळ
अविच्छिन्न अविरल
वाहातें आहे अनन्त काळ.
तुझा रौद्र कायाहीन वेग
दणाणून
थरें कांपतो त्यामुळें सारा अवकाश.
तुझ्या वस्तुहीन प्रवाहाच्या प्रचण्ड आघाताखालीं
फसफसून फेंसाळत येतात वर
वस्तूंचे—फेसाचे लोटचे लोट.
तुझा तो अंधकार धांवत असतां
पसरतात त्यावर प्रकाशाच्या भेदक छटा
उमटवीत नाना रंगांचे प्रवाह.
आवर्तांच्या चक्रांत थराथरांतून
गिरक्या घेत सूर्य, चन्द्र, तारे
विरून जातात सारे
बुद्बुदासमान.

हे भैरवी, हे विरागिणी,
चालली आहेस निरुद्देश,
ही चालच आहे तुझी रागिणी—
सूर तिचे शब्दहीन.
अन्तहीन दूरता
घालते का साद तुला निरंतर ?
म्हणूनच सर्वविनाशी अशा त्याच्या प्रेमाखातर
तूं नित्य गृहहीन राहातेस.
ह्या उन्मत्त अभिसारांत

तुझ्या वक्षःस्थलावरील हार
 हेलावतो आहे उद्दाम वारंवार
 त्यासरशीं गळून पडतात झणीं
 त्यांतील नक्षत्राचे मणी.
 तुझे वादळी मुक्त केश
 अंधारून टाकताहेत सारें आकाश;
 आंदुळत उठतो तुझा विद्युन्मय दोला,
 फडफडणारा तुझा अंचल
 लोळत आहे कंपित तृणांमधून—
 वनावनामधल्या चंचल पल्लवराशींतून;
 तुझ्या ऋतूंच्या तबकांतून
 भराभरा गळून पडताहेत फुलें
 —जुई, चांफा, पारुल, बकुल—
 मार्गा—मार्गाविर.

केवल धांवतेस, केवल धांवतेस,
 केवल वेगानें धावत असतेस,
 उद्दाम वेगानें उधळत जातेस—
 पाहात नाहीस मार्गें वळून
 दोन्हीं हातांनीं फेंकून देतेस
 तुझ्यापाशीं असलेलें सारें.
 कांहीं उचलून घेत नाहीस,
 संचय करीत नाहीस;
 तुला ना शोक, ना भय—
 अबाधितपणें करून टाकतेस पाथेयाचा क्षय
 पथाच्या आनंदाच्या जोषांत.

ज्या क्षणीं तूं होतेस पूर्ण
 त्या क्षणीं तुजें कांहींच असत नाहीं,
 म्हणूनच तूं सदा पवित्र आहेस.

होतां तुझा चरण स्पर्श
 जाते विसरून क्षणांत आपलें मालिन्य
 विश्वांतील धूळ—
 मृत्यु उठतो प्राण बनून प्रकाशाच्या झळाळीनें.
 जर तूं थकून भागून
 क्षणभरहि उभी राहाशील थांबून,
 त्या क्षणीं चमकून सारें विश्व उफाळून जाईल
 राशीवारी वस्तूंच्या डोंगरांनीं;
 पंगु, मूक, बधिर, अंध नि शिरोहीन कबंध यांचे —
 स्थूलदेही भयंकर प्रतिबंध
 रोधून साऱ्या जीवनाला
 रस्त्यांत खडे उभे राहातील;
 अणुतम परमाणु, संचयाच्या अचल विकारानें
 आपल्या भाराच्या ओझ्याखालीं
 विद्ध होईल अवकाशाच्या मूळ मर्मांत
 मलिनतेच्या यातनाशूलावर.

हे नटी, हे चंचल अप्सरे,
 हे अदृश्य सुंदरि,
 तुझी नृत्यमन्दाकिनी नित्य वाहात-वाहात
 घालून मृत्यूचें स्नान
 करिते विश्वाचें जीवन
 निर्मल, शुचिर्भूत.
 संपूर्ण निर्मळ निळें-निळें
 विकसविते समस्त गगन.

हे कविराज, ही भुवनमेखला,
 तिचा रुणझुणणारा झंकार,
 तिच्या अदृश्य चरणांची ती अकारण, अनिर्बंध चाल
 यांनीं केले आहे तुला उल्लोल.

नाडी-नाडींतून तुझ्या ऐकूं येत आहे त्या चंचलेचा पदध्वनि,
 उठत आहे तुझ्या हृदयांत त्याचा रणत्कार.
 कां नकळे, तुझ्या रक्तांत नाचत आहेत आज समुद्राचे कल्लोल,
 सळसळत आहे अरण्याची व्याकुलता;
 आठवत आहे तें सारें आज—
 कसा युगानुयुगे चालत आलों आहे असाच
 धडपडत, ठेंचाळत, गुपचुपपणे
 रूपाकडून रूपाकडे
 प्राणाकडून प्राणाकडे;
 रात्रीं प्रभातीं
 जें कांहीं येत गेलें हातीं
 उधळून देत आलों तें सारें
 दाना मागून दानांत
 गाना मागून गानांत.

अरे पाहा ! होत आहे तो स्रोत मुखर,
 कांपते आहे नाव थरथर
 तीरावरील तुझा संचय राहूं दे तीरावर—
 पाहूं नकोस फिरून.
 संमुखाची वाणी
 नेऊं दे तुला ओढून
 महास्रोतामध्ये
 मागच्या कोलाहलामधून
 अगाध अंधारांत-अमर्याद प्रकाशांत !

दान

हे प्रिया, आज या प्रातःकालीं माझ्या हातांनीं तुला मी काय दान देऊं ? प्रभातकाळचें गाणें ? प्रभात तर आपल्या देंठावरील तप्त सूर्य-किरणांनीं क्लान्त होऊन जातो. अतिशय श्रान्त गाण्याचा अन्त होतो.

हे मित्रा, दिवसाच्या शेवटीं माझ्या दारीं येऊन तूं काय इच्छितोस ? मी तुला काय आणून देऊं ? सायंदीप ? त्या दीपाचा प्रकाश तर निर्जन कोपऱ्यांतील, स्तब्ध भवनांतील आहे. तूं त्याला आपल्या चालण्याच्या मार्गावर, माणसांच्या गर्दीत घेऊन जाऊं इच्छितोस काय ? अरेरे, तो तर रस्त्यावरील वाऱ्यानें विझून जातो.

मीं तुला उपहार द्यावा, असें माझें सामर्थ्य कोठें आहे ? मग तो उपहार फुलाचा असो कीं गळ्यांतील हाराचा असो. एके दिवशीं जेव्हां तीं निश्चितपणें सुकून जातील, म्लान, छिन्न होतील तेव्हां त्यांचा भार तूं कसा सहन करशील ? मी माझ्याजवळून जें कांहीं तुझ्या हातीं उचलून देईन त्याला तुझी शिथिल अंगुलि विसरून जाईल—तें धुळींत पडून शेवटीं धूळ होऊन जाईल.

त्यापेक्षां, जेव्हां तुला क्षणभर फुरसत मिळेल तेव्हां वसन्त ऋतूंत माझ्या पुष्पवनांत विमनस्कपणें चालतां चालतां अज्ञात गुप्त वासाच्या आनंदानें चकित होऊन तूं थबकून उभा राहाशील—तेव्हां तो मार्ग चुकलेला उपहार तुझा (तुझ्यासाठीं) उपहार होईल. दोहों बाजूंना वृक्ष असलेल्या माझ्या मार्गावरून जातां जातां तुझ्या डोळ्यांच्या पापण्या जडावतील. अचानकपणें तुला असें दिसेल—संध्येच्या वेणीतून गळून पडलेला एक रंगीत प्रकाश थरथरा कांपत स्वप्नाला स्पर्शमणी (परीस) लावीत आहे. तो अज्ञात प्रकाश म्हणजेच उपहार. तो तुझाच (तुझ्यासाठीं) उपहार.

माझे जें श्रेष्ठ धन आहे तें केवळ चमकून-चकाकून दृष्टीस पडतें; आणि क्षणांत विलीन होतें. तें आपलें नांव सांगत नाहीं. आपल्या सुरानें मार्गाला कम्पित करून चकाकणाऱ्या नूपुरांसह निघून जातें. तेथील रस्ता मला माहीत नाहीं-तेथें हात पोचत नाहीं, वाणी पोचत नाहीं. हे मित्रा, तेथून तुला न पाहातां, न जाणतां आपोआप आपलें म्हणून जें मिळेल तोच उपहार. तो तुझाच (तुझ्यासाठीं) उपहार. मी जें देऊं शकतो तें दान अगदींच सामान्य आहे-मग तें फूल असो कीं गाणें असो.

२५ डिसेंबर १९१४

‘ बलाका

न्याय

हे माझ्या सुन्दरा, मार्गाच्या आनंदानें उन्मत्त होऊन जातां जातां जेव्हां तुझ्या शरीरावर कोणी तरी सारे जण धूळ फेंकून जातात तेव्हां माझे हृदय आक्रोश करते. मी आक्रंदून म्हणते, “हे माझ्या सुंदरा, आज तूं शासक बनून न्याय-निवाडा कर.” त्यानंतर मी काय पाहाते, कीं, तुझ्या न्यायालयाचें दार उघडें असून नित्य तुझा न्याय-निवाडा चालला आहे. पापानें लाल झालेल्या त्यांच्या नेत्रांवर प्रभातकाळचा प्रकाश नीरवपणें पडत आहे; शुभ्र वनमोगरीचा वास लालसेच्या उद्दीप्त निःश्वासाला स्पर्श करीत आहे. हे सुन्दरा, तुझ्या शरीरावर धूळ फेंकून जे निघून जातात त्यांच्या उन्मत्ततेकडे संध्यारूपी तपस्विनीच्या हातून प्रज्वलित झालेली सप्तर्षींची पूजा-दीपमाला सबंध रात्रभर पाहात राहाते. हे सुन्दरा, तुझें न्यायभवन पुष्पवनांत, पवित्र पवनांत, तृणपुंजांत, भ्रमर गुंजनांत, वसंतांतील विहंगकूजनांत, तरंगचुंबित तीरामध्ये आणि मर्मरध्वनि करणाऱ्या पानांच्या पंख्यांत आहे.

हे माझ्या प्रेमिका, ते अत्यंत निर्दय आहेत, त्यांचा आवेग दुर्दमनीय आहे. आपल्या नग्न वासनेला सजविण्यासाठीं तुझ्या आभरणाचें हरण करण्याकरितां ते लपूनछपून फिरत असतात. त्यांचा आघात जेव्हां प्रेमाच्या सर्वांगाला लागतो तेव्हां मी तो सहन करूं शकत नाहीं. अश्रु-पूर्ण नेत्रांनीं रुदन करीत मी तुला पुकारते, “हे माझ्या प्रियकरा, हातांत खड्ग घे आणि न्याय कर.” त्यानंतर मी पाहाते. हें काय, कोठें आहे तुझें न्यायभवन ? त्यांच्या उग्रतेवर जननीच्या प्रेमाश्रूंचें सिंचन होते. प्रणयी व्यक्तीचा असीम विश्वास त्यांच्या विद्रोहाचें शल्य आपल्या जखमी वक्षामध्ये गिळून टाकतो. हे माझ्या प्रेमिका, तुझें तें न्यायमंदिर निद्राहीन प्रेमाच्या स्तब्ध निःशब्द वेदनेमध्ये, सतीच्या पवित्र लज्जेमध्ये, मित्राच्या हृदयरक्तपातामध्ये, वाट पाहाणाऱ्या प्रणयाच्या विरहरात्रीमध्ये आणि अश्रूंतून वाहाणाऱ्या करुणेच्या परिपूर्ण क्षमेच्या प्रभातामध्ये आहे.

हे माझ्या रुद्रा, ते लोभी आहेत, ते मूढ आहेत. ते तुझे सिंहद्वार ओलांडून, निमंत्रण नसतां लपूनछपून भितीला भगदाड पाडून तुझ्या भांडाराची चोरी करतात. चोरलेल्या धनाचें तें भयंकर ओझे क्षणोक्षणीं त्यांच्या मर्माला ठेंचत असतें. तें खालीं उतरविणेंहि शक्य नसतें. तेव्हां मी क्रन्दन करीत तुला वारंवार म्हणतें, “ हे माझ्या रुद्रा, त्यांना क्षमा कर.” मी टक लावू पाहातें कीं तुझी क्षमा प्रचंड वावटळीच्या रूपानें अवतरते. त्या वावटळीमध्ये ते धुळींत पडतात; चोरीच्या त्या प्रचंड ओझ्याचा चक्काचूर होतो; आणि तें त्या वाऱ्यामध्ये कोठल्या कोठें उडून जातें. हे माझ्या रुद्रा, तुझी क्षमा गर्जणाऱ्या वज्राग्निशिखेंत, सूर्यास्ताच्या प्रलयलेखांत, रक्ताच्या वर्षावांत आणि अचानक घडून येणाऱ्या परस्पर-आघाताच्या प्रत्येक घर्षणांत असते.

२७ डिसेंबर १९१४

‘बलाका’

मधुमालती

कोण जाणे, किती लाख वर्षांच्या तपश्चर्येचें फळ म्हणून पृथ्वीतलावर आज ही मधुमालती फुलली आहे ! ही आनन्दमूर्ति युगानुयुगे अदृष्टाच्या वक्षावरील पदराआड झांकलेली होती.

याच प्रमाणें माझ्या स्वप्नामध्ये कोणत्या तरी सुदूर युगान्तरींच्या वसंत-काननाच्या कोणत्या तरी एका कोपऱ्यांत कोण्या एका काळाच्या मुखांतील एक स्मित विकसित होईल, ही आशा अत्यंत गुप्तपणें माझ्या मनांत वास करित आहे.

१० जानेवारी १९१५

‘ बलाका ’

प्रेमाचा स्पर्श

हे भुवना, मीं जोंपर्यंत तुझ्यावर प्रेम केले नव्हते तोंपर्यंत तुझा प्रकाश आपले सारे धन शोधू शकला नव्हता. तोंपर्यंत संपूर्ण आकाश आपला दीप हातांत घेऊन पोकळी-पोकळींत रस्ता धुंडीत होते.

माझे प्रेम गाणे गाऊन आले. कांहींतरी कानगोष्टी झाल्या. त्याने आपल्या गळ्यांतील माला तुझ्या गळ्यांत घातली. मुग्ध नेत्रांनी हंसून तुझ्या गुप्त हृदयांत ताऱ्यांच्या हारामध्ये सदैव गुंफलेले राहिल, असे कांहींतरी गुपित त्याने तुला दिले आहे.

१२ जानेवारी १९१५

‘ बलाका ’

दोन स्त्रिया

कोण्या एका क्षणीं सृजनाच्या समुद्रमंथनांतून अथांग सागराचे शय्यातल सोडून दोन स्त्रिया निघाल्या. एक उर्वशी, सुन्दरी, विश्वाच्या कामना राज्याची राणी, स्वर्गातील अप्सरा. दुसरी लक्ष्मी, कल्याणी, विश्वाची जननी म्हणून मी तिला ओळखतो. ती स्वर्गाची स्वामिनी आहे.

एक जण तपोभंग करून उच्चहास्याच्या अग्निरसानें फाल्गुनाचे सुरापात्र भरून प्राणमन हरण करून घेऊन जाते; आणि त्यांना दोन्ही हातांनीं वसन्ताच्या पुष्पमय प्रलापामध्यें, लालभडकं पलाशामध्यें, गुलावामध्यें, निद्राहीन यौवनाच्या गाण्यामध्यें विखरून देते.

दुसरी (प्राणमनाला) अश्रूंच्या दंव-बिंदूंचें स्नान घालून स्निग्ध वासनेमध्यें, हेमन्ताच्या सुवर्णसुंदर, सफल शान्तीच्या पूर्णतेमध्यें परत आणते. अचंचल लावण्याच्या मधुर स्मित हास्याच्या सुधेमध्यें विश्वाच्या आशिर्वादाकडे परत आणते. जीवनमरणाच्या पवित्र संगमतीर्थतीरावर अनन्ताच्या पूजेच्या मंदिरामध्यें हळूहळू परत आणते.

३ फेब्रुवारी १९१५

‘ बलाका ’

बलाका

संध्याकालीन रंगछटांनीं झळाळणारा झेलमचा वक्रप्रवाह
अंधकारांत मलिन झाला, म्यानबंद झाली
तरवारच जणूं वांकदार;
ओहटी दिवसाची येतां संपत भरती रात्रीची
आली घेऊन काळ्या जलांतून तारका-फुलें वाहात येणारीं;
अंधान्या गिरींच्या तलप्रदेशीं
देवदारांच्या श्रेणी-श्रेणींत;
मला वाटलें, बोलूं इच्छिते सृष्टि स्वप्नांत,
बोलूं शकेना स्पष्ट कांहींहि-
अव्यक्त ध्वनीचा पुंज गुदमरे अंधकारामध्यें.

ऐकली मीं त्याच क्षणीं सहसा
सायंगगनांत
शब्दाची विद्युच्छटा शून्य अवकाशांतून
क्षणांत वेगाने गेली दूरून, दूर दूर अंतरीं.
हे हंसबलाकांतो,
ज्ञावाताच्या मादकतेनें मत्त तुमचे पंख
अमाप आनंदाच्या अट्टहास्यानें
विस्मयाची जागृति पसरीत निघाले आकाशामधून.
तोच पंखध्वनि,
शद्धमयी अप्सरा-रमणी,
गेली निघून निःस्तब्धतेचा तपोभंग करून.
झाली रोमांचित
तिमिरव्याप्त पर्वतश्रेणी,
झालें रोमांचित देवदारवन.

वाटलें मला, या पंखवाणीनें

बलाका

गारा ग्रंथ खरारा रम, ठाणे. स्थूलपत.

प्रमुक्तम ३६८३६... वि: ... ०१५५

पुस्तक ... १९१८ ... नों दि २१५६२

दिला आणून

क्षणैक मात्र

पुलकित निश्चलाच्या अंतरा-अंतरांत

वेगाचा आवेग.

पर्वतांना वाटलें व्हावें वैशाखाचे निरुद्देश मेघ;

तरुश्रेणीला वाटतें, पंख पसरून

मातीचें बंधन तोडून

सहसा त्याच शब्दरेखेमागून व्हावें दिशाहीन

शोधण्यासाठीं आकाशाचा किनारा.

हे संध्येचें स्वप्न भंगून वेदनेचा तरंग होतो जागृत

सुदूराच्या ओढीनें

हे पंखांनो देशत्यागी.

निनादूं लागली व्याकुल वाणी अखिलाच्या प्राणांत

‘ इथें नव्हे, इथें नव्हे, आणखी कोठेंतरी. ’

हे हंस बलाकांनो,

आज रात्रीं माझ्या समोर खुलें केलेंत स्तब्धतेचें आवरण.

ऐकत आहे या निःशब्दतेच्या पायथ्या लगत

जळीं स्थळीं शून्यांत

असाच पंखध्वनि उद्दाम चंचल.

तृणाचीं पातीं

मातीच्या आकाशांत झेपावतात पंख;

मातीच्या अंधाराखालीं, नकळे कोठें,

आहेत पसरत अंकुरांचे पंख

लक्ष-लक्ष बीज-बलाका.

पाहातो मी आज—

हीच गिरिराजि,

हें वन आहे करीत उड्डाण मुक्त पंखांनीं

एका द्वीपांतून दुसऱ्या द्वीपांत, अज्ञातांतून अज्ञातांत.

नक्षत्रांच्या पंखस्पंदनानें
चकित होतो अंधकार प्रकाशाच्या क्रंदनांत.

ऐकल्या मीं मानवाच्या अगणित वाणी समूहासमूहानें
करतात उड्डाण अज्ञात पथांनीं

अस्पष्ट भूतकाळांतून अस्फुट सुदूर युगांतरीं.

ऐकलें मीं मदंतरीं

असंख्य पक्ष्यांसंगें

रात्रंदिवस

गृहत्यागी हा पक्षी घेत असतो झेप प्रकाशांतून-अंधकारांतून

कुठल्याशा ऐलतीरावरून कुठल्याशा पैलतीरावर.

निनादतें शून्य अखिलाच्या या पंखगीतानें—

‘ इथें नव्हे, अन्यत्र कोठें, अन्यत्र कोठें, अन्यत्र कोठें तरी. ’

ऑक्टोबर-नोव्हेंबर १९१५

‘ बलाका ’

मुक्ति

डॉक्टर कांहीं का म्हणेना, उघडा, उघडा. उशागतींच्या त्या दोन्ही खिडक्या उघडून टाका. अंगाला वारें लागूं द्या. औषध ? माझे औषध घेणें आतां संपलें. या जीवनामध्ये रोज-रोज, क्षणोक्षणीं, किती कडू, उग्र औषधें मीं खाल्तीं ! जिवंत राहाणें हाच जणूं एक रोग आहे. किती प्रकारचे वैद्यकीय उपाय, किती मंत्र-तंत्र मीं केले. त्यांत जरासा बेसावधपणा झाला कीं भयंकर परिणाम होण्याची भीति असे. हें बरें, हें वाईट, असें जे कोणी कांहीं सांगत, त्या सर्वांचें म्हणणें मानून, मान खालीं घालून, डोकीवर पदर ओढून, तुम्हां लोकांच्या या घरांत मीं बावीस वर्षे काढलीं. म्हणून तर घरच्या व बाहेरच्या सर्वांनीं मला 'लक्ष्मी, सती, अत्यंत धली बाई,' असें म्हटलें.

मी नऊ वर्षांची मुलगी होत्यें तेव्हां या संसारांत पदार्पण केलें. त्यानंतर याच कुटुंबाच्या लांबचलांब गल्लींतून दहाजणांच्या इच्छेचें ओझे लादलेला हा जीवनाचा गाडा ओढीत ओढीत अखेर आज मार्गाच्या शेवटाला येऊन पोहोचल्यें आहे. सुखदुःखाच्या गोष्टींसंबंधीं कांहीं विचार करण्याएवढा वेळ होता कुठें ? हें जीवन बरें आहे कीं वाईट आहे, अथवा जें कांहीं असेल तें, ती गोष्ट मला केव्हां समजणार ? तिचा मागला-पुढला विचार मी करून केव्हां पाहाणार ? एका थकलेल्या सुरांत कामकाजाचें चाक गोलगोल फिरत आहे. त्या फिरण्यानें डोळ्यांना अंधेरी आली आहे, अशी मी त्याच एका चाकाला बावीस वर्षे बांधलेली आहे. मी कोण हें मला कळलें नाहीं, त्या बृहत् वसुंधरेमध्ये काय अर्थ भरलेला आहे, तें मला समजलें नाहीं. महाकालाच्या वीणेमध्ये मानवाची कोणती वाणी वाजते तेंहि मीं ऐकलें नाहीं. रांधल्यानंतर खायचें व खाल्यानंतर रांधावयाचें एवढेंच मला माहित आहे. बावीस वर्षे एकाच चाकाला बांधलेली होत्यें. मनांत विचार येतो, तें चाकच जणूं आतां थांबलें आहे. थांबूं दे तर मग ! पुनः औषध कशाला ?

वसंतऋतु बावीस वर्षे वनप्रांगणांत आला होता. गंधानें विव्हल झालेल्या दक्षिण वायूनें जलस्थलाच्या मर्माला दोलायमान करणाऱ्या झोपाळ्याला झोंका दिला होता; आणि जोरानें ओरडून म्हटलें होतें, “उघड, रे, दार उघड!” तो केव्हां येई आणि जाई तें मला कळतहि नसे. कदाचित् तो मनामध्ये न कळत आन्दोलन निर्माण करित असेल; कदाचित् घरकामांत अचानक चूक घडवून आणीत असेल; कदाचित् हृदयामध्ये पूर्वजन्मींची व्यथा आघात करून जात असेल. कदाचित् ज्यांच्या कारणाचा विसर पडला आहे अशा सुख-दुःखांच्या प्रसंगीं, विव्हल फाल्गुनामध्ये, जणू कोणाच्या पावलांची चाहूल ऐकून, माझे प्राण उत्कंठित झाले असतील. तुम्हीं कचेरींतून येत होतां आणि संध्याकाळीं आळीमध्ये कोठेंतरी बुद्धिबळें खेळायला जात होतां. जाऊं द्या तें. प्राणांच्या साऱ्या क्षणिक व्याकुळता आज मनांत कां वरें येत आहेत ?

माझ्या जीवनांत या बावीस वर्षांनंतर प्रथमच वसंतऋतु माझ्या खोलींत आला आहे. खिडकींतून आकाशाकडे पाहात आज क्षणोक्षणीं आनंदानें माझे प्राण जागे होत आहेत. जाणवत आहे—मी नारी, मी महान्. निद्रारहित चंद्रानें जोत्स्नारूपी वीणेचा स्वर माझ्या स्वराशीं लावला आहे. मी नसतें तर सायंतान्याचा उदय व्यर्थ झाला असता, उपवनांत फुलांचें उमलणें व्यर्थ झालें असतें.

बावीस वर्षांपासून मनांत होतें, तुम्हां लोकांच्या या घरांत मी अनन्त काळपर्यंत बन्दीवान आहे. तरीपण त्याचें मला कांहीं दुःख नव्हतें; अनुभूतिशून्य मनानें दिवस काढले आहेत, आणि आणखी जगल्यें असत्यें तर आणखी दिवस काढले असते. जेथें जेथें जेवढे आपले जातभाई आहेत, तेवढे सगळे (घरची) ‘लक्ष्मी’ म्हणून माझी प्रशंसा करितात. या जीवनामध्ये जणू तीच माझी परम सार्थकता—घराच्या कोपऱ्यांत पांचजणांच्या तोंडची स्तुति. आज केव्हांतरी माझ्या बन्धनाची दोरी तुटली. त्या अमर्याद विराट् नदीमुखामध्ये जन्म आणि मरण हीं एक झालीं आहेत. त्या अतल सागरामध्ये भांडारगृहा (कोठीघरा)च्या साऱ्या भिती थोड्याशा फेसाप्रमाणें कुठल्याकुठें विरून जात आहेत.

इतक्या दिवसांनंतर प्रथमच जणूं विश्वाच्या आकाशांत विवाहाची बांसरी वाजत आहे. तुच्छ बावीस वर्षे माझ्या घराच्या कोपऱ्यांतील धुळींत पडूं देत. मरणाच्या वासरगृहांत* ज्यानें मला साद घातली आहे तो माझ्या दारीं माझा प्रार्थी (अनुनय करणारा) म्हणून आलेला आहे, तो कांहीं केवळ प्रभु (स्वामी) नाही. तो कधीं माझी अवहेलना करणार नाही. माझ्यामध्ये जो गाढ गुप्त सुधारस आहे तो त्याला माझ्यापासून हवा आहे. ग्रहताऱ्यांच्या सभेमध्ये तो आहे. तो अनिमेष दृष्टीनें माझ्या मुखाकडे पाहात तेथें उभा राहिला आहे. हे माझ्या अनंतकाळच्या याचका, हें जग मधुर आहे. मी नारी मधुर आहे. मरण मधुर आहे. उघड, दार उघड—मला या निरर्थक बावीस वर्षांपासून दूर करून काल—समुद्राच्या पलीकडे घेऊन जा.

ऑक्टोबर १९१८

‘ पलातका ’

* ज्या खोलींत नवविवाहित पति-पत्नी प्रथम मीलनरात्रि व्यतीत करतात तिला वासरगृह, वासर किंवा वासरगृह असें म्हणतात.

हरवून जाणें

माझी छोटीशी मुलगी
मैत्रिणींची हांक ऐकतांच
जिन्यावरून जात होती तळमजल्यावर
अंधारांतून भीत भीत थांबत थांबत.
हातीं होता दिवा तिच्या.
पदरानें त्याला करत आडोसा चालली होती
जपत-जपत.

मी होतो गच्चीवर
चैत्राच्या तारकांकित रात्रीं.
एकदम कन्येचें ऐकून क्रंदन
धांवत सुटलों पाहायला तिला.
जिना उतरतांना
वान्यानें दिवा तिचा मालवला होता.
विचारलें तिला, “ काय झालें, बामी ? ”
खालूनच ती म्हणाली आक्रंदत,
“ हरवूनच गेलें आहे मी ! ”

चैत्राच्या तारकांकित रात्रीं
परत आलों गच्चीवर.
पाहातां पाहातां आकाशाकडे वाटलें मला,
जणूं माझ्या बामी सारखीच कोणी एक बाला
नीलांबराच्या पदराआड
दीपज्योतीला जपत एकाकी आहे चालत
मंद पावलांनीं.
मालवली असती जर ज्योत,

जर सहसा थवकली असती,
तर आकाश व्यापीत आकदली असती,
“ हरवूनच गेलें आहे मी ! ”

ऑक्टोबर १९१८

‘ पलातका ’

आठवण

आईची नाहीं आठवण मला.

पण केव्हां केव्हां खेळत असतां अचानक उगीच
कुठलासा स्वर गुणगुणतो माझ्या कानांत,
आणि आईचे शब्द एकरूप होतात जणूं माझ्या खेळांत.
आई गाणें गात असावी माझ्या पाळण्याला झोके देतां-देतां.
आई तर गेली, जातांना मागें गाणें ठेवून.

आईची नाहीं आठवण मला.

मात्र आश्विनांत पहांटे जेव्हां शेफालीवनांत
दंभबिंदूनीं ओलावलेल्या झुळुकांवरून दरवळूं लागतो फुलांचा सुवास
नकळे तेव्हा कां आईचा विचार तरळूं लागतो माझ्या मनांत.
कधीं आई त्याच फुलांची परडी असावी आणीत -
म्हणून तर पूजेचा सुगंध येतो होऊन आईचा सुगंध.

आईची नाहीं आठवण मला.

मात्र झोंपण्याच्या खोलींत जेव्हां बसतो जाऊन,
खिडकींतून पाहातो दूर निळ्या आभाळांत -
वाटतें मला, आई पाहाते माझ्याकडेच टक लावून.
कधीं-कधीं ती मांडीवरतीं घेऊन मला न्याहाळायची -
तीच दृष्टि तिनें ठेविली मागें सारें आकाश भरून व्यापून.

तपोभंग

हे कालाच्या अधीश्वरा,
यौवनाच्या वेदनारसानें उफाळलेले माझे दिवस
विसरलास का तूं विमनस्कपणें,
हे भोलानाथ संन्यासी ?
चंचल चैत्राच्या रात्रीं पलाशमंजरीसंगें
उपेक्षेनें वाहून गेले का ते सारे
शून्याच्या असीमतेत ?
आश्विनाच्या वृष्टिहीन शीर्ण शुभ्र मेघांच्या नौकेतून
विहरत स्वेच्छाचारी वायूशीं
गेले का ते विस्मृतीच्या घाटाप्रत
निष्ठुर अवहेलनेनें ?

एके काळीं त्या दिवसांना तुझ्या पिंगट जटाजालांत
सजवलेस वैचित्र्यानें शुभ्र, लाल, निळ्या, पिवळ्या, फुलांनीं,
विसरलास का तें सारें ?
हे भिक्षुक, त्या लबाडांनीं हंसत हंसत
घेतला अखेरीस हिरावून-तुझा डमरू, तुझें शिंग,
दिली तुझ्या हातीं नूपुरांनीं सजविलेली वांसरी ;
गंधभारानें मंदावलेल्या वसंताच्या उन्मादक रसानें
भरून तुझा कमंडलु
केलें सुस्नात सघन आलस्यानें
माधुर्याच्या रसावेगांत.

त्या दिवशीं तुझी तपस्या अकस्मात् गेली वाहून शून्य आकाशांत
शुष्क पानांसंगें चक्राकार गतीनें
गीतहीन हिममरुदेशांत, उत्तर दिशेप्रत.
तुझ्या ध्यान मंत्राला आणलें तिनें बाह्य तीरावर

पुष्पगंधानें लक्ष्यहीन झालेल्या दक्षिण वायूच्या कुतूहलानें.
 त्या मंत्रानें झाली मत्त शेवंती, कांचन अन् करविका,
 त्या मंत्रानें नवीन पानांवर
 केली प्रज्वलित अरण्यराजीनें श्याम अग्निज्वाला.

वसंताच्या पुरांत संन्यासाची झाली समाप्ति,
 ऐकलेंस तूं तन्मय होऊन
 जटिल जटेच्या बंधनांतील जान्हवीच्या अश्रूंचें अस्फुट संगीत.
 त्या दिवशीं ऐश्वर्य तुझें झालें विकसित नवनवीन,
 आला उफाळून अंतरीं विस्मय
 आपल्या ठायीं, आपण होऊन.
 गवसलें तुला आपलें उदार सौंदर्य,
 आनंदानें धरलेंस हातीं ज्योतिर्मय पात्र सुधेचें
 विश्वाच्या क्षुधेचें.

त्या दिवशीं होऊन उन्मत्त
 नृत्य करीत फिरलास तूं वनावनांतून,
 त्या नृत्याच्या छंद-लयींत
 रचलें मीं संगीत क्षणोक्षणीं तुझिया संगें.
 ललाटींच्या चंद्रप्रकाशांत नन्दनवनांतल्या स्वप्ननेत्रांनीं
 पाहिली होती मीं नित्य नवीनाची लीला यथेच्छ,
 पाहिली होती सुंदराच्या अंतर्लीन हास्याची रंगत,
 पाहिली होती लज्जिताच्या रोमांचांची कुंठित रचना—
 रूपतरंगलीला.

त्या दिवशींचें पानपात्र, आज तें केलेंस का रितें ?
 टाकलीस पुसून-चुंबनाच्या रंगानें चिन्हित
 आरक्तरेखित वक्र रेखालता ?
 उपेक्षेनें ओसंडली का ती न गायिलेली संगीत धारा
 अन् अश्रूंचा संचयभार भग्न कुंभांतून तुझ्या अंगणांत ?

चूर्णविचूर्ण झाली का ती माती तुझ्या तांडवनृत्यानें ?
व्यथाकुल होत आहेत का ते लुप्त दिवस
रिक्त वैशाखी वादळाच्या निश्वासांनीं ?

छे छे, आहेत ते अजून ;
घेतलें आहेस त्यांना आकर्षून तुझ्यापाशीं निगूढ ध्यानरात्रीं,
करीत आहेस त्यांचें संगोपन निःशब्दतेत गुप्तपणानें.
शांत आज प्रवाह तुझ्या जटांमध्ये लुप्त झालेल्या गंगेचा,
गुप्त आज निद्राबंधनांत तुझ्या ललाटींचा चंद्र.
फिरून कोणत्या लीलेच्या मिषानें
सजवलेस बाह्यांग दारिद्र्यानें ?
पाहावें जेवढें दूर क्षितिजापर्यंत
अंधारांत उमटतात नीरवतेचे उद्गार ' नाहीं रे, नाहीं रे. '

काळाचा गुराखी तूं,
वाजतें तुझें शिंग सायंकाळीं,
परत येते दिन-धेनु उत्कंठित वेगानें
तुझ्या स्तब्ध गोठ्यांत.
चमकते निर्जन मैदानांत वेताळाची ज्योत,
फटकारतो फणा विद्युत्-वन्हीचा सर्प युगांतींच्या मेघांवर,
शांत होऊं लागतात अवघे चंचल क्षण
अंधारांत दुःसह नैराश्यानें
होऊन घननिवध्द तपस्येच्या निरुद्ध निश्वासांनीं.

जाणतो मी ही तपस्यारूपी दीर्घ रात्र
पाहाते होण्या विलीन मत्तपणानें
चंचलाच्या नृत्यप्रवाहांत दुर्दम्य उल्लासानें.
बंदिस्त यौवनाचे दिवस फिरून होऊन बंधनमुक्त
होतील प्रकट वारंवार उत्साही वेगानें
उत्कट आवेगानें अस्फुट मधुर.

होईल प्रकट वारंवार विद्रोही नवीन वीर
वृध्दांच्या शासनाचा विध्वंसक;
रचतो मी त्याचेंच सिंहासन, त्याचेंच संभाषण.

हे रुद्र संन्यासी,
आहें मी महेंद्राचा दूत तपाचा भंग करणारा,
स्वर्गां रचलेलें कारस्थानच मी !
येतो मी कवि तुझ्या तपोवनांत युगानुयुगे,
भरून येते माझी डाली दुर्जेयाच्या जयमालेनें,
उद्दामतेचा गदारोळ उठतो माझ्या छंदाच्या क्रंदनांत;
जागते वाणी गुलाबा-गुलाबांत माझ्या व्यथेच्या प्रलापानें,
माझ्या गीतांच्या आघातांनीं करतो निर्माण
कुतूहलाचा कोलाहल पालवी-पालवींत.

हे शुष्क वल्कलधारी बैरागी,
जाणतो तुझें सारें माया-कौशल्य-
वाटतें तुला मनापासून
छद्मी रणवेशांत व्हावा आपला संपूर्ण पराभव आनंदानें
सौंदर्याच्या हातून.
पंचशराला करून दग्ध वारंवार अग्नितेजानें
वांचवशील अखेरीस करून त्याला वारंवार उज्ज्वलतर.
भराया वारंवार त्याचा भाता संमोहनांनीं
मी कवि जन्मतों मातीच्या कुशींत
घेऊन इन्द्रजाल संगीताचें.

जाणतो मी,
हे विमनस्क, ऐकून वारंवार प्रेयसीची पीडित प्रार्थना
तुला वाटतें व्हावें जागृत आकस्मिकपणें नवीन उत्साहानें.
यास्तव तूं ध्यानाच्या मिषानें होतोस विलीन विरहामध्यें;
रडवूं पाहातोस उमेला विच्छेदाच्या तीव्र दुःखदाहानें.
पाहातो मी युगानुयुगे

वैचित्र्यपूर्ण तें मीलनदृश्य भग्नतपस्येनंतरचें,
वीणेवर छेडतो भैरवी—
तोच मी कवि.

नाहीं ओळखत मला तुझे वैराग्यविलासी गण स्मशानांतील—
हंसतात ते खदखदां दारिद्र्याच्या उग्र दर्पानें
पाहून माझा साजश्रृंगार.
अशा वेळीं येतो शुभ मुहूर्त मीलनाचा मधुमासांत,
विलसते उमेच्या गालांवर स्मित हास्यानें विकसित लज्जा.
करतोस आवाहन कवीला त्या दिवशीं
विवाहाच्या यात्रापथावर,
जातो कवि तुझ्यासंगें सप्तर्षींच्या समुदायांतून
घेऊन परडी मंगलदायक पुष्पमालांची.

हे भैरव, त्या दिवशीं
पाहातात आरक्त नेत्रांनीं तुझे भूतप्रेतादि सहचर,
आच्छादलेला आहे तुझा शुभ्र देह
प्रातःसूर्याच्या दीप्तीच्या लाल वस्त्रानें.
ओघळली आहे अस्थिमाला माधवीलतेच्या मुळाशीं,
भालप्रदेशीं पुष्परेणू—
चिताभस्म गेलें पुसून कोठल्या कोठें !
हंसते उमा पाहात कवीकडे कौतुकाच्या कटाक्षांनीं—
घुमली बांसरी त्या हास्यानें कवीच्या हृदयांत
सुंदराच्या जयध्वनिगीतानें.

पूर्णता

१

एका निद्राहीन स्तब्ध रात्रीं,
आवेगानें होऊन कंपित
नत मस्तकानें साश्रु नेत्रांनीं
हळुवारपणें चुंबून माझा हात
म्हणाली होतीस -
' तुम्ही जर गेलांत दूर,
तर अपार शून्यतेच्या सीमाहीन भारानें
माझे सारें जग
होईल मरुभूमीसमान सर्वस्वीं रुक्ष.
आकाशव्यापी क्लान्ति
सान्या मनःशांतीला नेईल हिरावून -
आनंदहीन प्रकाशहीन स्तब्ध शोक
होईल मरणाहून अधिक मरण. '

२

तें ऐकून,
तुझें मस्तक धरून छातीशीं
म्हटलें होतें तुझ्या कानीं -
' जर तूं गेलीस दूर,
तर तुझ्याच स्वरांत वेदनेची बीज
गीता-गीतांतून चमकेल नित्य,
माझें चित्त होईल विस्मित दीप्तीदीप्तींत.
विरहाचे वैचित्र्यपूर्ण खेळ
खेळशील सर्व समयीं माझ्या वक्षांशीं-नेत्रांशीं.
प्रिये, गवसेल तुला
दूर गेल्यावर
माझ्या हृदयाचें निकटतम द्वार -
मग माझ्या जगतावर
होईल प्रस्थापित तुझा पूर्ण अधिकार. '

३

उभयतांचें तें हितगुज
 ऐकलें होतें सप्तर्षींच्या ताऱ्यांनीं,
 रातराणीच्या वनांत
 क्षणोक्षण वाहात राहिली ती वाणीची धारा.
 त्यानंतर हलकें-हलकें
 अपार विच्छेद आला मध्यें मुत्युरूपानें.
 संपलें सारें पाहाणें-ऐकणें ;
 त्या स्पर्शहीन अनंतांत नुरली वाणी ;
 तरी तें शून्य नाहीं पूर्णतः शून्य,
 व्यथामय अग्निवाष्पानें पूर्ण तें गगन.
 एकाकी त्या अग्नींत
 दीप्तगीतांनीं करतों निर्माण स्वप्नसृष्टि.

३ ऑक्टोबर १९२४

‘ पुरबी ’

आशा

करतों जीं कामें मोठमोठीं, नाहीत तीं कठिण तेवढींशीं,
फिरतों जगाच्या हितासाठीं अवघ्या विश्वांत.

वाढते गर्दी सहकाऱ्यांची, फुगतो भारी पत्रव्यवहार;
चालते बडबड अनेक भाषांतून, अनेक कामें मोड-जोडीचीं.
क्रमाक्रमानें विणलें जातें जाळें, बसतात गांठी गांठींमागून.
उठतात मजले मजल्यांवर, आणि विटा विटांवर.

कोणी नांवाजतात कीर्तीला, कोणी करतात निंदा तिची,
कोणी येतात जवळ विश्वासून, कोणी घेतात संशय.
काहीं शुद्ध, काहीं भेसळ, मिळतो जसा माल-मसाला,
एकंदरींत काहीं ना काहीं येतें आकाराला.

पण ज्या साऱ्या चिमण्या आशा असतात अति करुण,
जरी वाटल्या सहज ऐकण्या, नाहीत त्या अगदीं सहज.
अल्पसें सुख मिश्र जे स्वरांत, गीतांत अन् पुष्पसुगंधांत,
वृक्षाच्या छायेत पाहाणें स्वप्न, धुंदी रिकामपणाची,
वाटतें लाभेल सारें इच्छितांच, पण प्रत्यक्ष शोधूं पाहातां,
नाहीं गवसत चंचल आशा कोठेंहि मला.

कसून कंबर ब्रम्ह्यानें अमूर्त अपार बाष्पांत
करून कंपित आकाश जेव्हां केला विस्तार सृष्टीचा,
आदियुगाच्या परिश्रमांनीं झाले पर्वत उंच
लक्ष युगें पाहातां स्वप्नें
लाभला त्याला फुलांचा घोस पहिलावहिला.

अनेक दिवस होती आशा मनांत,
धरणीच्या एखाद्या कोपऱ्यांत
करीन वास मन मानेल तसा;
नव्हती आशा धनाची, मानाची,

मात्र इवल्याशा घराची.
 स्निग्ध सांवली तरुराजीची, प्रवाह नदीचा,
 सायंकाळीं घरीं निमंत्रिणें संध्यातारा,
 सुगंध चमेलीचा गवाक्षापाशीं,
 पहिला प्रकाश प्रातःकाळचा पाण्यापल्याड.
 सामावून त्यांना
 करितील परिपूर्ण हलकें हलकें
 जीवनांतील कांहीं दिसांचें ऋंदन आणि हास्य.
 नव्हती आशा धनाची, मानाची,
 मात्र इवल्याशा घराची !

मनांत होती आशा अनेक दिवसांपासून,
 अंतरींचें चिंतन
 करील प्राप्त संपूर्ण वाणीला.
 नव्हती अशा धनाची, मानाची
 मात्र इवल्याशा घराची.
 चितारतो मेघामेघावर मावळता सूर्य
 कल्पनेच्या शेष रंगानें समाप्तीचें चित्र,
 आपला स्वप्नलोक छायाप्रकाशांत
 रंगरसांनीं करीन निर्माण तशाच इंद्रजालानें.
 सामावून त्याला
 करितील परिपूर्ण हलकें-हलकें
 जीवनांतील कांहीं दिसांचें ऋंदन आणि हास्य.
 नव्हती आशा धनाची, मानाची,
 मात्र ध्यानचितनाच्या वाणीची !

मनांत होती आशा अनेक दिवसांपासून,
 प्राणांची गहन क्षुधा
 करील प्राप्त आपली शेष सुधा.

नव्हती आशा धनाची, मानाची,
मात्र अल्पशा प्रीतीची.

हृदयाच्या स्वरांत साद देणें मात्र नांवानें,
अकारण जवळ येवून मिळविणें हात हातीं,
दूर जातां करणें चिंतन मनोमन एकाकी,
येतां जवळ दोन्ही नेत्रांत चमक बोलकी.

सामावून त्यांना
करितील परिपूर्ण हलकें-हलकें
जीवनाच्या कांहीं दिवसांचें क्रंदन आणि हास्य.
नव्हती आशा धनाची, मानाची,
मात्र अल्पशा प्रीतीची.

१९ ऑक्टोबर १९२४

‘ पूरबी !

आशंका

प्रेमाचें मूल्य ओंजळीनें भरभरून
जेवढें अधिक मला देशील
तेवढीच माझ्या अंतरींची ही सखोल वंचना
आपोआप नाहीं का व्यक्त होणार ?
त्या परीस रास ऋणाची खालीं उतरवून
हाकारावी शून्य नौका.
होईन क्षुधेनें कातर, तेंहि चालेल,
सुधापूर्ण तुझे हृदय
माघारीं घेऊन जा तूं निघून.

मग शमवितांना स्वतःची व्यथा
जागवीन व्यथा तुझ्या चित्तांत,
मग करण्या हलका माझा भार
लादीन ओझे तुझ्यावर,
मग माझ्या एकाकी हृदयाची क्षुब्ध साद
रात्रीं जागवील तुला—
याच भयास्तव हृद्गत स्पष्ट बोलत नाहीं;
विसरूं शकलीस तर तेंहि बरें,
जा विसरून.

चाललों होतो निर्जन मार्गनिं,
आलीस निरखीत माझा चेहरा.
मनांत आलें सांगावें तुला,
चल माझ्यासंगें बोलत कांहीं.
अवचित तुझा चेहरा पाहून
कां न कळे भय वाटलें मनाला.

पाहिला होता धगधगतांना सुप्त अग्नि गुप्तपणें
 तुझ्या हृदयाच्या मध्यरात्रीं
 अंधकाराच्या खोल तळाशीं.

हे तपस्विनी, तुझ्या तपाच्या
 ज्वाळा चेतविल्या जर अवचित,
 त्यांच्या उज्ज्वल दीप्तीनें होऊन आवरण दूर
 होईल स्पष्ट माझे दैन्य.
 तुझ्या प्रीतीच्या होमाग्नींत पडेल आहुति ज्याची
 काय आहे असें देण्या माझ्यापाशीं ?
 म्हणून तर तुला म्हणतो मस्तक नमवून
 तुझ्या दर्शनाची स्मृति बाळगीत
 एकाकी जाईन मी परतून.

१७ नोव्हेंबर १९२४

‘ पूरबी ’

निरोप

कालाच्या यात्रेचा ध्वनि तुला ऐकू येत आहे काय ? त्याचाच रथ सतत धांवत असतो. तो अन्तरिक्षांत हृदयस्पन्दन आणि चाकांनी चूर्ण केलेल्या अंधकारांतील हृदय विदीर्ण झालेल्या तारकांचे क्रन्दन जागृत करीत आहे.

हे मित्रा, त्या धांवणाऱ्या कालाने आपले जाळे फेंकून मला पकडून ठेवले—तुझ्यापासून खूप दूर, दुःसाहसी भ्रमणाच्या मार्गावर, वेगवान् रथांत, त्याने मला उचलून घेतले. असे वाटते की असंख्य मृत्यू पार करून आज नवप्रभातीच्या पर्वतशिखरावर मी आलों आहे. रथाचा चंचल वेग माझे जुने नांव वाऱ्यावर उडवितो. परत फिरण्यास मार्ग नाही. दूरून न्याहाळून पाहाशील तर तू मला ओळखू शकणार नाहीस. हे मित्रा, नमस्कार !

एखाद्या दिवशीं कर्महीन पूर्ण रिकामणीं वसन्तवायूमध्ये अतीताच्या तीरावरून ज्या रात्रीं दीर्घश्वास वाहील, गळून पडलेल्या वकुलाचे क्रन्दन आकाशाला व्यथित करील, त्याच क्षणीं शोधून पाहा. तुझ्या प्राणांच्या टोंकाला माझे कांहींतरी मार्ग राहिलेले असेल. कदाचित् विस्मृत संध्यासययीं तें प्रकाश देईल; कदाचित् कधींतरी नामरहित स्वप्नाची मूर्ति धारण करील. तरीहि तें कांहीं स्वप्न नव्हे. तें माझे सर्वाहून अधिक सत्य आहे. तें तर मृत्युंजय असें माझे प्रेम. तें ठेवून आलों. तुझ्यासाठीं अपरिवर्तनीय असें तें अर्घ्य आहे. मी मात्र परिवर्तनाच्या प्रवाहांत कालाच्या यात्रेमध्ये वाहून जातो. हे मित्रा, नमस्कार !

तुझी कांहीं हानि झालेली नाही. मृत्युलोकींच्या माझ्या मातीपासून जर तू अमर मूर्ति निर्माण केली असशील तर संध्यासययीं तू तिचीच आरती कर. माझा दररोजचा मलिन स्पर्श झाल्यानें पूजेच्या त्या खेळांत विघ्न येणार नाही; नैवेद्याच्या तबकांतील तिचे कोणतेहि फूल तृषातुर

आवेगाच्या वेगानें भ्रष्ट होणार नाहीं. भावरसाचें जें पात्र तूं वाणीच्या तृषेनें आपल्या मानस-भोजनासाठीं काळजीपूर्वक सजविलेंस, त्यामध्ये माझ्या अश्रूंनीं भिजलेलें माझ्या धुळीचें धन मी मिसळणार नाहीं. कदाचित् आजहि तूं स्वतःच माझ्या स्मृतीच्या द्वारे स्वप्नाविष्ट झालेली आपली वाणी रचशील. त्याचें ओझे राहाणार नाहीं. हे मित्रा, नमस्कार!

माझ्यासाठीं शोक करूं नको. माझ्याकरितां माझें कार्य आहे, माझा विश्वलोक आहे. माझें पात्र रिकामें झालेलें नाहीं. मी पोकळी भरून काढीन, हेंच व्रत सदैव धारण करीन. माझ्यासाठीं उत्कंठित होऊन जर कोणी प्रतीक्षा करीत राहील तर तोच मला धन्य करील. शुक्लपक्षापासून रातराणीचा देठ आणून जो कृष्णपक्षाच्या रात्रीं पूजेचें तबक सजवूं शकेल, जो बरें-वाईट सारें मिसळून असीम क्षमेनें मला पाहूं शकेल, त्याच्या पूजेमध्ये या खेपेस मी स्वतःला बळी देऊं इच्छितों. तुला मीं जें दिलें होतें त्याचा संपूर्ण अधिकार तूं मिळविला आहेस. यथे माझा कणन् कण दान आहे; करुण मुहूर्त माझ्या हृदयअंजलीनें ओंजळ भरभरून पान करतो. अरे हे ऐश्वर्यवाना, तूं निरुपम आहेस. तुला मीं जें दिलें होतें तें तुझेच दान होतें. तूं जेवढें ग्रहण केले आहेस तेवढें मला ऋणी केले आहेस. हे मित्रा, नमस्कार !

२५ जून १९२८

‘महुया’

पान्थ

मुक्ति कोठें आहे, मी मुक्ति कशाला म्हणतो, हें तुम्ही मला विचारूं नका. मी कांहीं साधक नाही, मी गुरु नाही. मी कवि आहे. धरतीच्या अगदीं जवळ आहे. ऐलतीरावरील नौकेच्या घाटावर मी आहे. माझ्या समोरून प्राणांची नदी भरती—ओहोटीमध्ये छाया-प्रकाश, भलें—बुरें बरोबर घेऊन सदैव वाहात आहे. तिच्यांतून कितीतरी नि काय-काय तरी वाहून जात आहे. विस्मृत होणाऱ्या लाभ—हानीच्या, क्रंदन—हास्याच्या कित्येक राशीच्या राशी—एकतीर तोडून-मोडून ती दुसरा तीर घडविते. त्याच प्रवाहावर उषा लाली-लाल होऊन उदय पावते, जननीच्या अंगुलीप्रमाणें चंद्रप्रकाशाची रेखा उमटते, कृष्ण रात्रीं सारे तारे ध्यानमंत्राचा जप करतात. अस्ताला जाणारा सूर्य आपल्या रक्तिम उत्तरीयानें (त्या प्रवाहाला) स्पर्श करून निघून जातो. त्या तरंगामध्ये माधवीमंजरी माधुर्याची परडी वाहात सोडते आणि पक्षी आपलें गाणें ओतून देतात.

त्या तरंगांच्या नृत्याच्या छंदामध्ये माझे चित्त जेव्हां या विश्वप्रवाहांत आपल्या संगीताच्या साथीवर वैचित्र्यपूर्ण हावभावांनीं नृत्य करते, तेव्हां त्या छंदामध्ये माझे बंधन असतें व त्यांतच माझी मुक्ति असते. मी मागें कांहीं ठेवूं इच्छित नाही आणि कशालाहि चिकटून राहूं इच्छित नाही. विरह-मीलनाची गांठ सोडवून, नावेचें शीड धांवणाऱ्या वाऱ्यावर फडकवीत मी सर्वांबरोबर वाहात जाऊं इच्छितों.

हे महापथिका, तुझ्या दाही दिशा अनिर्बन्ध आहेत. तुला मंदिर नाही, स्वर्गधाम नाही, किंवा अन्तिम परिणति नाही. तुझ्या पदोपदीं तीर्थस्थान आहे. तुझ्याबरोबर चालून चालण्याच्या ऐश्वर्यांत मला मुक्ति लाभते; चंचलाच्या नृत्यांत आणि चंचलाच्या गानांत, चंचलाच्या सर्व कांहीं विसरून जाणाऱ्या दानांत, अंधारांत, प्रकाशांत, सृजनाच्या पर्वा-पर्वांत प्रलयाच्या क्षणाक्षणांत मला मुक्ति लाभते.

प्रश्न

हे भगवान्, तूं प्रत्येक युगांत वारंवार या दयाहीन जगांत दूत पाठविले आहेस. ते असे सांगून गेले कीं, 'सर्वांना क्षमा करा,' 'प्रेम करा; अंतःकरणांतून विद्वेषविष नष्ट करा.' ते वरणीय आहेत, स्मरणीय आहेत, तरीहि आज दुर्दिनीं त्यांना निरर्थक नमस्कार करून मीं बाहेरच्या दारांतून परत पाठविलें.

मीं असें पाहिलें आहे कीं, गुप्त हिंसा आणि कपट यांनीं रात्रीच्या काळोखांत निःसहायांना मारलें आहे. मीं असें पाहिलें आहे कीं, ज्याचा प्रतिकार कोणी करूं शकत नाहीं अशा सामर्थ्यवानाच्या अन्यायामुळें न्यायाची वाणी मूकपणें एकांतांत रडत असते. मीं असें पाहिलें आहे कीं, तरुण बालक उन्मादग्रस्त होऊन धांवूं लागतें आणि दगडावर व्यर्थ डोकें आपटून असह्य मर्मन्तिक पीडेमुळें मरतें.

आज माझा कंठ रुद्ध झाला आहे. माझ्या बांसरीचे सूर लोपले आहेत. अमावस्येच्या कारागृहानें माझें भुवन दुःस्वप्नांच्या आवरणाखालीं लुप्त करून टाकलें आहे. म्हणून तर मी तुला नेत्रांत अश्रू आणून विचारतो आहे कीं, ज्यांनीं तुझा वायु विषारी केला आहे, तुझा प्रकाश मालवून टाकला आहे, त्यांना काय तूं क्षमा केली आहेस ? त्यांच्यावर काय तूं प्रेम केलें आहेस ?

डिसेंबर-जानेवारी १९३१-३२

'परिशेष'

मृत्युंजय

दूरून मीं मनांत विचार केला होता-तूं दुर्जय, निर्दय आहेस, तुझ्या शासनानें पृथ्वी थरथरां कांपते.

तूं मूर्तिमंत भीति आहेस. दुःखिताच्या विदीर्ण हृदयांत तुझी लसलसणारी शिखा जळत असते. उजव्या हातांतील शूल वादळांतील मेघाच्या दिशेनें वर उचलला गेला आहे. तेथून तो वज्र ओढून आणतो आहे.

भीत भीत धडधडत्या अन्तःकरणानें मी तुझ्यासमोर आलों आहे.

तुझ्या भुकुटिभंगानें जवळ आलेला उत्पात तरंगित झाला. आघात कोसळला.

शरीराचा सांपळा थरथरला, छातीवर हात दाबून मीं विचारलें, 'आणखी कांहीं आहे काय ? शेवटचा वज्रपात बाकी आहे काय ?'

आघात कोसळला.

एवढेंच ? आणखी कांहीं नाहीं ?

भय मोडून पडलें.

जेव्हां तुझें वज्र उगारलें गेलें त्या वेळीं मी तुला माझ्यापेक्षा मोठा समजलों होतो.

परंतु तूं आपल्या आघाताबरोबर माझ्या स्वतःच्या भूमीपर्यंत खालीं वाकलास. आज तूं लहान झालास.

माझी सर्व लज्जा नाहींशी झाली.

तूं कितीहि मोठा असलास

तरी मृत्यूपेक्षां कांहीं तूं मोठा नाहींस.

'मी मृत्यूपेक्षां मोठा आहे' हेच अन्तिम शब्द उच्चारून मी निघून जाईन.

प्रथमपूजा

त्रिलोकेश्वराचें मंदिर. लोक सांगतात कीं मान्धाता नांवाच्या कोण्या एका राजाच्या कारकीर्दीत स्वतः विश्वकर्मानें त्याची पायाभरणी केली होती. खुद्द हनुमानांनीं त्याचे दगड वाहून आणले होते. इतिहासाचे पंडित म्हणतात, हें मंदिर किरात जातीनें बांधलेलें आहे. हा देव किरातांचा आहे.

एकदां क्षत्रिय राजानें जेव्हा देश जिंकला तेव्हां देवळाचें अंगण पुजाऱ्यांच्या रक्तामध्ये वाहून गेलें. नवीन नांव, नवीन पूजाविधि यांच्या आड देवानें संरक्षण मिळविलें. हजार वर्षांच्या प्राचीन भक्तिधारेचा प्रवाह बदलून गेला. आज किरात अदृश्य झाला आहे. या मंदिरामध्ये त्याचा प्रवेशमार्ग लुप्त झाला आहे.

किरात राहातो समाजाच्या बाहेर. नदीच्या पूर्व तीरावर त्याची वस्ती आहे. तो भक्त—आज त्याचें मंदिर नाही, त्याचें गाणें आहे. त्याचा हात निपुण आहे. त्याची दृष्टि अभ्रान्त आहे. दगडावर दगड कसा रचावयाचा, पितळेवर चांदीचें फूल कसें कोरावयाचें, काळ्या शिळेवर मूर्ति घडविण्याचा छंद कोणता, हें तो जाणतो. त्याचें राजशासन नाही, त्याचें अस्त्र त्याच्याकडून काढून घेण्यांत आलें आहे. वेश, निवास आणि व्यवहार यांतील सन्मानचिन्हांपासून तो वंचित आहे. पुस्तकी विद्येपासून तो वंचित आहे. त्रिलोकेश्वरमंदिराचें सुवर्ण-शिखर पश्चिम दिशेच्या टोंकाला दिसतें. आपल्याच मनांतील आदर्श या मंदिरांत साकार झाला आहे, हें तो ओळखतो व खूप दूरून त्याला प्रणाम करतो.

कार्तिकी पौर्णिमा, पूजेचा उत्सव. रंगभूमीवर बांसरी, मृदंग, झांजा वाजत आहेत, मैदानभर जिकडे-तिकडे तंबू लागलेले आहेत, अधून-मधून ध्वजा फडकत आहेत. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना व्यापाऱ्यांनीं आपल्या विक्रीच्या वस्तू मांडल्या आहेत,—तांब्याची भांडीं, चांदीचे

दागिने, देवमूर्तींचे पट, रेशमी कापड, खेळण्यासाठीं लाकडी डमरू, मातीचीं खेळणीं, पानांचीं वाद्ये, पूजेचीं उपकरणे, फुले, माळा, धूप-दीप, तीर्थजलाच्या घागरीच्या घागरी ! जादुगार तारस्वरानें बडबड करीत जादूचे खेळ दाखवीत आहे. पुराणिक रामायण-कथा वाचीत आहे. सशस्त्र पहारेकरी उज्ज्वल वेशामध्ये घोड्यावर बसून इकडे-तिकडे फिरत आहेत. राज-अमात्य हत्तीवरील हौद्यांत बसलेला आहे. समोर शिंग वाजत चाललें आहे. किनखावानें झांकलेल्या पालखीमध्ये श्रीमंतांच्या घरच्या गृहिणी आहेत. त्यांच्या मागे-पुढें नोकर-चाकर आहेत. पंचवटाखालीं (अश्वत्थ, वड, बेल, आवळा व अशोक या वृक्षांनीं बनलेल्या बनाखालीं) संन्याशांची गर्दी झालेली आहे. या नग्न, जटाधारी, भस्मचर्चित संन्याशांच्या पायांजवळ स्त्रिया नैवेद्य म्हणून फळें, दूध, मिठाई, तूप, उकडे तांदूळ वगैरे ठेवून जात आहेत.

राहून-राहून आकाशांत घोषध्वनि निनादतो,
'जय त्रिलोकेश्वरकी जय !'

उद्यां शुभ मुहूर्तावर राजाची प्रथम पूजा येईल. राज-हत्तीवर चढून स्वतः महाराज येतील. त्यांच्या आगमनमार्गाच्या दोन्ही बाजूंना ओळीनें रोवलेल्या केळीच्या झाडांवर फुलांच्या माळा आहेत, मंगल घटांमध्ये आंब्याच्या डहाळ्या आहेत; आणि क्षणोक्षणीं रस्त्यावरील धुळीवर सुगंधित पाणी शिंपडलें जात आहे.

शुक्ल त्रयोदशीची रात्र. मंदिरामध्ये प्रथम प्रहरींचीं शंख, घंटा, भेरी, दुंदुभी हीं थांबलीं आहेत. आज चंद्रावर एक मलिन आवरण आहे. आज चांदणें अस्पष्ट आहे-जणूं मूच्छेची जडता आली आहे.

वारा बंद--आकाशांत धूर गोळा झाला आहे. झाडे-झुडुपें जणूं भीतीनें जडवत बनलीं आहेत. कुत्रीं निष्कारण आर्तनाद करीत आहेत. घोडे कान टवकारून कोणत्या तरी अदृश्य गोष्टीकडे पाहून खिकाळत आहेत. इतक्यांत अचानकपणें भूमीच्या खालून गंभीर, भीषण शब्द ऐकूं आला-गुरु-गुरु-गुरु-गुरु! - जणूं दानवांनीं पाताळामध्ये युद्धाची नौबत वाजविली. मंदिरामध्ये जोरजोरानें घंटा वाजूं लागली.

हत्ती बांधलेले होते; ते बंधन तोडून गर्जना करीत करीत चोहोंकडे पळाले—जणू वावटळींतील मेघच ! मातीमधून वादळ उठलें—उंट, म्हशी, रेडे, गायी, शेळ्या, मेंढ्या यांचे कळपच्या कळप धापा टाकीत धावूं लागले. हजारों दिग्भ्रांत लोक आर्त स्वरानें ओरडत इकडे तिकडे धावूं लागले. त्यांच्या डोळ्यांना दृष्टिभ्रम झाला, आपला—परका हा भेद विसरून ते एकमेकांना तुडवूं लागले. जमीन फाटून धूर वर येऊं लागला. ऊन पाणी वर आलें. भलेंमोठें सरोवर वाळूखालीं सुकून गेलें. मंदिराच्या शिखरावर बांधलेली मोठी घंटा झोंके खात-खात ठं-ठं वाजू लागली. कांहींतरी मोडून पडल्याचा एक आवाज होऊन तो ध्वनि अचानक थांबला.

पृथ्वी जेव्हां स्तब्ध झाली तेव्हां पूर्णप्राय चंद्र पश्चिमेच्या बाजूला झुकला होता. जळत असलेल्या तंबूंच्या धुराचें वेटोळें आकाशांत चढत होतें; जणू चांदण्याला अजगरानें वेष्टिलें होतें.

दुसऱ्या दिवशीं आत्मीय स्वजनांसाठीं चाललेल्या विलापानें जेव्हां दशदिशा शोकार्त झाल्या होत्या, तेव्हां राजसैनिकांचें दळ मंदिराला घेरून उभें राहिलें. हो ! नाहीं तर मंदिर विटाळलें जावयाचें ! राज-मंत्री आले, ज्योतिषी आले, स्मार्त पंडित आले. बाहेरचा तट धुळीस मिळाला आहे आणि देवाच्या वेदीवरील छत मोडून पडलें आहे, असें त्यांनीं पाहिलें. पंडित म्हणाले, 'येत्या पौर्णिमेपूर्वीच दुरुस्ती-शुद्धि केली पाहिजे. नाहींतर देव आपल्या मूर्तीचा त्याग करील.' राजे साहेब म्हणाले, 'दुरुस्ती करा.' मंत्री म्हणाले, 'त्या किरातां-शिवाय दगडाचें काम कोण करणार ? त्यांच्या पापदृष्टीपासून देवाचें रक्षण मी कसें करणार ? देवाचें अंगमाहात्म्य मलिन झाल्यास मंदिराची दुरुस्ती केल्यानें काय होणार ?' किरातांचा दलपति माधव याला राजानें बोलावून घेतलें. म्हातारा माधव आला. त्याच्या पांढऱ्या केसांवर स्वच्छ सफेद चादर गुंडाळलेली होती. तो पिवळ्या रंगाचा पंचा नेसला होता; ताम्रवर्णाचें त्याचें शरीर कमरेपर्यंत उघडें होतें; त्याचे दोन्ही डोळे करुणा व नम्रता यांनीं भरलेले होते. त्यानें जपून

राजाच्या पायांजवळ मूठभर कंदफुलें ठेविलीं; आणि स्पर्श टाळून प्रणाम केला. राजेसाहेब म्हणाले, 'तुम्हां लोकांशिवाय देवळाची दुरुस्ती होणार नाही.' 'आम्हां लोकांवर देवाची हीच कृपा', असें म्हणून देवाला उद्देशून माधवानें प्रणाम केला. नृपति नृसिंहराय म्हणाले, 'डोळे बांधून काम केलें पाहिजे. देवाच्या मूर्तीवर दृष्टि पडतां कामा नये, जमेल?' माधव म्हणाला, 'अन्तर्यामीं परमेश्वर मला अन्तर्दृष्टि देऊन माझ्या कडून काम करवून घेईल. जोपर्यंत काम चालू असेल तोपर्यंत मी डोळे उघडणार नाही.'

किरातांचें दळ बाहेरचें काम करी, मंदिराच्या आंत माधव काम करी. त्याचे दोन्ही डोळे खूप पीळ घातलेल्या काळ्या कापडानें बांधलेले होते. रात्रीं-दिवसां तो मंदिराच्या बाहेर जात नसे. तो ध्यान करी, गाणें गाई आणि त्याचीं बोटें चालू राहात. मंत्री येऊन म्हणत 'त्वरा करा, त्वरा करा, तिथीमागून तिथि जात आहे. मुहूर्त केव्हां येऊन ठेपेल कोण जाणे!' माधव हात जोडून म्हणे, 'त्याचें हें काम. त्याला स्वतःलाच घाई आहे. मी केवळ निमित्त आहे.'

अमावास्या जाऊन शुक्ल पक्ष पुन्हां आला. अन्ध माधव बोटांच्या स्पर्शानें दगडांशीं बोलत होता, दगड त्याला प्रतिसाद देत होता. माधव आपल्या डोळ्यांवरील बंधन काढून टाकतो कीं काय हें पाहाण्यासाठीं जवळच पहारेकरी उभा असे. पंडित येऊन म्हणाले, 'एकादशीच्या रात्रीं प्रथमपूजेचा शुभमुहूर्त आहे. त्यापूर्वीं काम पुरें होईल काय?' माधव प्रणाम करून म्हणाला, 'त्याचें उत्तर देणारा मी कोण? जेव्हां कृपा होईल, तेव्हां योग्य समयीं मी निरोप पाठवीन. त्यापूर्वीं येण्यानें होईल, विलम्ब होईल.'

५ गेली, सप्तमी उलटली. मंदिराच्या दारांतून चंद्राचा प्रकाश आंत येऊन माधवाच्या पांढऱ्या केसांवर पडत होता. सूर्य अस्ताला गेला. पांढुरक्या आकाशांत एकादशीचा चंद्र उगवला. माधव दीर्घ निःश्वास टाकून म्हणाला 'जा पहारेकऱ्या, माधवाचें काम आज समाप्त झालें, असा निरोप आज सांगून ये, म्हणजे मुहूर्त टळणार नाही.'

पहारेकरी गेला, माधवानें डोळ्यांवरील बंधन काढून टाकलें. मुक्त दारांतून एकादशीच्या चंद्राचा पूर्ण प्रकाश देवमूर्तीवर पडला होता.

माधव दोन्ही हात जोडून गुडघे टेंकून बसला आणि टक लावून देवाच्या मुखाकडे पाहात राहिला. त्याच्या दोन्ही डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या. आज भक्ताला देवाचें हजार वर्षांचें क्षुधित दर्शन घडत होतें.

राजेसाहेबांनीं मंदिरांत प्रवेश केला. त्या वेळीं माधवाचें मस्तक वेदीच्या पायथ्याशीं नमलेलें होतें. राजाच्या तलवारीनें क्षणांत तें मस्तक छिन्न झालें. देवाच्या पायांवर हीच प्रथमपूजा झाली. हाच अन्तिम प्रणाम ठरला.

१३ ऑगस्ट १९३२

‘ पुनश्च ’

पक्ष्याची जायची वेळ झाली

पक्ष्याची जायची वेळ झाली. आतां घरटें रिकामें होईल. गीत थांबेल. घरटें भ्रष्ट होऊन अरण्याच्या आन्दोलनानें धुळींत पडेल. वाळलेलीं पानें व जीर्ण फुलें यांच्यासह पथचिन्हहीन शून्यामध्ये रात्र संपल्यावर अस्त-सागराच्या पैलतीरीं मी उडून जाईन. या वसुंधरेनें कितीतरी काळपर्यंत आतिथ्य दिलें आहे. कधीं आम्रमुकुलाच्या सुगंधानें भरलेली मधुर आवाहनवाणी फाल्गुनाच्या सौजन्यानें मला मिळाली आहे. अशोकाच्या मंजरीनें खुणावून मला गाण्याची प्रेरणा दिली, आणि मीं आपला सूर प्रीतिरसानें भरून दिला आहे. कधीं वैशाखाच्या वावटळीच्या आघातानें, तापलेल्या धुळीमुळें माझा कंठ रुद्ध झाला आहे, माझे पंख असमर्थ बनले आहेत. या सर्वांनीं केलेल्या माझ्या प्राणांच्या सन्मानानें मी धन्य झालों आहे. या तीरावरची क्लान्त यात्रा थांबल्यानंतर क्षणभर मार्गें वळून माझ्या नम्र नमस्कारानें या जन्मींच्या अधिदेवतेला मी वंदन करून जाईन.

२८ एप्रिल १९३४

‘ प्रान्तिक ’

शेवटच्या प्रहराच्या प्रकाशानें लाल.....

शेष प्रहराच्या प्रकाशानें लाल झालेल्या त्या दिवशीं, चैत्र महिन्यांत—
तुझ्या नेत्रांत मीं माझा सर्वनाश पाहिला होता. या जगाच्या नित्य
खेळांत, दररोजच्या प्राणांच्या मेळाव्यांत, वाटेवर, घाटावर, हजारों
लोकांच्या हास्य-परिहासामध्ये— तुझ्या नेत्रांत माझा सर्वनाश होता.
आम्रवनांत (वाच्याचा) झोपाळा बांधला जातो, आम्रमंजरी गळून
पडते.—चिरकालीन परिचित गन्ध हवेंत भरून जातो. मोहरलेल्या शाखे-
शाखेमध्ये, मधमाशांच्या पंखा-पंखांत क्षणोक्षणीं वसंत-दिनातें निःश्वास
टाकला आहे—त्यामध्ये तुझ्या नेत्रांत माझा सर्वनाश होता.

सप्टेंबर-ऑक्टोबर १९३४

‘गीतवितान ३’

चैतन्य विलुप्त होण्याच्या गोरज वेळीं

चेतना लुप्त होण्याच्या गोरज वेळीं मीं असें पाहिलें कीं माझा देह काळ्या कालिंदीच्या प्रवाहारून वाहात चालला आहे. आपल्या अनुभूतीचे पुंज, विविध व्यथा, रंगी-बेरंगी आवरणाखालीं झांकलेल्या आजन्म स्मृतींचा संचय आणि आपली बांसरी या सर्वांना घेऊन दूर-दूर जातां-जातां त्याचें रूप म्लान होऊन गेलें आहे; परिचित तीरातीरावर तरुच्छायांनीं आलिंगित लोकवस्तींत संध्याकालीन आरतीचा ध्वनि क्षीण होत आला आहे. सगळ्या घरांचीं दारें बंद झालीं आहेत. दीपशिखा झांकल्या गेल्या आहेत, नौका वाटावर बांधली गेली आहे. दोन्ही तीरां-मधील ये-जा थांबली. रात्र वाढली. विहंगाच्या मूक गीतानें अरण्याच्या शाखा-शाखांवर महानिःशब्दतेच्या चरणीं स्वतःला विसर्जित केलें. जळीं-स्थळीं विश्ववैचित्र्यावर एक कृष्णवर्ण अरूपता उतरली. छाया होऊन, बिन्दु होऊन अनन्त काळोखांत देह मिसळून गेला. नक्षत्रांच्या वेदी-खालीं येऊन मी एकटा स्तब्ध उभा आहे. अूर्ध्व दिशेकडे पाहून मी हात जोडून म्हणतो, ' हे पूषन् (सूर्या), तूं आपले रश्मिजाल गुंडाळून घेतलें आहेस. आतां तूं आपलें कल्याणकर श्रेष्ठ रूप प्रकट कर; म्हणजे तुझ्या-माझ्यांत जो पुरुष एकरूपानें वास करीत आहे त्याला मी पाहीन. '

८ डिसेंबर १९३७

'प्रान्तिक'

जन्मदिन

आज माझा जन्म-दिवस. नुकताच प्राणांच्या सीमेकडे जाणाऱ्या मार्गामध्ये बुडी मारून मृत्यूकडून अनुमतिपत्र घेऊन तो विलुप्तीच्या अंधकारांतून बाहेर पडला आहे. मनांत असा विचार येतो, कोण जाणे, पुरातन वर्षांच्या ग्रंथीने बांधलेली जीर्ण झाला तेथे छिन्न होऊन गेलेली आहे. नवीन धाग्यामध्ये आज नवा जन्मदिन गुंफला जात आहे. जन्मोत्सवासाठीं हे जे आसन पसरलेले आहे, तेथे मी केवळ एक प्रवासी आहे. मी प्रतीक्षा करीन आणि नवीन अरुणरेखा जेव्हा प्रवासाचा इशारा करील, तेव्हा मृत्यूच्या दक्षिण हस्ताने तिलक लावून घेईन.

आज जन्मदिन व मृत्युदिन समीप आले आहेत. एकाच आसनावर दोघेहि बसले आहेत. दोन्ही प्रकाश माझ्या जीवनाच्या सीमेवर, रजनीचा चंद्र व पहांटेचा शुक्रतारा यांच्याप्रमाणे, समोरासमोर एकमेकांना भेटत आहेत. एकाच मंत्राने मी दोघांचे स्वागत करतो.

हे प्राचीन अतीत, तू आपला अर्घ्य खाली सोड. हे निराकार प्राणाच्या जन्मभूमि, उदयशिखरावर त्याची आदिज्योति तू पाहा. तृषातप्त दिगन्तरामध्ये मायाविनी मरीचिका (मृगजळ) विलीन होवो असा आशीर्वाद मला दे. मी आसक्तीची परडी कंगालाप्रमाणे धरली होती-ते अपवित्र संचयपात्र रिकामे कर. भिक्षामुष्टि धुळींत फेंकून दे-जेणेकरून फेऱ्या करणाऱ्या नौकेवरून जात असतां जीवनरूपी जेवणावळीच्या उरलेल्या उष्ट्याकडे आर्त नेत्रांनी मी पुन्हा पुन्हा मार्ग वळून पाहू नये.

हे वसुधे, तू मला पुनः पुनः या गोष्टीची जाणीव करून देत आहेस कीं, जी तृष्णा, जी क्षुधा तुझ्या संसाररथाशीं सहस्रांबरोबर मला बांधून स्थूल-सूक्ष्म नानाविध दोऱ्यांनीं नाना दिशांना नाना पथांना रात्रंदिवस खेंचीत आहे, तिचा अर्थ आज सुटीच्या गोरजवेळेच्या अर्धजागृत आलोकामध्ये कमी झाला आहे. म्हणूनच हे कृपणे, हळू-हळू तू शक्ति परत घेत आहेस, स्वच्छ प्रकाशाला डोळे व कान यांच्या आड नेत आहेस. मला दिवसें-

दिवस प्रभाहीन नेपथ्याकडे कोण ओढून नेत आहे ? माझ्या जीवनांतील तुझे प्रयोजन शिथिल झालें आहे. म्हणूनच तूं माझे मूल्य-हरण करीत आहेस; माझ्या कपाळावर 'त्याज्य' असा छाप मारीत आहेस. परंतु तूं अवहेलनेनें मला दूर ओढून फेंकूं शकणार नाहीस, हें मी जाणतो. ज्या माणसाचें तुला प्रयोजन उरलेलें नाही त्याला शेवटचा नमस्कार करून तुला सर्वोच्च सन्मान द्यावा लागेल. तूं मला पंगु बनविलेंस, अंध बनविलेंस किंवा शक्तिहीनतेच्या संध्याछायेनें झांकून टाकलेंस, वार्धक्याच्या जाळ्यांत बांधून टाकलेंस, तरीहि भग्न मंदिरवेदीवर गौरवानें माझी प्रतिमा अक्षुण्ण राहिल. तिला काढून टाकण्याची शक्ति तुझ्यांत नाही.

फोड, फोड, भग्न अवशेषांची मोठी रास होऊं दे. जीर्णतेच्या अंतराळांत माझे आनन्द-स्वरूप उज्ज्वल होऊन राहिलें आहे हें मला माहित आहे. सुधेनें त्याला दररोज चारी दिशांनीं रसपूर्ण आकाशाची वाणी आणून दिली होती. त्याचें प्रत्युत्तर म्हणून माझ्या आनंद-स्वरूपानें नाना छंदांमध्ये 'मीं प्रेम केले आहे' असें गायिलें आहे. त्याच प्रेमानें मला तुझ्या तावडींतून सोडवून स्वर्गाजवळ नेलें आहे. तें प्रेम माझे सर्व कांहीं नष्ट झाल्यानंतरहि अवशिष्ट राहिल; कदाचित् त्याची भाषा अभ्यासाचा म्लान स्पर्श झाल्यानें आपली दीप्ति गमावून बसेल, तरीहि मृत्यूच्या पैल-तीरावर मी जागा झालों तर तें अमृतरूप माझ्याबरोबर राहिल. त्याच्याच अंगावर आम्रमंजरीच्या परागांनीं चित्ररचना केली होती. कोमल पारिजातकानें आपल्या सुगंधी बारीक दंभबिंदूच्या कणांनीं आलेखन केले होते. त्याच्या तलम उपरण्यावर शिल्पकार प्रभातींच्या दोयेल (चंडोल) पक्षाच्या गीतानें चकित कलध्वनीच्या धाग्यानें कलाकुसर गुंफिली होती. प्रियेच्या विव्हल स्पर्शानें त्याच्या सर्व देहामध्यें रोमांचित वाणी निर्मिली होती. तें सारें कायमचें संचित होऊन राहिलें आहे. तुझ्या कर्मशालेच्या वातायनांतून क्षणिक अवकाशामध्यें, कोण जाणे माझ्या मस्तकावर अचानक कोण माळ घाली ! तें कांहीं चाकराला मिळणारें पारितोषिक नव्हे. हातीं न लागणारा व न दिसणारा तो दूत खुणेनें, आभासानें असीमाची आत्मीयता जाणवून देऊन क्षणांत निघून जाई

आणि (या) उपयुक्तताशून्य (कलावंताशीं) शब्दातीत भाषण करून जाई.

हे धरणी, तो माणूस तुझा आश्रय सोडून जेव्हां निघून जाईल तेव्हां त्याला तूं जें कांहीं दिलें आहेस—तुझ्या कर्मचाऱ्याचा सारा पोषाख, तुझ्या मार्गाचें सारें पाथेय — तें तूं आपलें मोजून घे, त्याबद्दल त्याला लाज वाटणार नाही. (कारण) रिक्ततेमध्ये दैन्य नसतें. तरीपण तुला माहीत असूं दे कीं तुझ्या मातीच्या दानाची मीं अवहेलना केलेली नाही, मी त्या मातीचा ऋणी आहे — मी वारंवार हें स्पष्ट केलेलें आहे कीं तिच्याच आवाराच्या सीमेवरून मला अमूर्ताचा शोध लागला आहे. जडतेचा पडदा प्रकाशा—प्रकाशामध्ये विलीन होत असतांना पुष्पा-पुष्पांत, तृणा-तृणांत, रूपांत, रसांत जें गूढ रहस्य दिवसेंदिवस निःश्वसित होत असे, त्याचाच अंतिम अर्थ शोधण्यासाठीं आज मृत्युलोकाच्या पैलतीरीं जाण्याकरतां मीं माझे तोंड फिरविलें आहे.

शान्त निरासक्त बनून जेव्हां मी तुझ्या निमंत्रणावरून तुझ्या अमरावतीला गेलों, त्याच शुभक्षणी तिनें सुप्रसन्न होऊन आपलें द्वार उघडलें. बुभुक्षिताच्या लालसेला ती वंचित करते. तिच्या मातीच्या पात्रांत जें अमृत सांठविलेले आहे, तें दीन, लालायित (तोंडाला लाळ सुटलेल्या) लोलुप भिक्षुकांसाठीं नाही. हे धरित्री, त्यागी पुरुषाची प्रतीक्षा करीत, निर्लोभ्याला सन्मान देण्यासाठीं, दुर्गम पथाच्या पथिकाला वैराग्याच्या शुभ्र सिंहासनावर बसवून आपलें आतिथ्य अर्पण करण्यासाठीं, तूं इंद्राचें ऐश्वर्य घेऊन जागी राहिली आहेस. जे क्षुब्ध आहेत, लुब्ध आहेत, मांसगंधावर मुग्ध आहेत, आत्म्याची दृष्टि पूर्णपणें घालवून बसलेले, स्मशानांत भटकणारे आहेत, ते तुझ्या उकीरड्याभोंवतीं बीभत्स चीत्कार करीत रात्रंदिवस फेऱ्या घालीत राहातात—निर्लज्ज हिंसेनें मारहाण करीत असतात.

म्हणूनच आज मानुषजंतूंचा दिशा-दिशांना घोंघावणारा हुंकार मला ऐकूं येत असला, तरीहि पंडितांची मूढता, धनवानांचे दीनांवरील अत्याचार, आणि शृंगार करणाऱ्यांच्या रूपाची हास्यास्पदता पाहून मी जसा वारंवार हंसलों आहे, तसाच (हा हुंकार ऐकून) मी हंसून निघून

जाईन. जीं अपदैवतें (दुष्ट स्वभावाचे लोक) असंस्कृतपणें तोंड वेडावून माणसांतील देवाचा उपहास करतात, त्यांच्यावर हास्याचा आघात करून मी जाईन. त्यांना असें बजावून जाईन कीं, 'या प्रहसनाच्या मधल्या अंकांतच अकस्मात्पणें तुमच्या या दुष्ट स्वप्नाचा लोप होईल, केवळ जळलेल्या मशालीच्या राखेचा ढीग अभिनयाच्या कबरीच्या रूपानें बाकी राहिल आणि अदृष्टाचें विकट मार्गें उरेल.' मी असें सांगून जाईन कीं, 'कपटद्यूतामध्ये दानवाकडून होणारा मूढ अपव्यय कधींहि जीवनाच्या इतिहासांतील शाश्वत अध्याय लिहूं शकणार नाहीं.'

या वायफळ गोष्टी राहूं देत. तुझ्या उंबरठ्यावरून मी घंटा वाजत असलेली ऐकत आहे. शेवटच्या प्रहराची घंटा; त्याबरोबरच परत जाण्यासाठीं दार उघडल्याचा आवाज मला आपल्या थकलेल्या हृदया-मध्ये ऐकूं येत आहे; तो जवळच सूर्यास्ताच्या रंगानें रंगलेल्या पूर्वी रागाच्या सुरांत ध्वनित होत आहे, जीवनाच्या स्मृतिदीपामध्ये ज्या कांहीं थोड्या वाती आजहि जळत आहेत, त्या वातींनीं सप्तर्षींच्या दृष्टीसमोर मीं तुझी संध्याकालीन आरती करीन. दिनान्ताच्या शेवटच्या क्षणीं माझी मूक वीणा तुझ्या पदतलीं मूर्च्छित पडून राहिल-तसेंच, माझ्या मार्गें, न फुललेलें माझें नागकेशराचें रोपटें राहिल, आणि या तीरावरचें माझें प्रेम राहिल. त्या प्रेमाला यापुढें ने-आण करणारी नौका लाभणार नाहीं. तें विरहस्मृतीच्या व्यथेनें क्लान्त होऊन रात्रीच्या अंतीं मार्गें वळून पाहिल.

जपार्ची माळ

येथें रहदारीच्या रस्त्याच्या कडेला मी एकटा बसलों आहे.

ज्यांनीं प्रभातकाळीं माझी गीतनौका वल्हवीत प्राणांच्या घाटाला आणून लावली, त्या (संवेदना) छाया-प्रकाशाच्या नित्य रंगभूमीवर संध्याकाळच्या वेळीं हळूहळू अंधारांत विलीन होत आहेत.

आज त्यांनीं येऊन माझ्या स्वप्नलोकाचें द्वार घेरलें आहे.

सूर हरवून बसलेल्या सर्व व्यथा आपल्या एकतारीला शोधीत फिरत आहेत. प्रहरामागून प्रहर चालले आहेत.

अंधकाराच्या प्रत्येक शिरेमध्ये होणारे नीरव जप-माळेचे ध्वनी मी बसल्या बसल्या केवळ मोजतो आहे.

३० ऑक्टोबर १९४०

‘ रोगशय्याय

ऋणाची फेड

अनंत दिवसांच्या प्रकाशानें माझ्या दोन्ही नेत्रांना एकदां ऋण दिलें होतें, हें मी जाणतो. हे महाराज, तें ऋण परत नेण्याची आज तुम्हीं मागणी केली आहे. तें फेडावें लागणार आहे, हें मी जाणतो. तरीपण संध्यादीपावर तुम्ही सावली कां पाडतां ? ज्या प्रकाशानें तुम्हीं आपलें विश्व रचिलें, तेथें मी केवळ अतिथि आहे. इकडे-तिकडे जरी एखादें लहानसें छिद्र राहून गेलें, तेवढा भाग पूर्ण झाला नाही, तरी त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून तो तसाच टाकून जा. जेथें तुमचा रथ अन्तिम धुळीमध्ये शेवटचें चिन्ह ठेवून जाईल तेथें तुम्ही मला माझ्या जगाची निर्मिति करूं द्या. तेथें थोडासा प्रकाश असावा, थोडी छाया असावी, आणि थोडी माया असावी. छायापथामध्ये लुप्त झालेल्या प्रकाशाच्या मार्गें कदाचित् तुम्हांला तुमच्या ऋणाच्या बाकीपैकीं कांहीं कण गोळा करतां येतील.

३ नोव्हेंबर १९४०

‘ रोगशय्या ’

माझ्या कीर्तीवर माझा विश्वास नाही

माझ्या कीर्तीवर माझा विश्वास नाही.

मला माहित आहे,

प्रतिदिनीं नियमित रूपानें उठणाऱ्या आपल्या तरंगांच्या आघातांनीं
कालसिंधु त्या कीर्तीला लुप्त करून टाकील.

माझा विश्वास माझ्यावर आहे.

सकाळ-संध्याकाळ तेंच पात्र भरून

या विश्वाची शाश्वत सुधा मीं प्राशन केली आहे.

प्रत्येक क्षणाची प्रीति त्याच्यामध्ये संचित झालेली आहे.

दुःख-भारानें तें विदीर्ण झालेलें नाही

किंवा धुळीनें त्याच्या शिल्पाला मलिन बनविलेलें नाही.

मला माहित आहे,

जेव्हां मी जगाच्या रंगभूमीवरून निघून जाईन,

तेव्हां मीं या विश्वावर प्रेम केले आहे,

याची साक्ष प्रत्येक ऋतूमध्ये पुष्पवन देत राहील.

हें प्रेमच सत्य आहे.

या जन्माला मिळालेली ती देणगी आहे.

निरोप घेण्याच्या वेळीं

हें सत्य अम्लान राहून मृत्यूचा अस्वीकार करील.

एकमेळ*

या विपुल पृथ्वीविषयीं मला किती थोडी माहिती आहे !

देशोदेशीं कितीतरी नगरे, राजधान्या असतील. किती कीर्तिमान माणसे, किती नद्या, पर्वत, समुद्र, वाळवंटे, किती अज्ञात जीव, किती अपरिचित वृक्ष मला अज्ञातच राहिले आहेत. विशाल विश्वाचा केवढा पसारा! माझे मन त्याच्या एका अत्यंत छोट्याशा कोपऱ्याशीं बिलगून राहिले आहे. त्याच अस्वस्थतेमुळे अक्षय उत्साहाने मी प्रवास-वर्णनांचीं सगळीं पुस्तके वाचतो. तेथे डोळ्यांसमोर चित्रे उभीं करणारीं वर्णनें मला मिळतात. तीं मी वेंचून आणतो. अशा प्रकारे आपल्या ज्ञानाचे दारिद्र्य भिक्षा मागून मिळविलेल्या धनाने आपल्या कल्पनाशक्तीच्या साहाय्याने मी शक्य तितके भरून काढतो.

मी पृथ्वीचा कवि आहे. तिच्यामधून जेवढे ध्वनी उठतात त्यांचे त्याच क्षणीं माझ्या बांसरीच्या सुरांत प्रतिसाद उमटतात. या स्वरसाधने-मध्ये पुष्कळांचे स्वर येऊन पोंचलेले नाहीत. त्यांमध्ये कांहीं उणीव राहून गेली आहे. कल्पना व अनुमान यांच्या योगे धरित्रीच्या महान् एकतानतेने (स्वरमेळाने) कित्येक निःस्तब्ध क्षणीं माझे प्राण परिपूर्ण करून टाकले आहेत. दुर्गम हिमगिरि असीम निःशब्द नीलिमेंत जें अश्रुत गाणें गातो, त्याचें निमंत्रण माझ्या अंतःकरणाला वारंवार मिळाले आहे.

दक्षिण ध्रुवावरील जो अज्ञात तारा विराट् जनशून्यतेमध्ये आपली रात्र घालवितो, त्यानें मध्यरात्रीं माझ्या अनिमेष नेत्रांतील अनिद्रेला अपूर्व प्रकाशाने स्पर्श केला आहे. दूरच्या महाप्रवाही प्रचंड निर्झराने माझ्या मनाच्या कुहरामध्ये आयला स्वर पाठविला आहे. प्रकृतीच्या ऐकतान-रूपी (स्वरमेळाच्या) प्रवाहामध्ये नाना कवी नाना दिशांनीं आपलीं गीते ओतीत असतात. त्या सर्वांशीं माझा हा एवढाच संबंध आहे. सर्वांचा

* भिन्नभिन्न वाद्ये एका सुरांत वाजविण्याची क्रिया; वाद्यस्वरांची ' एकतानता.' मूळ शीर्षक ' ऐकतान ' म्हणजे स्वरांचा एकमेळ (concert) असें आहे.

संग मला लाभतो, मी आनंदात सहभागी होतो. विश्वाच्या संगीताचा स्वाद आणि गीतभारतीचा प्रसाद मला लाभतो.

सर्वापेक्षां दुर्गम म्हणजे आपल्या अन्तःस्वरूपांतील मानव.

बाह्य देश-कालांमध्ये त्याचें कांहीं मोजमाप नसतें. तो अंतरमय आहे. त्याच्याशीं जेव्हां आपलें अंतःकरण एकरूप होतें, तेव्हां त्याचा आपल्याला परिचय होतो. पण त्यांत प्रवेश करण्यासाठीं मला सर्वत्र द्वार मिळालें नाहीं.

माझ्या जीवनयात्रेच्या कुंपणामुळें त्यांत अडथळा आला आहे.

शेतकरी शेतांत नांगर चालवितो, विणकर बसून कपडा विणतो, कोळी जाळें फेंकतो—त्यांच्या वैचित्र्यपूर्ण कर्मांचा व्याप दूरवर पसरलेला असतो.

त्यांच्यावर आधार ठेवूनच सारें जग चाललेलें असतें. त्या विश्वाच्या एका अत्यंत लहानशा कोपऱ्यांत त्या कर्मांच्या सन्मानापासून चिर-निर्वासित होऊन मी समाजाच्या उच्च मंचावर संकुचित खिडकींत बसलों आहे.

अधूनमधून मी त्या वस्तीच्या प्रांगणाच्या कडेला गेलों आहे. आंत प्रवेश करण्याचें सामर्थ्य माझ्यांत मुळींच नव्हतें.

जीवनाशीं जीवनाचा संयोग करणें जर जमलें नाहीं तर कृत्रिम विक्रेय वस्तूनीं गाण्यांचा हारा व्यर्थच भरून जाईल.

म्हणून मी माझ्या सुरांतील अपूर्णतेचा तो दोषारोप मान्य करतो.

मला माहित आहे, माझी कविता वैचित्र्यपूर्ण मार्गांनीं गेलेली असली, तरी ती कांहीं सर्वत्रगामी नाहीं.

जो कोणी शेतकऱ्याच्या जीवनांत सहभागी आहे, ज्यानें त्यांच्या कामांत व वाणींत खरी आत्मीयता प्राप्त केलेली आहे, जो भूमीच्या जवळ आहे,

अशा कवीच्या वाणीसाठीं मीं माझे कान उत्सुक ठेवलेले आहेत.

साहित्याच्या आनंदाच्या भोजनामध्ये मी स्वतः जें कांहीं देऊं शकलों नाहीं, त्याचा शोध मी नेहमीं करीत असतो.

मात्र तें सत्य असावें.

केवळ नाटकी आविर्भावानें डोळ्यांना भुरळ पाडणारें असूं नये.
खरें मूल्य न देतां साहित्यांत ख्याति मिळविणें म्हणजे चोरी होय.
तें वरें नव्हे, नक्कल करणें बरें नव्हे. ती तर षोकाखातर केलेली
मजुरी होय.

अप्रसिद्ध लोकांच्या मूक मनांच्या कवि-गायका ये,
हृदयाच्या मर्मातील साऱ्या वेदनांचा उद्धार कर. या प्राणहीन
देशांत जेथें चारी दिशा गानहीन आहेत,

अवज्ञेच्या तापानें जो देश शुष्क निरातंद मरुभूमि बनलेला आहे,
त्याला तूं रसपूर्ण बनव.

त्याच्या स्वतःच्या अंतरांत जो झरा दडलेला आहे, तो तूं उद्वेलित कर.
साहित्याच्या ऐकतान-संगीतसभेंत ज्यांच्या हातीं एकतारी आहे,
सुखदुःखांत जे मूक आहेत, विश्वासमोर जे नतमस्तक आहेत त्यांनाहि
सन्मान लाभूं दे.

हे गुणी !

जवळ असूनहि जे दूर आहेत, त्यांची वाणी मला एकावयास मिळूं दे.
तूं त्यांच्या ज्ञातीचा हो,

तुझ्या ख्यातीमध्ये त्यांना ख्याति मिळूं दे—

मी पुन्हापुन्हा तुला नमस्कार करीत राहीन.

२१ जानेवारी १९४१

‘ जन्मदिने ’

हिंस्र रात्र चुपचाप येते

हिंस्र रात्र चुपचाप येते,
बलहीन शरीराचा शिथिल अडसर तोडून
अंतरांत प्रवेश करते,
आणि जीवनाच्या गौरवाचें रूप हरण करूं लागते.
काळोखाच्या आक्रमणापुढें मन पराभव स्वीकारतें.
त्या पराभवाची लज्जा, त्या अवसादाचा अपमान,
जेव्हां घनीभूत होतो,
त्याचवेळीं अचानक दिगन्तामध्ये
सुवर्ण किरणांच्या रेखांनीं अंकित झालेली
दिवसाची पताका दिसूं लागते.
जणूं आकाशाच्या कोठल्यातरी दूरच्या केंद्रांतून
' मिथ्या मिथ्या ' असा ध्वनि निनादूं लागतो.
प्रभातींच्या प्रसन्न प्रकाशांत
जीर्णदेही दुर्गाच्या शिखरावर
मी माझी दुःख-विजयी मूर्ति पाहातो.

२१ जानेवारी १९४१

' आरोग्य

या जीवनांत सुंदराचा मधुर आशीर्वाद
मला मिळाला आहे

या जीवनांत सुंदराचा मधुर आशीर्वाद मला मिळाला आहे.
मानवाच्या प्रीतिपात्रांतून
त्या सुंदराच्याच सुधेचा आस्वाद मला लाभतो.

दुःसह दुःखाच्या दिवसांत

मी अक्षत-अपराजित आत्म्याला जाणलें आहे.

ज्या दिवशीं निकट आलेल्या मृत्यूच्या छायेचा अनुभव मीं घेतला,

त्या दिवशीं भयाच्या हातून माझा दुर्बल पराभव झाला नाहीं.

महत्तम मानवांच्या स्पर्शाला मी मुकलों नाहीं.

त्यांची अमृतवाणी अंतरामध्ये मीं संचित करून ठेविली आहे.

जीवनाच्या विधात्याची जी उदारता मला जीवनांत लाभली,

तीच मीं कृतज्ञमनानें आपल्या स्मरणांत कोरून ठेविली आहे.

मधुमय पृथ्वीची धूलि

हा स्वर्गलोक मधुमय, मधुमय पृथ्वीची धूलि-मीं अन्तरामध्ये उचलून घेतली आहे. हा महामंत्र म्हणजे कृतार्थ जीवनाची वाणी. दिवसे-दिवस सत्याचा जो कांहीं उपहार मला मिळाला होता त्याच्या मधुरसाला क्षय नाही. म्हणूनच ही मंत्रवाणी मृत्यूच्या शेवटच्या टोंकाला निनादत आहे—सारी क्षति मिथ्या ठरवून अनंताचा आनंद विराजत आहे. जेव्हां मी धरणीचा शेवटचा स्पर्श घेऊन जाईन तेव्हां असें सांगून जाईन कीं, 'तुझ्या धूलीचा तिलक मीं ललाटीं धारण केला आहे; दुर्दिनाच्या मायेच्या आड मीं त्या नित्यतत्त्वाची ज्योति पाहिली आहे. सत्याचें आनंदरूप या धुळींत साकार बनलें आहे. हें जाणून या धूलीला मी वन्दन करतो.'

१४ फेब्रुवारी १९४१

'आरोग्य'

रिकामी खुर्ची

उन्हाचा ताप रणरणतो आहे. दुपारची जनहीन वेळ आहे. मी शून्य खुर्चीकडे पाहातो. तेथे लेशमात्रहि सांत्वन नाही. तिचे भरून आलेले हृदय जणू हताशाच्या भाषेत हाहाकार करीत आहे. शून्यतेची वाणी करणेने भरून येते, तिचे मर्म मला गवसत नाही—जसा आपल्या मालकाला गमावून वसलेला कुत्रा करुण नेत्रांनी पाहात राहातो, अबोध मनांतील व्यथा हाय हाय करीत असते. काय झाले, कां झाले, हे कांहीं कळत नाही, व रात्रंदिवस अर्थशून्य नेत्रांनी तो चारी दिशांना शोधत असतो. या खुर्चीची भाषा तर त्याहूनहि अधिक करुण-कातर आहे. तिच्या शून्यतेच्या मूक व्यथेने प्रियजनरहित गृहाला जणू व्यापून टाकिले आहे.

२६ मार्च १९४१

‘ शेषलेखा ’

माझ्या या जन्मदिवसामध्ये मी हरवलों

माझ्या या जन्मदिवशीं मी स्वतःलाच गमावून वसलों. माझी अशी इच्छा आहे कीं माझी जी मित्रमंडळी आहेत त्यांच्या हातांच्या स्पर्शाने मृत्युलोकींच्या अन्तिम प्रीतिरसाच्या रूपाने मीं जीवनाचा अखेरचा प्रसाद घेऊन जावे. मानवाचा शेवटचा आशीर्वाद घेऊन जावे. आज माझी झोळी रिकामी आहे. जें कांहीं देण्यासारखें होतें तें देऊन ती मीं रिकामी केली आहे. प्रतिदान म्हणून मला थोडा स्नेह, थोडी क्षमा मिळाली तर बरें. पैलतीरीं जाणाऱ्या नौकेंत बसून भाषारहित अन्तिम उत्सवासाठीं मी जावयास निघेन तेव्हां तो स्नेह व ती क्षमा मी बरोबर घेऊन जाईन.

६ मे १९४१

‘शेषलेखा’

रूपनारायण नदीच्या तीरावर

रूपनारायण नदीच्या तीरावर
जागृत झालों.
कळून चुकलें,
हें जग स्वप्न नव्हे.
रक्तांकित अक्षरांत पाहिलें
आपलेंच रूप;
ओळखलें स्वतःला
आघाता-आघातांत
वेदने-वेदनेंत;
सत्य तर कठिण,
कठिणाची आवड धरली-
करीत नाहीं तें केव्हांच वंचना.
आमरण दुःखाची तपस्या आहे हें जीवन-
सत्याच्या दारुण मूल्यप्राप्तीसाठीं
मृत्यूंत सकल ऋणाची फेड करण्यासाठीं.

१३ मे १९४१

‘ शेषलेखा ’

प्रथम दिवशींच्या सूर्यानें

प्रथम दिवशींच्या सूर्यानें
विचारला होता प्रश्न
सत्तेच्या (अस्तित्वाच्या) नूतन आविर्भावाला-
कोण तूं ?
मिळालें नाहीं तेव्हां उत्तर.

वर्षांमागून लोटलीं वर्षे,
दिवसा-अखेरींच्या शेष सूर्यानें
शेष प्रश्न उच्चारला
पश्चिम सागराच्या तीरावरतीं,
निस्तब्ध संध्याकाळीं-
कोण तूं ?
मिळालें नाहीं त्याला उत्तर.

२७ जुलै १९४१

'शेषलेखा'

REFBK 0013502

REFBK-0013502

पथ तुझिया सृष्टीचा

पथ तुझिया सृष्टीचा केला आच्छादित तूं
विचित्र मायाजालीं

हे छलनामयी.

पसरलेंस जाळें मिथ्या विश्वासाचें

निपुण करानें सरल जीवनीं.

महत्ता केलिस चिन्हित असल्या प्रवंचनेनें,

तिजसाठीं तूं राखलीस ना गोपन रात्रि.

दावी तव नक्षत्र

मार्ग तिला जो

अंतरिचा तो असे तिच्या तर,

तो तर चिरस्वच्छ

विश्वासानें सहज आपल्या

करी तया चिर-उज्ज्वल

बाह्यदर्शनीं कुटिल असो

ऋजु तो अभ्यंतरीं

ह्यामूळें तया लाभे गौरव.

लोकोक्ति म्हणे तया विडंबित.

लाभ तयाला सत्याचा

निज दीप्तीनें क्षालित अंतरि-अंतरि.

प्रवंचना नच करूं शके कुणि त्याची,

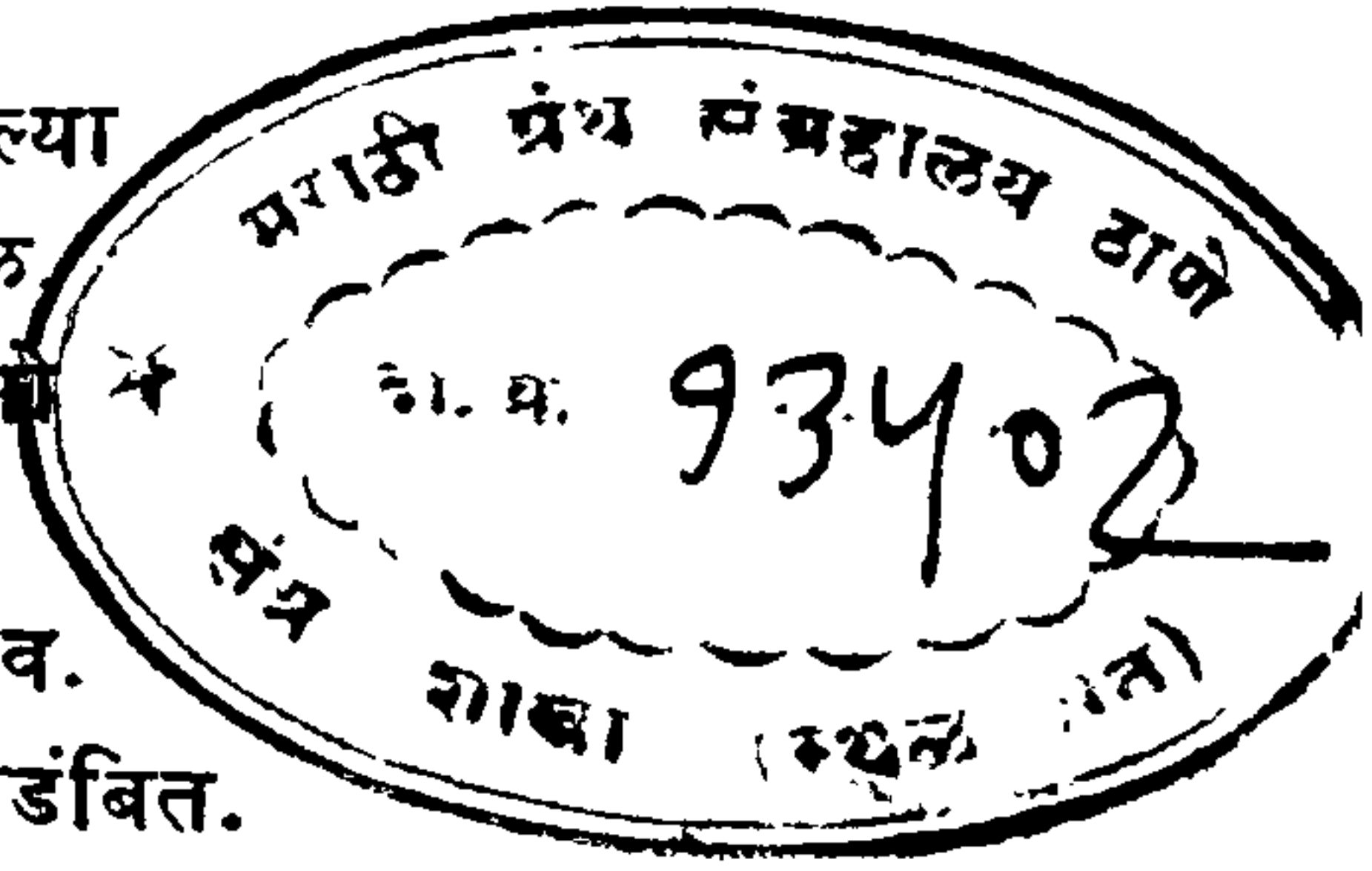
पुरस्कार अंतिम नेई तो

भांडारीं अपुल्या

सहज सहन जो करी वंचना

तयास लाभे तुझिया हातुन

शांतीचा अक्षय अधिकार.

३० जुलै १९४१

'शेषलेखा'

राठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळपत.

अनुक्रम ३६८३६ वि: ११५५...

क्र. सं. २६१८ नों. वि. ११५५...